

UNIVERZA EDVARDA KARDELJA
V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

D 2643

RODNEC

DRUGE SVETOVNE VOJNE V JUGOSLAVIJI

UREDIL DR. DUŠAN BIBER

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, mag. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Mile Pavlin, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mag. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

CENA

Celoletna naročnina 2.000 dinarjev, za tujino 5.000 dinarjev – posamezna številka 200 dinarjev, dvojna številka 300 dinarjev in posebna številka 2.800 dinarjev

Žiro račun 50101 603 45772 (revija Borec) – devizni račun 50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2.700 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

Predgovor urednika

Na Brdu pri Kranju, v prostorih hotela Kokra, je bila v dneh od 9. do 11. decembra 1985 četrta okrogla miza jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev z naslovom Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Ob štiridesetletnici teh dogajanj so za isto mizo sedli zgodovinarji, vojni veterani in mlajši strokovnjaki, rojeni po vojni.

V času priprav za izdajo te publikacije nas je prizadela vest, da je 19. marca 1986 nenadoma umrla gospodična Elisabeth Barker. Z referati se je udeležila vseh naših posvetovanj in spominjamo se je s spoštovanjem in hvaležnostjo.

Sir William Deakin, predsednik Britanskega nacionalnega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne, je že leta 1972 dal pobudo za takšna posvetovanja takratnemu predsedniku jugoslovanskega komiteja, pokojnemu prof. dr. Jovanu Marjanoviću. Prvo takšno srečanje zgodovinarjev iz obeh držav je bilo leta 1976 v Londonu, nato leta 1978 v Kuparih in leta 1982 spet v Londonu v prostorih britanskega Imperialnega vojnega muzeja.

Žal so doslej bili objavljeni le posamezni referati s teh posvetovanj. Daljše poročilo o prvih dveh okroglih mizah je objavljeno v Zgodovinskem časopisu (leto 1979, strani 161 do 186). To pot je bilo prvič mogoče objaviti ne le referate, marveč tudi celotno avtorizirano razpravo.

Zasluga za ta založniški podvig gre urednici revije Borec. Milena Štrajnar si je požrtvovalno naložila na ramena vse zapletene tehnične in organizacijske naloge, povezane z izidom te številke revije Borec. Prevaljci so bili: Panče Carevski, Andrej Novak, Božidar Premrl in Jože Stabej, magnetofonski zapis je delo Danice Velkavrh in Marjana Golubiča.

Ob koncu druge svetovne vojne se je v Sloveniji z vseh vetrov nabralo več kot pol milijona vojakov. O zapletih, pritiskih, upih in grenkem pelinu v čašah zmagovalcev govori iz raznih zornih kotov gradivo posvetovanja na Brdu. Prav je, da besede znanstvenikov ne ostanejo v arhivih.

dr. Dušan Biber

KONEC DRUGE SVETOVNE VOJNE V JUGOSLAVIJI

**Četrta okrogla miza jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev,
Brdo pri Kranju, 9. do 11. decembra 1985.**

*Bogo Gorjan:**dr. Dušan Biber:*

Dovolite, da vam izrečem iskreno dobrodošlico v imenu vseh organov in gostiteljev iz SR Slovenije in SFRJ. Želim vam uspešno delo, ki mu vsi posvečamo izredno veliko pozornost. Posebej smo zadovoljni, da so danes med nami predstavniki zavezniških misij, britanski zgodovinarji, britanski oficirji, ki so imeli izredno pomembne položaje in odgovorne naloge v času našega skupnega boja. To posebej poudarjam, ker nam je zavezništvo, ki smo ga skovali takrat, potrebno in dragoceno tudi dandanes. Zgodovinski vlogi, pomenu in duhu tega zavezništva še zdaj posvečamo izredno veliko pozornost.

Menimo namreč, da je bilo to zavezništvo skovano na temeljih, ki so v mnogem, če ne celo v celoti, še vedno veljavni. Temeljilo je na iskrenem boju za svobodo, proti tistemu dejavniku, ki je najbolj resno ogrožal svobodo in mir – nacifašizmu. Skovano je bilo na podlagi, ki je izključevala ideološke in druge razlike. Zato moramo tudi zdaj graditi naše sodelovanje na teh temeljih, in boju za iste cilje, predvsem za ohranitev miru na svetu.

Ni vas treba posebej prepričevati, da je tako zavezništvo tudi danes lahko porok za nadaljevanje vseh tistih idej, za katere smo se borili takrat.

Razčiščevanje preteklosti oziroma primerjanje različnih pogledov, četudi na isto vprašanje, je lahko nov prispevek na tej naši skupni poti. Prav zaradi tega namenjamo vašemu delu in današnjemu srečanju, ki je četrto po vrsti, veliko pozornost.

Bodite prepričani, da boste pri tem vašem delu pri nas vedno naleteli na odprta vrata, na vse potrebno razumevanje, ki je lastno prijateljem: razumevanje tudi v razlikah. Prav to daje trdnost našemu nekdanjemu in današnjemu zavezništvu in je v prid našemu delu. Tudi z različnostjo se lahko utrjuje prijateljstvo, skovano v najtežjih časih in potrebno še dandanes.

Predlagam, da čimprej preidemo na vaše referate, konkretne prispevke. Želimo, da bi bili pri tem delu resnično uspešni, v vaše in naše skupno zadovoljstvo.

Preden nadaljujemo, bi želel opozoriti na nekaj značilnosti našega dela. Na znanstvenih posvetovanjih pri nas običajno največ časa namenimo branju in poslušanju referatov, manj pa razpravi. V vseh dosedanjih britansko-jugoslovanskih srečanjih pa je bil poudarek na razpravi. Referati se samo povzemajo, razdeljeni so vnaprej, tako da se vsak lahko pripravi za razpravo.

Vse nas veseli, da so se našemu vabilu prijazno odzvali nekateri vojaški in politični voditelji, ki so sodelovali v sklepnih operacijah Jugoslovanske armade za osvoboditev Jugoslavije. Marsikaj ni bilo nikoli zapisano v dokumentih in prav o koncu druge svetovne vojne pogrešamo veliko pisnih virov. Zato bo živa beseda udeležencev toliko bolj dragocena.

Novinarji so pokazali veliko zanimanje za naše delo, vendar sodijo morebitne znanstvene polemike v znanstvene revije in publikacije, ne pa na strani dnevnega tiska, in to celo pred objavo referatov z našega posvetovanja. Morda bi ob koncu našega dela na tiskovni konferenci odgovarjali na vprašanja novinarjev. Sleherni udeleženec lahko, če želi, tudi sam daje intervjuje. Danes je med nami tudi ekipa Radia in televizije Ljubljana, ki bo posnela nekaj pogovorov z udeleženci posvetovanja.

sir William Deakin:

Predsednik Gorjan, predsednik Biber, jugoslovanski prijatelji! Preden se lotimo dela, bi rad izrekel pristržno zahvalo predsedniku Gorjanu za njegove tako pomembne besede. Naši, britanski, skupini je v veliko zadovoljstvo, da smo prišli semkaj. Popolnoma se strinjam z vsem, kar ste rekli. Predlagam torej, da se lotimo dela. Gospodično Elisabeth Barker pozivam, da nam predstavi svoj referat.

Ponedeljek, 9. decembra 1985

ELISABETH BARKER

Mednarodni položaj Jugoslavije ob koncu druge svetovne vojne

*Življenje
in smrt fifty-fifty*

Zadnje leto druge svetovne vojne so maršal Tito in njegovi kolegi vsekakor veliko razmišljali o tem, kakšen bo mednarodni položaj Jugoslavije po vojni, kajti hoteli so preprečiti zunanje vmešavanje v jugoslovanske notranje zadeve, da bi obvarovali revolucijo, ki so jo vodili. Očitno pa so si hoteli ustvariti tudi dovolj trden mednarodni položaj, da bi lahko uveljavljali ozemelske zahteve Jugoslavije do Italije in Avstrije, morda celo tudi do Grčije.

Ironija usode je bila, da so videli največjo nevarnost za svoje smotre prav v tisti sili, s katero so bili od sredine leta 1944 v najtesnejših, vsakdanjih operativnih odnosih – v Veliki Britaniji.

Problemi jugoslovanskih odnosov z Britanijo so na jugoslovanski strani opisani v raznih spominih, na primer Edvarda Kardelja in generala Velebita, pa tudi v knjigi dr. Dragovana Šepića o Šubašićevi vladi. Kar zadeva britansko vlogo, o tem zelo podrobno govori mojstrska zbirka britanskih dokumentov dr. Dušana Bibra. S tem prispevkom sem želela zgolj osredotočiti pozornost na nekatere točke, zato da bi bilo lažje razumeti zapleteni razvoj britanske politike – ali politik – v zadnjih šestih mesecih vojne in pol leta po njej, začenši s sporazumom fifty-fifty med Stalinom in Churchillom prek Jalte, Trsta in Potsdama do prvih povojnih volitev v Jugoslaviji, ki so po mojem bile smrt in pogreb tega sporazuma (česarvno je v domišljiji številnih Jugoslovancev živel še dolgo potem).

Nobenih neposrednih dokazov ni, kaj je Churchill pravzaprav upal, da bo dosegel ali preprečil, ko je predlagal Stalinu fifty-fifty. Stalin tudi ni zahteval od njega, naj pojasni svoje ideje. Fifty-fifty je bil sprejet brez razprave. Ko je Molotov pozneje barantal z Ednom za različne odstotke v različnih državah, je poskušal spremeniti osnovni odnos v 60 : 40, ne da bi ga povezal s kakim konkretnim primerom.¹

Nekaj pa je gotovo, Churchill ni želel doseči geografske razdelitve Jugoslavije med Britanijo in Rusijo, kot je predlagal Molotov. Nekaj let pozneje, leta 1951, je Churchill v pogovoru z Milovanom Djilasom v Londonu to izrecno zanikal, rekoč (tako je poročal Djilas Titu), da sporazum ni bil na »teritorialni podlagi«, marveč na podlagi »razdelitve vpliva«.²

Po dogodkih, ki so sledili Churchilllove-

REFERAT

mu srečanju s Stalinom, pa je mogoče sklepati, kaj je Churchill upal doseči s fifty-fifty.

Prvič, upal je, da bo pridobil Stalina za to, da bi skupaj podprla »skupno jugoslovansko vladu« Tita in Šubašića. S tem bi se rešil nevšečnega bremena svojih obveznosti do mladega kralja Petra, mogoče pa bi na podlagi tega nastala tudi nekakšna mešana oblika vlade v povojni Jugoslaviji, v kateri bi imela Tito in komunistična partija odločilno vlogo, tolerirali pa bi tudi druge politike in stranke. (Churchill morda ni bil enakega prepričanja kot jugoslovanski komunistični voditelji, da bi druge stranke neogibno delovale kot sovražni agenti zunanjih sil.)

Dalje, Churchill si je hotel zagotoviti Stalinovo podporo, da bi skupaj preprečila Titu vsako potezo, s katero bi lahko ogrozil interese britanske varovanke Grčije, še posebej, da ne bi spletel vezi z Bolgarijo, kar bi lahko pripeljalo do skupnih ozemeljskih zahtev po grški Makedoniji.³

In naposled, Churchill je upal, da bo Britanija v Jugoslaviji tudi po vojni obdržala nekaj vpliva, in sicer tako, da bi Sovjetska zveza urila in opremila jugoslovansko kopensko vojsko, Britanija pa mornarico in letalstvo. Upal je tudi, da bo Stalin spodbudil Tita k tesnejšemu jugoslovansko-britanskemu sodelovanju v skupnih operacijah na območju Jadrana v neposredni prihodnosti, glede katerih so Titovi poveljniki takrat delali nemalo težav.

V zvezi s tem je pomembno, da je Churchill med pogovori v Moskvi spregovoril o svojem priljubljenem načrtu o prodoru proti Avstriji skozi ljubljanska vrata. Avgusta je bil to precej megleno omenil Titu na njunem sestanku, po sestanku z Rooseveltom v Quebecu pa sta o tem obvestila tudi Stalina. V Moskvi so Churchill in njegovi vojaški svetovalci spet omenili ta načrt v okviru širše vojne strategije. Stalin ni imel

nobenih ugovorov in čeprav načrta ni izrecno odobril, je bilo mogoče misliti, da ga je sprejel.⁴ In vendar je moral vedeti, da imajo jugoslovanski voditelji glede tega hude pomisleke, ker so videli v tem pretvezo za britansko vmešavanje v jugoslovanske notranje zadeve. Kardelj, na primer, piše v svojih spominih, da »bi to za nas, posebej še za Slovenijo, lahko bilo katastrofalno«.⁵

V času moskovskega sestanka so Jugoslovani že tako močno sumili Britance, da bi se ti radi vmešavali v njihove notranje zadeve, da je bilo tudi to vzrok za težave, ki so jih delali Titovi vojaški poveljniki glede britanskih operacij prek Jadranskega morja. Nekateri viri (na primer, general Velebit) namigujejo, da so sovjetski vojaški svetovalci morda pomagali razpihovati to sumničenje.⁶

FIFTY-FIFTY NA VOJAŠKEM PODROČJU

V tednih po sestanku Churchill-Stalin se je zdelo, da se jugoslovansko-britanski odnosi na vojaškem področju obračajo čedalje na slabše. Poveljstvo za Sredozemlje je 28. novembra obvestilo britanske načelnike štabov, da so se v zadnjem času pokazale občutne težave zaradi odnosa maršala Tita; maršal ni hotel sodelovati in odpreti jugoslovanskih pristanišč britanski mornarici, prav tako pa tudi ni dovolil, da bi britanske čete poslali sodelovat s partizani.⁷

V začetku decembra je Churchill prvičkrat omenil fifty-fifty. V ostri pritožbi, ki jo je poslal Titu, kopijo pa Stalinu, je rekel, da sta se s Stalinom dogovorila o skupni politiki do Jugoslavije in da bosta imela v tej državi enak vpliv.⁸

Ko je brigadir Fitzroy Maclean, vodja britanske vojaške misije, izročil to sporočilo Titu, mu je tudi povedal, da bi feldmaršal Alexander, vrhovni zavezniški poveljnik za

¹ PREM 3/79/3, Moskva 2774, HEARTY No. 2, 11. oktobra 1944.

² FO 371/95488, Y 1053/12.

³ Glej Elisabeth Barker, referat Yugoslav-Bulgarian Relations through British Eyes 1940-1945, predstavljen na angleško-jugoslovanskem kolokviju v Londonu, 1982.

⁴ CAB 80/88, COS 681/2 (Octagon), 15. septembra 1944, COS (44) 915 (0).

⁵ Edvard Kardelj: Sečanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana in Radnička štampa, Beograd 1980, stran 54.

⁶ Vladimir Velebit: Sečanja, Globus, Zagreb 1983, stran 304.

⁷ CAB 79/83, COS (44), 382, sestanek (0), 28. novembra 1944.

⁸ FO 371/44292, R 19914/44/92, Dušan Biber: Tito-Churchill strogo tajno, Arhiv Jugoslavije, Beograd, Globus, Zagreb 1981, stran 394 in stran 395.

Sredozemlje, rad obiskal Beograd, da bi se pogovoril z njim. To je nemara malo ublažilo ostrino Churhillovega sporočila. Tito pa je sprejel sporočilo mirno in spravljivo – kot je poročal Maclean – in v takem tonu je sestavljen tudi njegov osebni odgovor Churchill. ⁹

Toda tudi potem se ni dosti neposredno spremenilo na bolje. Eden je 11. decembra na seji vojnega kabineta izjavil, da »smo sicer od maršala Tita dobili opravičilo zaradi vrste nedavnih incidentov, ko so njegovi privrženci sovražno ali nekorektno ravnali z britanskimi enotami ali predstavniki, toda kljub temu smo zdaj z jugoslovanske obale dobili nova poročila o incidentih«. Vendar so prepustili Macleanu, da je osebno načel to vprašanje pri Titu. ¹⁰ Jugoslovani so še naprej delali težave tudi v razpravah o vzpostavitvi zavezniškega letalskega oporišča pri Zadru in operacijah pomorskih sil. Proti koncu decembra je Alexander poročal britanskim načelnikom štabov: »Glede teh sporazumov dela maršal Tito težave... Macleanu sem naročil, naj samo pritisne na Tita, da bi izdal potrebne ukaze... da bi lahko začela delovati letalska baza... Predlagam, da pustimo vsa nadaljnja vprašanja v zvezi z operacijami naših kopenskih in pomorskih sil v Jugoslaviji odprta do pogovorov med mojim bližnjim obiskom v Beogradu, ko bom, tako upam, spravil te zadeve v bolj zadovoljiv okvir.« ¹¹

Alexander si je naložil silno težavno nalogo. Načelniki štabov so mu 23. decembra povedali, da »je nezaželen kakršenkoli vojaški sporazum, ki bi kakorkoli omejeval našo svobodo delovanja v Jugoslaviji«. ¹² Z britanskega vidika je bilo to docela razumno stališče v odnosu do zaveznikov; z jugoslovanskega zornega kota pa, kot je mogoče domnevati, je bilo žaljivo.

Medtem so sredi novembra britanski načelniki štabov začeli razpravljati o možnosti, da bi dobavljali letala jugoslovanskega (in grškemu) letalstvu in mornarici. Toda preden bi sploh lahko kaj sklenili, bi bili morali dobiti privoljenje Washingtona. Zato so načelniki štabov predlagali, da se Washingtonu sporoči, da »glede jugoslovanske mornarice ni videti neposrednih težav, pač pa je potrebna takojšnja akcija, če hočemo obdržati svoj nadzor nad jugoslovanskim letalstvom« ¹³ – stavek, ki bi Jugoslovanom seveda zvenel kar se da zlovesče.

Toda za stvar je bilo treba pridobiti tudi Moskvo, ne samo Washington. Načelnik letalskega glavnega štaba je 28. novembra opozoril druge načelnike štabov, da »je od izida pogovorov z Rusi o predlogu, da bi v prihodnje oni skrbeli za jugoslovansko kopensko vojsko, mi pa za mornarico in letalstvo, odvisno, koliko bomo lahko opremili jugoslovansko letalstvo«. Toda še preden bi lahko začeli pogovore z Rusi, bi morali Amerikanci najprej privoliti, da Britanci pošljejo letala Jugoslovanom. Washington pa je zavlačeval z odgovorom.

Šele 14. januarja 1945 so Američani naposled dali privoljenje. State Department [zunanjje ministvo Združenih držav Amerike] je bil za to, da Britanci začno dobave. Ameriške letalske oblasti so se prepričale, da britansko opremljanje jugoslovanskega letalstva ne bo pomenilo, da se preusmerjajo letala za prve linije ali pošiljke po morju. Zdelo se je, da je odprta pot za britanske pogovore z Moskvo. Foreign Office [zunanjje ministvo Velike Britanije] je pripravil navodila za britanskega veleposlanika v Sovjetski zvezi. Prositi bi moral sovjetsko vlado, naj privoli v »splošno načelo skupne britansko-sovjetske odgovornosti za organizacijo, opremo in urjenje jugoslovanskih oboroženih sil v prihodnje... v skladu s sklepom, doseženim med moskovskimi pogovori oktobra lani, da bosta Združeno kraljestvo in Sovjetska zveza vodili skupno politiko in imeli enako odgovornost do Jugoslavije«. V okviru »praktične uveljavitve tega načela« naj bi sovjetsko vlado prosili za privolitev, da »bo Sovjetska zveza odgovorna za jugoslovanske kopenske sile, Velika Britanija pa za pomorske in letalske sile«. Veleposlanik naj bi sovjetsko vlado tudi obvestil, da Britanci o tem še niso govorili z Jugoslovani, da pa so že poslali letala tipa spitfire in hurricane za dve jugoslovanski »partizanski eskadrilji«, ki sta leteli v okviru BAF [Balkan Air Force – (zavezniške) letalske sile za Balkan], in šolali letalske posadke. Prav tako so Britanci »na nujno prošnjo maršala Tita«, ki je hotel dobiti pomoč za ustanovitev pilotske šole, obljubili prvo pošiljko šolskih letal. Veleposlanik naj bi o tem govoril osebno z Molotovom, kajti načrt je izhajal »iz splošnega političnega sporazuma, doseženega v pogovorih med Churchillom in Ednom na eni strani in Stalinom in Molotovom na drugi.« ¹⁴

Trajalo pa je precej dolgo, da je sploh

prišlo do navezave stikov v Moskvi. Pa ne zato, ker bi Britanci ne bili več navdušeni za ta načrt. V začetku februarja je Maclean iz Beograda poročal, da britansko-jugoslovanski odnosi »niso nezadovoljljivi«, vendar je treba pričakovati, da se bo Jugoslavija »še bolj približevala Sovjetski zvezi«. Verjetno je bilo, da se bodo Jugoslovani še posebno v vojaških zadevah čedalje bolj zgledovali po Rdeči armadi in se za oskrbo, opremo in nasvete bolj verjetno obračali nanjo kot pa na zahodne zaveznike. Na drugi strani pa je mogoče, je poročal Maclean, da »bodo z veseljem sprejeli našo pomoč pri razvoju vojne mornarice in letalstva«. ¹⁵

Kar zadeva vojaške operacije v zaključni fazi vojne, so bili britanski vojaški načrtovalci – skupni štab za načrtovanje – prepričani, da je tesno sodelovanje s Titom pomembno za zavezniško vojno strategijo. V osnutku navodila za vrhovnega zavezniškega poveljnika za Sredozemlje so v tem štabu 21. januarja zapisali: »Zaradi potreb na italijanskem bojišču morate še naprej vsestransko podpirati jugoslovansko narodnoosvobodilno vojsko, vse dokler ne bo ozemlje Jugoslavije popolnoma očiščeno. Na zahodnih obalah Jadrana izvajajte manjše operacije v skladu s svojimi možnostmi.« ¹⁶

Ta omemba »manjših operacij« na Jadranu je značilna. Prav v tistem času so se namreč morali Britanci sprijazniti s tem, da je treba zaradi širših strateških interesov umakniti divizije iz Italije na zahodno fronto. To je pomenilo, da je Churchillov priljubljeni načrt za prodor skozi ljubljanska vrata dokončno padel v vodo. Triindvajsetega januarja je v pogovoru z načelniki štaba izjavil, da »je moral z velikim obžalovanjem opustiti upanje, da bi Britanci na desnem krilu udarili v pazduho Jadranskega morja«. ¹⁷

Ko je Alexander februarja obiskal Beograd, so Jugoslovane še zmeraj mučili hudi sumi v zvezi z načrtom za ljubljanska vrata, kot piše Kardelj. Ne drži pa, da bi bil Tito takrat dokončno rekel ne, kakor pravi. ¹⁸ Alexander je namreč na začetku pogovorov s Titom in njegovimi svetovalci povedal, da ne namerava začeti nobene obsežne vojaške operacije na jugoslovanskem ozemlju, strogo zaupno pa je dodal, da je vzrok za to odločitev, da se določeno število divizij premesti na zahodno fronto. To je gotovo prispevalo k otoplitvi ozračja za nadaljevanje pogovorov o britansko-jugoslovanskem vojaškem sodelovanju, tudi na obveščevalnem področju, pa o Titovi ponudbi, da bi poslal na pomoč v bojih proti Nemcem v Avstrijo 200.000 svojih vojakov. V tem nadvse prijateljskem ozračju se je zdelo – pozneje se je pokazalo, da je videz varal – da sta se Tito in Alexander dobro sporazumela o sodelovanju na spornem območju Trsta, ko bo osvobojeno. Oba, Alexander in Tito, sta tudi končala pogovore z izjemno toplo sklepno besedo. ¹⁹

O vprašanju fifty-fifty v zvezi z britansko vlogo v jugoslovanskem letalstvu in mornarici pa se na srečanju Alexander–Tito ni govorilo. Prav tako o tem ni bil govor na Jalti. Prvega marca so Britanci naposled formalno sprožili zadevo v Moskvi. Na sovjetski strani je sledil dolg molk. Aprila je Tito obiskal Moskvo in tisto, kar je povedal ali česar ni povedal v intervjuju za *Krasnaja zvezdo*, je spodbudilo Franka Robertsa, svetnika v britanskem veleposlaništvu, da je pisal Ednu: »Maršal Tito ni niti z besedico omenil britanske pomoči, ne vojaške ne civilne . . . Mi pa doslej od sovjetske vlade tudi še nismo dobili nobenega odgovora na naš predlog o britanski udeležbi pri urjenju in opremljanju bodočih jugoslovanskih

⁹ Dušan Biber, n. d., strani 391, 407 in 408.

¹⁰ CAB 65/48 WM (44) 16. sklepi, C. A., 11. decembra 1944.

¹¹ WO 106/3220, AFHQ za AMSSO, MEDCOS 221, 18. decembra 1944.

¹² CAB 79/84, COS (44), 410. sestanek (0), 23. decembra 1944.

¹³ CAB 79/83, COS (44), 371. sestanek (0), 16. novembra 1944.

¹⁴ CAB 79/83, COS (44), 382. sestanek (0), 28. novembra 1944.

¹⁵ FO 371/48897, R3984/445/92. Glej tudi Dušan Biber, n. d., strani 453 do 458.

¹⁶ CAB 79/28, JP(45)22 (končno), 21. januarja 1945.

¹⁷ CAB 79/28, COS (45), 25. sestanek (0), 23. januarja 1945.

¹⁸ Edvard Kardelj, n. d., stran 32 in stran 33, zbuja napačen vtis, da je Tito na tem sestanku dokončno rekel ne načrtu za prodor skozi ljubljanska vrata. Glej tudi Nora Beloff: *Tito's Flawed Legacy*, Gollancz, London 1985, stran 85.

¹⁹ Dušan Biber, n. d., strani 469 do 490.

oboroženih sil.« Zagotovo je mogoče domnevati, je dodal Roberts, da so o tem vprašanju med Titovimi pogovori v Moskvi govorili. »Verjetno je,« je pisal, »da se bo jugoslovanska vojska, tako kot češkoslovaška, obračala za opremo bolj ali manj izključno na Sovjetsko zvezo.« To je po njegovem mnenju potrjevalo tudi poročilo iz Beograda, da bo sovjetska vlada poskrbela za šolanje letalcev v Jugoslaviji.²⁰

Titov intervju *Krasnaji zvezdi* je dejansko vplival na Churchilla, da je docela opustil misel na uveljavitev načela fifty-fifty v zvezi z urjenjem in opremljanjem jugoslovanskih oboroženih sil po vojni. Dvajsetega aprila je pisal visokemu funkcionarju: »Čemu neki bi mi od svojih skromnih zalog dajali dragoceno opremo, častnike in vojake, če so Rusi voljni pomagati jugoslovanskemu letalstvu? ... Jugoslavije ne bo mogoče z ničimer iztrgati iz ruskega primeža. Na tem prizorišču mora biti naša politika 'dezangažiranje'.«²¹ Istega dne je še zapisal: »Nima smisla tekmovali z Rusi, kdo bo dal več pomoči maršalu Titu. Kar naj se še naprej zanaša predvsem na Sovjetsko zvezo.«²²

Eden, ki je bil takrat v San Fanciscu, ni gledal na stvar tako negativno in je hotel pritisniti na Moskvo, da bi odgovorila na predlagano shemo. Če bi bilo treba, bi bil pripravljen skriti britansko zahtevo celo na »petdesetodstotni delež pri opremljanju jugoslovanskega letalstva.«²³ Toda Churchill je odgovoril: »Prepričan sem, da bi bilo bolje pogledati to stvar čez kakih deset dni.«²⁴ Takrat pa je zaradi britansko-jugoslovanske konfrontacije v Trstu bilo to dolgoročno vprašanje že brez pomena.

Maja 1945 je kazalo, da je dogovor fifty-fifty, kar zadeva delitev interesov med Britanijo in Sovjetsko zvezo v jugoslovanskih oboroženih silah, že mrtev. A mogoče vendarle še ne čisto. Ko sta se na vrhuncu krize zaradi Trsta Tito in Alexander očitno hkrati odločila, naj se britanska vojaška misija v Beogradu (ostanek medvojne misije pri Titovem glavnem štabu) umakne, in naj jo zamenjajo vojaški atašeji, je jugoslovanski načelnik glavnega štaba želel izvezeti tako imenovano delegacijo BAF, in sicer zato, ker je Jugoslavija želela dobiti od Britanije pomoč pri šolanju letalcev, kot je rekel britanski veleposlanik.²⁵

Mogoče kaže tudi omeniti, da je Tito leta 1951, ko je hotel okrepiti jugoslovanske

oborožene sile spričo Stalinovih groženj, poslal Djilasa v London s prvo diskretno prošnjo za orožje z Zahoda. V pogovorih, ki so sledili, so imele dobave letal pomembno mesto.

FIFTY-FIFTY IN JUGOSLOVANSKO-BOLGARSKA ZVEZA

Britanski poskus uveljaviti fifty-fifty pri jugoslovanski vojski je bil torej mrtvorojeno dete; z malce več uspeha pa je Britanija prepričevala Stalina, naj brzda Tita, ko je poskušala na tej podlagi preprečiti ustanovitev jugoslovansko-bolgarske zveze, v kateri je London videl dolgoročno nevarnost za Grčijo. Na zunaj je tudi ta poskus spodletel.

Britanska vlada je vse od aprila 1944, tako kot aprila 1945, ko je dal Tito intervju *Krasnaji zvezdi*, ki je vznemiril Foreign Office in Churchill – sumila Tita, da se namerava povezati v federacijo z Bolgarijo in postaviti skupne ozemeljske zahteve po grški Makedoniji, najmanj pa dolgoročno ogrozati grško varnost. Dogodki po septembru 1944, ko je Bolgarija prestopila iz enega tabora v drugi, so te sume še utrdili. Britanci so bili zaradi čedalje ostrejške krize v odnosih z grškim gibanjem EAM/ELAS [(grška) narodnoosvobodilna fronta / (grška) narodnoosvobodilna vojska], ki so ga vodili komunisti, še posebno občutljivi zaradi morebitnih znamenj jugoslovanske podpore temu gibanju in zvez z grškimi Makedonci.

Macleane je 10. decembra 1944 v Beogradu v pogovoru s Titom postavil vprašanje ustanovitve grške makedonske brigade v Bitoli in ga opozoril (kot je poročal Foreign Officeu), da bi »na tej stopnji lahko imela vsaka napačna poteza zelo hude posledice«. Tito mu je osebno zagotovil, da nima nikakršnih agresivnih namer do grške Makedonije; svojemu poveljstvu v Makedoniji je dal navodila, naj se za vsako ceno izogibajo obmejnimi incidentom, Tempu in drugim poveljnikom pa je naročil, naj ne omenjajo več Grčije ali makedonskega vprašanja, ne da bi se prej posvetovali z njim.²⁶

Naslednjega dne je državni sekretar za zunanje zadeve Eden v Londonu na seji vojnega kabineta razpravljal o memorandumu Foreign Officea o makedonskem vprašanju in zamislil o jugoslovansko-bolgarski zvezi. To gradivo je vsebovalo pred-

log, da bi »moral obvestiti sovjetsko vlado o svojih pogledih in jasno povedati, da bi pozdravili federacijo vseh balkanskih držav, tako zavezniških kot tudi sovražnih, morda tudi s Turčijo vred, nikakor pa ne bi mogli videti alternative zgolj v jugoslovansko-bolgarski zvezi«. Pripravljeni smo bili sicer privoliti v ustanovitev makedonske države v okviru federativne Jugoslavije, vendar pa »moramo vztrajati pri stališču, da ta država ne bi smela priključiti niti postavljati nikakršnih zahtev do ozemelj, ki pripadajo bodisi Bolgariji ali Grčiji, ker da gre za makedonska ozemlja«.

Eden je tedaj predlagal, da bi se »pogovoril z Rusi v Londonu«. Morda je bilo preveč optimistično upati, da bi bili dejansko lahko prepovedali ustanovitev »jugoslovansko-bolgarske kombinacije«, a to je bil še en razlog več za pogovor, za jasno sporočilo, da se mislijo »ostro postaviti po robu«, če je smoter »manevrov«, ki, kot kaže, potekajo, omogočiti Bolgariji, da bi dobila del grškega ozemlja in morda izhod na Egejsko morje.

Toda Churchill, ki ga je očitno hudo skrbela državljanska vojna v Atenah in vprašanje, ali bo Stalin spoštoval oktobrski dogovor o odstotkih, po katerem naj bi imela Britanija 90 odstotkov vpliva v Grčiji, je rekel, da se je treba izogniti spopadu z Rusi. »V sedanjih okoliščinah skoraj ni mogoče dvomiti,« je rekel, »da se bo komunistični vpliv sčasoma pod ruskim pokroviteljstvom celo brez posebne akcije Rusije razširil na ves Balkanski polotok, razen morda na Grčijo.« Hotel je počakati, da se položaj v Atenah ustali, preden bi se pogovorili z Rusi o jugoslovansko-bolgarski zvezi.²⁷

Zaradi tega je Foreign Office šele 27. decembra poslal v Moskvo in Washington na-

vodila, naj obe vladi obvestijo o britanskih pogledih, kot jih je obrazložil Eden na seji vojnega kabineta. Malo pred začetkom konference na Jalti je sovjetska vlada odgovorila, da je obveščena o pogajanjih med Jugoslavijo in Bolgarijo o sklenitvi pakta o zavezništvu in vzajemni pomoči in da je temu naklonjena. Toda po mnenju sovjetske vlade vprašanje balkanske federacije in konkretno jugoslovansko-bolgarske federacije »za zdaj ni aktualno« in »nima praktično nobenega pomena«.²⁸

Medtem pa je bilo v Jugoslaviji opaziti, da so javni komentariji o državljanski vojni v Grčiji zelo zadržani, bodisi zaradi Macleanovega opozorila 10. decembra Titu, ali pa mogoče zaradi nasvetov, ki so jih dali Sovjeti v duhu sporazuma o delitvi vpliva v Grčiji v razmerju 90 : 10. V obveščevalnem političnem poročilu glavnega štaba zavezniških sil je bilo 27. decembra 1944 zapisano, »da »je nacionalni tisk minuli teden namenil dogodkom v Grčiji manj pozornosti, uredniškega komentarja pa še vedno sploh ni bilo nobenega.«²⁹

Maclean je 8. januarja iz Beograda poročal o pogovoru s Titom. Ta mu je rekel, da ne izključuje možnosti, da bi se jugoslovanska federacija kdaj v prihodnosti utegnila še razširiti, vendar pa za zdaj ni govor o navezavi kakih federativnih vezi z Bolgarijo ali Albanijo; še posebno glede Bolgarije Tito ni bil pripravljen na tak korak.³⁰

Foreign Office je še naprej pozorno spremljal položaj. Ko je Maclean 31. januarja 1945 poslal poročilo, da sta dve jugoslovanski lokomotivi prečkali grško mejo in odpeljali proti Florini, vzeli 50 železniških vagonov in jih odpeljali v Bitolo, mu je Foreign Office naročil, naj opozori Tita na to in ga vpraša, kako se to sklada z njegovimi

²⁰ FO 371/48928, R7704/2808/92, Robertsov telegram, 21. aprila 1945. Glej tudi Dušan Biber, n. d., strani 504 do 509.

²¹ CAB 120/729, Churchillova beležka za Sargenta M. 372/5, 20. aprila 1945. Glej tudi Dušan Biber, n. d., stran 503 in stran 504.

²² CAB 120/729, Churchillova beležka za Sargenta M. 376/5, 20. aprila 1945.

²³ CAB 120/729, Britanska delegacija v San Franciscu, št. 59, 30. aprila 1945. Glej tudi Dušan Biber, n. d., stran 514.

²⁴ CAB 120/729, Churchillov osebni telegram št. TS. 725, 2. maja 1945.

²⁵ FO 371/48916, R 9318/1600/92, Beograd 308, 14. maja 1945, beležka J. M. Addisa, 18. maja 1945.

²⁶ FO 371/43649, R 20600/1009/67, Beograd (Maclean), 10. decembra 1944.

²⁷ CAB 65/48, WM (44) 164. sklepi C. A., 11. decembra 1944.

²⁸ PREM 3/66/8, AMSSO za ARGONAUT FLEECE 89, 2. februarja 1945.

²⁹ WO 201/1622, G-2 P. B. AFHQ, 27. decembra 1944.

³⁰ FO 371/48181, R629/11/67. Glej tudi Dušan Biber, n. d., stran 415.

prejšnjimi zagotovili. Maclean je odgovoril, da je po izjavi generala Apostolskega večina vagonov jugoslovanska last, nekaj jih je mogoče bolgarskih ali nemških, noben pa grški; EAM je protestirala zaradi te akcije pri oblasteh v Bitoli. Maclean je sporočil, da še naprej poizveduje, glede na »sedanji občutljiv politični položaj« pa se mu ni zdelo pametno, da bi s tem vprašanjem šel vse do Tita.³¹

Ko je Eden na jaltški konferenci na sestanku treh zunanjih ministrov 10. februarja postavil vprašanje jugoslovansko-bolgarskih odnosov, je bilo to četrto in zadnje vprašanje v zvezi z Jugoslavijo, ki ga je dal na dnevni red. Molotov je poskušal pritegniti v razpravo ameriškega državnega sekretarja Stettiniusa, ki pa se v glavnem ni oglasal, le podprl je Ednovo stališče, da država, ki je pod režimom premirja, ne more sklepati pogodb s kako drugo državo brez izrecnega dovoljenja okupacijskih sil. Molotov je v zvezi s tem ponovil stališče iz sovjetskega diplomatskega odgovora na britansko noto o tej zadevi. Dodal je, da se mu zdi predlagana pogodba o zavezništvu med Bolgarijo in Jugoslavijo »nekaj naravnega, glede na to, da Bolgari zdaj sodelujejo z Jugoslovani proti nemškim četam v Jugoslaviji«.

Molotov je poskusil zasejati zmedo, ko je rekel, da se sovjetska vlada čudi britanskemu stališču, »ko pa smo komaj pred mesecem dni prejeli noto, v kateri se je britanska vlada zavzemala za splošno balkansko federacijo, ki bi morda zajela tudi Turčijo«. Težko bi rekli, da je to pošteno tolmačenje britanskega stališča, kot ga je obrazložil Eden na seji vojnega kabineta 11. decembra in kot je bilo zapisano tudi v britanski noti. Eden je sicer že od moskovske konference zunanjih ministrov leta 1943 dobro vedel, da bo Sovjetska zveza odločno nasprotovala vsaki taki balkanski federaciji, zato si seveda ni mislil, da bi zmagovita Rusija sedaj privolila v ustanovitev politične skupnosti, v kateri so v Moskvi videli očitno protisovjetsko tvorbo. Bilo pa ni posebno bistro, da je Eden zdaj, ko je bila vojna že skoraj končana, spet omenjal to kratkotrajno britansko zamisel.

Na Jalti je Eden odgovoril Molotovu s predlogom, naj bi bolgarski in jugoslovanski vladi tri velike sile sporočile, naj »za sedaj ... ne ukreneta ničesar«. Molotov je predlagal, da bi se tri velesile omejile na iz-

menjavo mnenj. Stettiniusu se je zdelo najbolj pametno, da se z Molotovom o tej zadevi nadalje pogovarjata britanski in ameriški veleposlanik v Moskvi.³²

Iz tega je jasno razvidno, da Stalin takrat ni hotel uradno ukreniti ničesar, da bi v duhu fifty-fifty ustavil jugoslovansko-bolgarska pogajanja. Ni pa rečeno, da neuradno nemara ni poskusil vplivati, da bi stvar odložili. Štiri leta pozneje, 6. marca 1949, je Moša Pijade za beograjsko *Politiko* izjavil, da je bila predlagana pogodba o zavezništvu odložena zaradi angloameriške intervencije.³³

Britancem pa se takrat položaj ni kazal tako. Iz Moskve je Frank Roberts v brzogavki Ednu, z dne 21. aprila, zapisal, da se med pogovori Tito-Stalin »skoraj niso mogli izogniti« vprašanju jugoslovanskih odnosov z Bolgarijo. Dodal je: »Sovjetska vlada je vse doslej ne glede na naše ugovore vztrajala pri tem, da podpira sklenitev sporazuma o prijateljstvu med obema južnoslovanskima državama. Čeprav med Titovim obiskom nisem nikjer zasledil ničesar, kar bi se nanašalo na možnosti sklenitve takšnega sporazuma, je sovjetski tisk povzel novico iz bolgarskih časnikov, da so 5. oktobra 1944 podpisali vojaški sporazum med Bolgarijo in Jugoslavijo kot dokaz tesnih vezi med obema državama ... Ni dvoma, da so obisk maršala Tita v Moskvi izkoristili za spodbujanje razvoja tesnejših jugoslovansko-bolgarskih vezi v okviru splošne slovanske solidarnosti, mogoče tudi zato, da se postopoma pripravi pot za podobno razmerje med Sovjetsko zvezo in Bolgarijo«.³⁴

FIFTY-FIFTY IN SKUPNA JUGOSLOVANSKA VLADA

Najbolj plodna plat sporazuma fifty-fifty, vsaj kratkoročno, je bila ustanovitev skupne jugoslovanske vlade. Temu projektu je Churchill že od pomladi 1944 posvetil presenetljivo veliko energije, obenem pa je obveščal sovjetsko vlado in poskušal zagotoviti vsaj njeno nevtralnost, če že ne naklonjenosti. Prvi sporazum Tito-Šubašić je bil dosežen nekaj mesecev pred oktobrskim srečanjem med Churchillom in Stalinom. Churchillovo zadovoljstvo s tem korakom je potem grdo skazil Tito, ko se je septembra na skrivaj podal v Moskvo. Kljub temu

je Churchill v vladi Tito-Šubašić še zmeraj videl najboljšo možno rešitev za Britanijo. V tajnem memorandumu, predloženem vojnemu kabinetu junija 1944, je pisalo, da »bo v Jugoslaviji maršal Tito z lastnimi močmi in našo podporo verjetno nazadnje postal vladajoča sila, ne glede na to, ali bo to rezultat državljanske vojne proti Srbiji ali ne. Rdeča armada bo verjetno nazadnje prišla v stik s partizani in bo tako zagotovila Titov položaj«. ³⁵ Ko je Churchill odpotoval v Moskvo, je bil ta stik že vzpostavljen. Zato je bilo še bolj pomembno zagotoviti, da bo sestavljena vlada s Titom in Šubašićem.

Po poznejših dogodkih je mogoče sklepati, da je Stalin glede tega deloval v duhu fifty-fifty. To se je pokazalo kmalu po srečanju v Moskvi, in sicer po tem, kako toplo je sovjetska vlada s Stalinom vred pozdravila Šubašića in kako omalovažujoče je Stalin govoril o narodnoosvobodilnem gibanju v pogovoru s Titovim najtesnejšim političnim svetovalcem Kardeljem. (To se vidi tako iz pričevanja dr. Šepića kakor tudi Kardelja.) Toda Britanci so bili vseeno malo nejevoljni, saj so medtem, ko se je vse to dogajalo, popolnoma izgubili stik s Šubašićem.

Stalinovega odnosa do Šubašića pa vendarle ni mogoče pripisati Churchillu in sporazumu fifty-fifty. Pred Churchillovim odhodom v Moskvo je namreč Stalin že govoril s Titom. Rekel mu je, da bo treba postaviti kralja Petra nazaj na prestol. Kot piše Vladimir Dedijer, je Tito rekel, da je to nemogoče, Stalin pa odgovoril, da kralja ni treba postaviti nazaj za vselej: »Vzemite ga nazaj za nekaj časa, potem pa mu v primeren trenutku lahko zasadite nož v hrbet.« Djilas je isto zgodbo zapisal v svoji knjigi *Wartime*. Na angleško-jugoslovanskem simpoziju v Londonu leta 1982 je polkovnik Vojmir Kljaković povedal nekaj podobnega, vendar manj dramatično: po njegovem

je Stalin rekel, da bi vrnitev kralja izzvala temeljno spremembo v politiki zaveznikov do Jugoslavije, otopila njihovo sovražnost in pripomogla, da bi si država prej opomogla. Stalinov nasvet je bil: »Dajte malo, vzemite veliko.« ³⁶

Stalin je bil potemtakem, kot je bilo videti, naklonjen opazovalec in Churchillu je preostalo le, da opravi svoje, to je, dejansko doseže ustanovitev enotne vlade. Vendar je to bilo veliko teže, kot je pričakoval, in sicer na eni strani zaradi trmaste zavlačevalne taktike kralja Petra, na drugi pa zaradi dvomnega in negotovega odnosa ameriških oblasti. (Churchill je mogoče od vsega začetka uvidel, da fifty-fifty v praksi ne more nikdar biti zgolj britansko-sovjetski dogovor in da bodo pri sprejemanju odločitev neogibno morali bolj ali manj tesno sodelovati tudi Američani. Mogoče je zato na list, kamor je zapisal odstotke, napisal na eno stran kupčije Sovjetska zveza, na drugo pa ne »Britanija«, marveč »drugi«.)

O majhni krizi, nastali zaradi kraljeve trmoglavosti, je od srede decembra večkrat razpravljajl britanski vojni kabinet. Eden je 18. januarja obvestil kolege, da je imel »zelo zadovoljiv« pogovor s Šubašićem. Menil je, da se bo sporazum Tito-Šubašić odlično obnesel, če bo tudi v praksi šlo vse tako gladko kot na papirju. Predlagana jugoslovanska vlada je reprezentativna, je rekel Eden, in v njej ni »pretirano veliko komunističnih ministrov«. Do tega je bilo rusko stališče zelo zadovoljivo. Britanci bi zdaj morali storiti vse, kar je bilo v njihovi moči, da bi bil sporazum čimprej dokončno sklenjen. ³⁷

Devetnajstega decembra je kralj rekel Churchill, da ne more sprejeti nasveta britanske vlade, naj privoli v sporazum Tito-Šubašić. Eden je 8. januarja na seji vojne kabineta izjavil, da je sporazum s kraljevega vidika mogoče zmerno kritizirati, da pa so te kritike nepomembne in ne upoš-

³¹ WO 106/3212, Beograd 129, 31. januarja 1945, FO 122 za Beograd, 6. februarja 1945.

³² CAB 66/63, F. S. M. (Argonaut), 9. sestanek, 10. februarja 1945.

³³ Elisabeth Barker: Macedonia, its Place in Balkan Power Politics, London 1950, stran 100 in stran 101.

³⁴ Kot opomba 20.

³⁵ WP (44) 304, 7. junija 1944.

³⁶ Vladimir Dedijer: Tito Speaks, Weidenfeld and Nicholson, London 1954, stran 234. Milovan Djilas je isto napisal v svoji knjigi: Wartime, Secker & Warburg, London 1977, stran 407; Vojmir Kljaković v prispevku Tito's talks in Italy and Moscow, August-September 1944.

³⁷ CAB 65/48, WM (44), 171. sklepi, C. A., 18. decembra 1945.

tevajo stvarnosti položaja. Glede na to, da je v Jugoslaviji najmočnejši položaj dosegel maršal Tito, bi si kralj še najlažje obvaroval monarhijo in lasten položaj, če bi sprejel sporazum. Predlagana ureditev, je nadaljeval Eden, bi ohranila okvir jugoslovanske kraljevske vlade z maršalom Titom kot predsednikom. Dodal je, da »se čisto lahko zgodi, da maršalu Titu čez čas ne bo več tako lahko vzpostaviti komunističnega režima v Jugoslaviji«, in ker bo vlada kraljevska, utegne to izboljšati kraljeve možnosti.

Churchill je na to dodal, da se je treba sprijazniti s stvarnostjo in da ne vidi nobene alternative. Trije regenti, ki sta jih predlagala Tito in Šubašić, je rekel, »so spoštovani starejši ljudje, ki so prišli z univerze in niso komunisti«. A četudi bi se kralj Peter sam vrnil v Jugoslavijo, bi se moral po jugoslovanski ustavi ravnati po nasvetih Tita in njegovih ministrov.³⁸

Vojni kabinet se je strinjal, naj se Churchill in Eden pogovorita s kraljem in mu svetujeta, naj pri priči sprejme sporazum Tito-Šubašić. To sta tudi storila. Toda tri dni pozneje sta morala na seji vojnega kabineta sporočiti, da se je zgodilo nekaj novega – kralj je odpustil svojega dvornega ministra in vse svetovalce in je ostal, kot je bilo videti, sam s svojo taščo, grško princeso Aspazijo. Izdal je obvestilo za tisk, v katerem je odklonil sporazum v taki obliki, in izjavil, da se želi »neposredno pogovoriti« s Stalinom. O tem koraku se kralj ni posvetoval ne s Churchillom ne s Šubašićem.

Po krajši razpravi je Churchill povzel, da je kraljevo dejanje po mnenju vojnega kabineta očitno »nadvse nepremišljeno in obžalovanja vredno«. Britanska vlada za to ne more prevzeti nikakršne odgovornosti, je rekel. Sporazum Tito-Šubašić je zelo pomemben, zlasti zaradi določil o svobodnih volitvah, in ga je treba ohraniti. Poleg tega, je nadaljeval Churchill, »moramo za vsako ceno preprečiti, da bi Rusi ali maršal Tito dobili vtis, da imamo pri kraljevem početju prste vmes«. Predlagal je, da »takoj pošljemo telegram premieru Stalinu in maršalu Titu« in jima povemo, da »za nas kraljevo dejanje, ki ga je napravil, ne da bi se posvetoval s svojim predsednikom vlade ali od njega dobil tak nasvet, ne pomeni zakonite ali obvezujoče odločitve«. Britanska vlada, jima je treba sporočiti, bo zato podpirala Tita in Šubašića pri vzpostavitvi vlade na

podlagi sporazuma in »kot da je mogoče na kraljevo privolitev trdno računati«. Britanija bo potem to vlado vojna priznati in izmenjati veleposlanike.

Za Churchilla, ki je tako goreče verjel v monarhično institucijo, je bila to nenavadno krepka reakcija. Eden, precej manj razvnet, je svetoval vojnemu kabinetu, da bi bilo zaželeno »pridobiti ZDA«. Predlagana telegrama Stalinu in Titu naj bi ponovili Rooseveltu in jasno dali vedeti, da se bodo posvetovali z Američani. To je bilo sprejeto in prepuščeno Churchill in Ednu, da se dogovorita o vsebini predlaganih telegramov.³⁹

Tedaj se je zgodilo dvoje. Kralj je rekel generalu Velebitu, da želi iti osebno v Jugoslavijo, da bi se s Titom pogovoril o vprašanju regentstva. Velebit je to posredoval Titu (česarvno ne kot kraljevo sporočilo), Tito pa je 20. januarja odgovoril, da ne bo s kraljem neposredno v stikih.⁴⁰ (Kaže, da sta Velebit in Tito izmenjala sporočili po britanskih kanalih in ne prek sovjetskega veleposlaništva, ki so ga uporabljali med Velebitovim prvim obiskom v Londonu leta 1944.)⁴¹

Hkrati je Churchill poslal telegram Stalinu in Rooseveltu, kot so se dogovorili na seji vojnega kabineta, rekoč, da bodo, če bo treba, »predpostavljali«, kot da je kralj Peter privolil v sporazum Tito-Šubašić. Na seji vojnega kabineta 15. januarja je Churchill povedal, da je Stalin že odgovoril in da se strinja, njegovo stališče je bilo »zelo zadovoljivo.«⁴² Churchill je 18. januarja v spodnjem domu izjavil, da tako britanska kot sovjetska vlada menita, da je sporazum Tito-Šubašić najboljša rešitev; kraljeve pomisleke je sicer mogoče spoštovati, ne sme pa se dovoliti, da bi ovirali razvoj dogodkov, in če kralj v nekaj dneh ne bo privolil, bo pač treba predpostavljati, da bo sporazum sprejel, medtem pa sporazum uresničevati.

Stalinovo stališče je bilo jasno in po Churchillovem mnenju zelo zadovoljivo, pač pa je Rooseveltovo stališče ostalo negotovo. Eden je 22. januarja na seji vojnega kabineta povedal, da Stalin pritiska za izvajanje dogovorjene politike, Roosevelt pa sploh še ni odgovoril na Churchillov telegram. Po nekaterih znamenjih sodeč, je dodal Eden, State Department okleva s privolitvijo, »vse dokler ne bo popolnoma jasno,

da ni nobenega upanja več za kompromis med kraljem Petrom, maršalom Titom in dr. Šubašićem.

Eden je tudi povedal, da je maršal Tito medtem odklonil neposredne stike s kraljem. Predlagal je, naj Šubašić s svojo vlado takoj gre v Beograd in uveljavi sporazum. Kralj Peter pa je uradno protestiral zaradi Churchillove izjave v spodnjem domu.

Eden je tedaj postavil vojnemu kabinetu naslednje vprašanje: ali naj gremo naprej, ne da bi čakali na ameriško vlado, v skladu s smernicami, ki jih je nakazal predsednik vlade v spodnjem domu, ali pa bi morali še malo počakati in poskušati dobiti dokončen sklep ameriške vlade, če je za ali proti naši politiki?

Po zaupnem zapisniku je bilo v razpravi, ki je sledila, rečeno, da utegneta Tito ali Stalin izgubiti potrpljenje in »odstaviti kralja ali pa preklicati sporazum Tito-Šubašić«. Rečeno je bilo tudi, da »na Balkanu praktično nimamo nobene moči, da bi vplivali na dogajanja v Romuniji in Bolgariji; ostalo nam je le nekaj malega vpliva v Jugoslaviji, čeprav je naša pozicija vse prej kot močna«. Ali se splača tvegati še ta mali vpliv, kar ga imamo, če bo kralj trmoglavil, samo zato ker ZDA zavlačujejo, posebno še, ker ni bilo pravega upanja, da bi utegnili imeti ameriška vlada kak konstruktiven alternativni predlog?

Nazadnje pa so se vendarle sporazumeli, da »bi bilo izredno koristno, če bi pridobili ZDA za sodelovanje«. Vojni kabinet je sklenil, naj Eden počaka z nadaljnjimi koraki, dokler ne bo znano ameriško stališče, vendar pa naj ne odlašja dlje kot 48 ur.³⁸

Preden je teh 48 ur minilo, je dal takratni vršilec dolžnosti ameriškega državnega sekretarja Joseph Grew v Washingtonu izrazito neopredeljeno izjavo. Ameriška vlada, je rekel, ni sodelovala v razpravah o sporazumu Tito-Šubašić, obveščali pa so jo o nedavnih dogodkih. Strinja se s pglavitnim ciljem, da bi namreč »omogočili jugo-

slovski vladi v izgnanstvu in raznim elementom v državi, da sodelujejo . . . pri nalogah, ki jih postavlja osvoboditev«. Hkrati je *New York Times* komentiral, da je zahteva kralja Petra, da ima pravico imenovati regente, po mnenju Washingtona razumna.⁴⁴

Tudi potem je bilo še precej zmešnjave o vprašanju – kakšno je res ameriško stališče; to je očitno spodbujalo kralja, da je še naprej poskušal pridobiti čas in zavleči uresničitev sporazuma Tito-Šubašić. Prvega februarja je *New York Times* trdil, da je dobil ameriški veleposlanik pri jugoslovanski vladi v Londonu Patterson vsaj trikrat navodila, naj opozori kralja, da je po mnenju ameriške vlade v splošnem interesu, da se v Beogradu čimprej ustanovi kolikor mogoče enotna in reprezentativna jugoslovanska vlada in da utegnijo biti ZDA prisiljene akreditirati svojega veleposlanika pri režimu v Beogradu, ki ga kralj ne priznava, če kralj ne bo rešil tega spora.⁴⁵

Sedmega februarja pa je bilo v *New York Timesu* mogoče prebrati, da je Patterson v določenem trenutku dobil navodila, naj pove, da se zdijo kraljevi ugovori proti sporazumu Tito-Šubašić ameriški vladi razumni. State Department je britanskemu veleposlaništvu zagotovil, da takih navodil ni dal nihče; nasprotno, Pattersonu so naročili, naj se v pogovoru s kraljem »izogiblje razprave o podrobnostih« sporazuma, če pa je »navodila vzel širše«, tega ne bi bil smel storiti.⁴⁶

A najsi je bila nejasnost zaradi ameriškega stališča še tako velika, je kralj naposled le prišel do spoznanja, da pri preprečevanju sporazuma ne more računati na čvrsto ameriško podporo. Šubašićeva vlada je 12. februarja sporočila, da s kraljevim privoljenjem takoj odhaja v Beograd, da bi sestavila skupno jugoslovansko vlado in sklenila sporazum o predlaganem regentskem svetu.

Medtem so o enotni jugoslovanski vladi razpravljali tudi na Jalti in Eden je predla-

³⁸ CAB 65/51, WM (45) 2, beležka 6, C. A., 8. januarja 1945.

³⁹ CAB 65/51, WM (45) 4, beležka 2, 11. januarja 1945.

⁴⁰ Vladimir Velebit, n. d., stran 353. Glej tudi Dušan Biber, n. d., stran 431.

⁴¹ Vladimir Velebit, n. d., stran 205 in stran 206.

⁴² CAB 65/51, WM (45) 6, beležka 4, C. A., 22. januarja 1945.

⁴³ CAB 65/51, WM (45) 7, 22. januarja 1945.

⁴⁴ FO 371/48887, R1847/292/92, Washington 577, 24. januarja 1945.

⁴⁵ FO 371/48887, R2411/292/92, Washington 808, 1. februarja 1945.

⁴⁶ FO 371/48887, Washington 964, 8. februarja 1945.

gal manjše amandmaje k sporazumu Tito-Šubašić. Američani so se držali ob strani in so pričkanje prepustili Britancem in Rusom. Na plenarni seji 8. februarja je Stalin začel z vprašanjem, zakaj je bila ustanovitev skupne vlade odložena. Churchill je povedal, da je kralj delal težave, da pa je on javno povedal, da ga bodo obšli, če ne bo hotel privoliti v sporazum. Stalin je »pripomnil, da je Tito zdaj tudi popularen in da včasih brne, če mu kdo poskuša soliti pamet«. Roosevelt je, kot kaže, molčal.

Ko so se ločeno sestali trije zunanji ministri, je Stettinius predlagal, da bi Eden in Molotov določila funkcionarje, ki bi predložili poročilo o tej zadevi. Sovjeti so spustili nekaj strupenih pripomb na rovaš zavlačevanja s Šubašićevim odhodom v Beograd in pritiskali, naj se stvar pospeši. Ko sta se britanska in sovjetska stran naposled sporazumeli o predlaganih amandmajih k sporazumu Tito-Šubašić, je Roosevelt vprašal, ali naj bi sklepno sporočilo, ki bi ga morali podpisati vsi trije predsedniki vlad, vključilo tudi njega, čeprav je, kar zadeva Jugoslavijo, »to v resnici angleško-rusko vprašanje«. Churchill je odgovoril, da je »edina točka odobritev sporazuma Tito-Šubašić, ki je zelo spoštovanja vreden, in da upa, da bo predsednik dal pod to svoj podpis«. Stalin in Churchill sta se nazadnje sporazumela o vsebini končnega sporočila o Jugoslaviji, ne da bi se Roosevelt še kaj oglasil, pa tudi nasprotoval ni.⁴⁷

Po vsem tem kralju ni preostalo nič drugega, kot da se je vrgel v brezupno zavlačevalno akcijo pri izbiri regentov. Sedmega marca je bila ustanovljena skupna jugoslovanska vlada s Titom kot predsednikom in obrambnim ministrom ter Šubašićem kot zunanjim ministrom. Enajstega marca je prišel v Beograd britanski veleposlanik Ralph Stevenson s svojim osebjem. Dva dneva prej je Tito v radijskem govoru rekel, da si želi v zunanjih zadevah čedalje tesnejših stikov z Veliko Britanijo, ZDA in Sovjetsko zvezo. Dvajsetega marca je prispel sovjetski veleposlanik Sadčikov s svojimi ljudmi, hkrati pa tudi sovjetska trgovinska delegacija, ki jo je vodil Ivan Lebedev. Stevenson je sporočil, da ga je Sadčikov obiskal, »celo preden je šel na obisk k maršalu Titu«.⁴⁸ Nato je prišel tudi ameriški veleposlanik Patterson. Enaintridesetega marca je jugoslovansko zunanje ministrstvo sporočilo, da pošilja v London za veleposla-

nika Leontića; Simića, nekdanjega veleposlanika v Moskvi, v Washington, generala Vladimira Popovića pa v Moskvo. Na zunaj je bilo videti, da je enotna vlada postavila temelje neodvisne in uravnotežene zunanje politike. Mogoče je bilo misliti, da je fifty-fifty v tem pogledu uspel.

Toda 6. aprila sta Tito in Šubašić, ki ju je spremljal Djilas, prispela v Moskvo in 11. aprila podpisala pogodbo o prijateljstvu, medsebojni pomoči in povojnem sodelovanju s sovjetsko vlado. S tem dogodkom se je po mnenju Britancev položaj bistveno spremenil.

Šubašićev položaj se je zdel Britancem popolnoma podrejen. Preden je odpotoval iz Beograda v Moskvo, je Stevensonu povedal, da ni tako rekoč ničesar vedel o smotrih obiska, imel pa je vtis, da je prišlo do njega na Titovo zahtevo; »predstavlja si, da bodo pogovori v Moskvi vojaški in politični, vendar ne ve, o čem bodo govorili«.⁴⁹ Osmega aprila je Šubašić obiskal britanskega veleposlanika v Moskvi, sira Archibalda Clarka-Kerra, in mu povedal, da o Titovih namerah ve le to, da maršal upa, da bo odšel iz Moskve s pogodbo, ki bi bila podobna sovjetsko-češkoslovaški. Obljubil je, da bo Clarka-Kerra obveščal, vendar ga v resnici potem ni bilo več na spregled.⁵⁰

Devetega aprila je Višinski povedal Clarku-Kerru, da so Jugoslovani predlagali sklenitev pogodbe in da so »naši ljudje« za to, vendar so želeli obvestiti britansko vlado. Ko je Eden bral telegram s poročilom o tem, je napisal: »Kaj naj rečemo na tole?«⁵¹ Funkcionar Foreign Officea J. M. Addis je napisal, da taka pogodba »v praksi ne bo vplivala na odnose med državama. Sovjetska zveza ima kot osvoboditeljica in model za jugoslovansko državo že tako ali tako silno močan položaj... Mi torej skorajda ne moremo ugovarjati predlagani pogodbi, čeprav tudi nimamo nobenega razloga, da bi bili nad njo navdušeni.«

Addis je nato komentiral:

»Postavlja se vprašanje, ali naj zdaj po zgledu sovjetske pogodbe tudi mi sklenemo pogodbo z Jugoslovani. Mogoče bi bilo trditi, da bi bilo zaradi moskovskega sporazuma 50 : 50 zaželeno, da v tej pomembni stvari ne zaostajamo za Rusi. Vsekakor drži, da si moramo spričo veliko večjega ruskega vpliva na jugoslovanske zadeve, kot pa je dejansko britanski vpliv zdaj, prizadevati, da prav v formalnih rečeh ohranjamo vsaj

videz sporazuma 50 : 50. V preteklosti smo sicer imeli glede pogodb drugačno politiko od Rusov. Po sklenitvi sovjetsko-francoske in sovjetsko-češke pogodbe se nam ni zdelo potrebno, da bi tudi mi sklenili taki pogodbi. Jugoslavija pa je glede na sporazum 50 : 50 in njegove implikacije v posebnem položaju, vendar ni videti potrebe, da bi jo izvzeli in ji ponudili posebno ugodnost, ki bi jo v teh okoliščinah pomenila britanska pogodba... Vsekakor lahko počakamo, da bomo videli besedilo sovjetsko-jugoslovanske pogodbe in pa, ali bodo Jugoslovani dali pobudo, da bi sklenili podobno pogodbo tudi z nami.«

Na to je sir Alexander Cadogan, najvišji funkcionar Foreign Officea, komentiral: »Meni se zdi, da bi morali podpisati naslednjo pogodbo s Francijo,« na to pa je Eden pripisal: »Da.«⁵²

Tito in Šubašić sta v Beogradu oba drug za drugim zagotavljala Stevensonu, da pogodba ne pomeni »izključne usmeritve jugoslovanske politike k Sovjetski Rusiji«. Tito je rekel, da upa, da bo v kratkem predlagal podobne pogodbe tudi drugim velikim zaveznikom.⁵³

Očitno pa je bilo na jugoslovanski strani veliko navdušenje nad pogodbo s Sovjetsko zvezo. Djilas je 15. aprila v članku za moskovska *Izvestija* napisal, da »je ni sile na svetu, ki bi lahko razbila bratsko zaveznitvo narodov Jugoslavije z narodi Sovjetske zveze, zaveznitvo, ki se je rodilo v tej vojni... Neločljivo prijateljstvo z veliko Rusijo je stoletni sen vseh južnih Slovanov.«⁵⁴ Letalski vicemarsal Lee, vodja britanske vojaške misije v Beogradu, je sporočil Foreign Officeu, da je bil Tito »po vrnitvi iz Moskve tako očitno dobre volje«, da je Lee sklepal, da je Tito »dobil vse, kar je hotel, in je zdaj natanko vedel, kaj mu je storiti«.

Na Britance, tudi na Churchilla, pa je napravil najmočnejši vtis Titov intervju v

Krasnaji zvezdi, v katerem, kot že rečeno, sploh ni omenil britanske pomoči Jugoslaviji, pač pa je na vse pretege hvalil sovjetsko pomoč. Frank Roberts je v britanskem veleposlaništvu v Moskvi prišel na podlagi tega do določenih sklepov. Opozoril je na Šubašićevo izjavo v Beogradu, da želi, da bi bila jugoslovanska zunanja politika ustrezno uravnotežena, in komentiral:

»Po splošnem obnašanju maršala Tita v Moskvi bi lahko sklepali, da nemara ne deli v celoti zelo naravne želje dr. Šubašića, da bi se izognil izključni usmeritvi jugoslovanske politike k Sovjetski zvezi. Še manj bi to v sedanjih okoliščinah odobraval sovjetska vlada. Zaradi tega se bojim, da nam bo v praksi v Jugoslaviji čedalje težje ohraniti vsaj približno 50 odstotkov vpliva, kolikor jih je maršal Stalin prepustil predsedniku vlade lani oktobra. Realistični voditelji sovjetske Rusije, ki niso vajeni kompromisov ali koncesij v zahodnem smislu, so trdno odločeni zagospodariti v sosednjih državah in zagotoviti, da jim ne bo v napoto noben drug tekmovalni vpliv, ki bi ga krajevne vlade lahko izkoriščale proti njim... Vendar pa, če se nam bo posrečilo ohraniti vrata na zahod odprta, pa čeprav bodo za sedaj samo priprta, lahko upravičeno upamo... da se Sovjetski Rusiji... morda ne bo več zdelo tako nujno potrebno nadaljevati tako politiko, kakršno moramo zdaj prenašati po vsej vzhodni Evropi, je pa še posebej neopravičljiva v Jugoslaviji, kjer smo dobili pravico do enakega vpliva in ki smo ji dajali med vojno dragoceno materialno pomoč.«⁵⁶

V Foreign Officeu je bila reakcija na Titov obisk v Moskvi mirnejša, celo filozofska, medtem ko je Churchill reagiral bolj silovito; to je bilo nasploh značilno zanj, posebno še zaradi intervjuja v *Krasnaji zvezdi*. Dvajsetega aprila je pisal Orme Sargentu, da »je prišlo v zvezah in v težišču jugoslovanske vlade do velikih spre-

⁴⁷ CAB 66/6, WP (45) 157.

⁴⁸ FO 371/48916, R5727/1600/92, Beograd št. 349, 26. marca 1945.

⁴⁹ FO 371/48928, R6175/2808/92, Beograd št. 417, 4. aprila 1945.

⁵⁰ FO 371/48928, R6399/2808/92, Moskva št. 1169, 8. aprila 1945.

⁵¹ FO 371/48928, R6463/2808/92, Moskva št. 1195, 9. aprila 1945.

⁵² Prav tam.

⁵³ FO 371/48928, R7543/2808/92, Beograd št. 534, 26. aprila 1945.

⁵⁴ FO 371/48928, sovjetski monitor, 16. aprila 1945.

⁵⁵ FO 371/48928, R7543/2808/92, beležka J. Addisa o brzojavki iz Beograda št. 534, 26. aprila 1945.

⁵⁶ Kot opomba 20.

memb« in, kot smo videli, je predlagal, naj Britanija ustavi pomoč Jugoslaviji.⁵⁷

Eden je iz San Francisca poskušal ublažiti Churchillovo jezo na Tita:

»Čutim, da smo se glede tega vprašanja znašli v dilemi. Kot pravite, vsekakor ne želimo, da bi žrtvovali kaj resnega samo za pravico, da igramo vnaprej izgubljeno igro. Na drugi strani pa jaz nisem povsem obupal nad Jugoslavijo. Trenutno smo sredi neugodnega obdobja, toda dolgoročno bodo vezi, ki so jo vlekli proti britanski orbiti v preteklosti, morda spet potegnile. Zato bi bilo mogoče pametno, da z eno nogo še ostanemo tam...«⁵⁸

Eden je poslal to sporočilo Churchill 30. aprila, ko se je kriza zaradi Trsta že začela nevarno zaostrovati. Churchill je molčal vse do 14. maja, ko je bila kriza na vrhuncu. Takrat je pisal visokemu funkcionarju: »Položaj se je neverjetno spremenil... Med nami in Titom se je razvila huda napetost. Po mojem je položaj na tem prizorišču tak, da spodbuja povezavo med Veliko Britanijo, Italijo in ZDA proti jugoslovanskim zahtevam po predvojnem avstrijskem in italijanskem ozemlju.«⁵⁹

Maja 1945 je Churchill, deloma zaradi Titovega obiska v Moskvi, deloma zaradi tržaške krize, torej kot kaže, menil, da je fifty-fifty praktično mrtev. Toda Eden in Foreign Office še nista bila voljna, da bi podpisala mrliški list in pokopala truplo.

KRIZA V TRSTU IN NA KOROŠKEM

Churchill je imel seveda prav, da krize v Trstu in na Koroškem ni mogoče obravnavati v okviru sporazuma fifty-fifty. Jugoslovanske zahteve po italijanskem in avstrijskem ozemlju so se od vsega začetka tikale vseh treh velesil. Ameriška vlada je politično izredno odločno zagovarjala stališče, da je treba rešitev vseh ozemeljskih sporov prepustiti mirovni konferenci in z ničimer vnaprej vplivati nanje. Roosevelt je že leta 1941 očital Churchill, da britanska vlada kaže simpatije do jugoslovanskih ozemeljskih zahtev v Julijski krajini. Potem so na konferenci treh zunanjih ministrov leta 1943 podpisali skupno izjavo treh velikih sil o obnovitvi neodvisne Avstrije, s čimer so nekako prevzeli skupno odgovornost za bodoče avstrijske meje.

Na Jalti so Britanci prevzeli pobudo s praktičnimi predlogi, kako obravnavati ju-

goslovanske zahteve. Kar zadeva tržaško območje, so predlagali, da bi med področjem, ki bi ga nadzoroval Tito, in tistim, ki bi prišlo pod nadzor zaveznikov, potegnili »razmejitveno črto«, ki naj bi jo po dogovoru med tremi državami potegnili po možnosti po narodnostnih ločnicah. »Brez dvoma bi morala Titovo privolitev izposlovati vlada Njegovega veličanstva; toda bilo bi ji lažje, če bi lahko rekla, da se oba njena zaveznika s tem strinjata...« Kar zadeva Avstrijo, je bil britanski predlog, da bi do mirovne konference obnovili mejo iz leta 1937, ohranitev te meje pa naj bi bila »skupna skrb treh sil, ZSSR in ZDA pa bodo podprle vse akcije vlade Njegovega veličanstva, potrebne za to«; tri velesile naj bi o teh sklepih skupaj obvestile jugoslovansko vlado in jo prosile, naj mejo spoštuje.⁶⁰

Britanci so seveda prevzeli pobudo zato, ker so vedeli, da bo imel v vojaškem pogledu z morebitno oboroženo konfrontacijo s Titom zaradi meja opraviti britanski poveljnik, feldmaršal Alexander, kot vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje. Britanci so si prizadevali, da bi se izognili takšni konfrontaciji. To je pomenilo na eni strani pridobiti Ruse za to, da bodo brzdali Tita, ne pa ga še ščuvali, na drugi pa pridobiti Američane, da bodo podprli Alexandra, ki je vodil skupno angloameriško poveljstvo in je bil odgovoren angloameriškim združenim načelnikom štabov v Washingtonu. To je pomenilo tudi prepričati ameriško vlado – zlasti State Department – naj ne vztraja tako dosledno pri načelu, da se ne prejudicira ozemeljskih sporov in zato zahteva, da angloameriške čete zasedejo vso Julijsko krajino.

Žal pa se Britancem na Jalti ni posrečilo pridobiti za skupno trojno politiko ne Rusov ne Američanov. Eni in drugi so se obvezali le, da »bodo pozneje povedali, kaj mislijo o tem«.⁶¹ Rusi tega niso nikdar storili; Američani pa so odlašali več tednov, potem pa so predlagali akcijo, s katero bi po britanski sodbi postavili Titu popolnoma nemogoče zahteve.

Kar zadeva Ruse, je bilo ključno vprašanje, kakšna navodila ali nasvete je dal Stalin Titu aprila med obiskom v Moskvi o Trstu in Avstriji. V intervjuju *Krasnaji zvezdi* je Tito, kot je poročalo britansko veleposlaništvo, rekel, da »se prebivalstvo Istre in Trsta želi priključiti novi Jugoslaviji, in prepričani smo, da se jim bo ta želja izpolnila«.

Koroške pa Tito sploh ni omenil.⁶² Frank Roberts je iz Moskve sporočil, da je sovjetski tisk nekaj dni pred Titovim prihodom pisal, da bodo na dnevnem redu pogovorov tudi jugoslovanske severne meje. O Titovi izjavi o Trstu, objavljeni v listu *Krasnaja zvezda*, je Roberts menil, da »bi bilo preseñetljivo, če si ne bi poprej zagotovil sovjetske podpore, preden bi javno tako samozavestno spregovoril o svojih zahtevah«.

Glede Titovega molka o Koroški je Roberts opozoril na nedavno sovjetsko izjavo, da sovjetska vlada nima nikakršnih ozemeljskih ambicij v Avstriji. »Očitno so trdno odločeni podpreti obnovitev neodvisne Avstrije in morda na tej stopnji ne želijo dovoliti, da bi jih jugoslovanske ambicije ovirale pri neposrednih vojaških ali dolgoročnejših političnih načrtih.«⁶³

Poznejši dogodki so pokazali, da Stalin Titu ni obljubil nič takega, kar bi lahko zapletlo Sovjetsko zvezo v neposreden spopad z zahodnimi zavezniki. Toda v tednih tržaške krize Britanci tega niso vedeli, kaže pa, da tudi Jugoslovani ne. Alexander je prve dni maja v zasebnem in osebem sporočilu Churchillu, misleč na začasni sporazum o Trstu, ki ga je dosegel med pogovori s Titom februarja, omenil: »Zdaj je v veliko močnejšem položaju kot takrat, ko sem bil v Beogradu, in hoče to izkoristiti... Ne smemo pozabiti, da je bil po najinem srečanju v Moskvi...«⁶⁴ Kardelj je v svojih spominih pisal, da Jugoslovani »nismo mogli računati, da bomo dobili pri tem odločno podporo Sovjetske zveze« in »smo se upoštevalojč prejšnje sporazume vprašali, do kakšne mere bo šla ta pomoč«, in ali bi bila njihova podpora dovolj močna in odločilna.⁶⁵

Morda je še najbolj točna ocena o Stalinovem stališču prišla 12. maja z britanskega veleposlaništva v Rimu. Britanski velepos-

lanik sir Noel Charles je sporočil, da se mu zdi, po podatkih, ki jih ima na razpolago, »da so Rusi obljubili Titu moralno podporo, ne pa najbrž tudi konkretne« in da »zdaj čakajo, da bodo videli, kako se bodo zavezniki postavili glede Tita, zato da bodo lahko presodili, kako daleč lahko gredo z nami.«⁶⁶

Z vojaškega vidika so bile sovjetske namere za Britance ključnega pomena. Skupni štab za načrtovanje je 13. maja pripravil za vojni kabinet naslednjo oceno vojaškega položaja:

»... Jugoslovani imajo v severozahodni Jugoslaviji takoj na razpolago okrog 157.000 vojakov. V vsej državi imajo skupno še kakih 150.000 mož, vendar bi verjetno lahko priskočila na pomoč le prva armada, ki šteje kakih 20.000 mož. Druge jugoslovanske enote ne pridejo v poštev bodisi ker so vezane s problemi notranje varnosti bodisi zaradi slabih komunikacij.

Jugoslovanska armada se je v zadnjem letu dni hitro razvila iz izbrane zbirke gverilskih tolp v sorazmerno enovito nacionalno armado, ki je bila sposobna napasti Nemce na pripravljenih položajih. Je pa še vedno oborožena z lahkim orožjem, ima same lahke tanke in zelo malo topništva in transportnih vozil. Vendar se je morda zdaj položaj bistveno popravil, ker jim je padlo v roke veliko nemške opreme. Morala je visoka in poveljniki so v letih partizanskega vojskovanja pokazali iznajdljivost in iniciativnost.

Jugoslovansko letalstvo vojaško nič ne pomeni, saj nimajo več kot kakšnih pet eskadrilj.

Moč zavezniških sil

... Teoretično... bo imel SACMED [Supreme Allied Commander, Mediterranean] – vrhovni zavezniški poveljnik na Sredozem-

⁶⁷ Kot opomba 21.

⁶⁸ CAB 120/729, britanska delegacija v San Franciscu, št. 59, 30. aprila 1945. Glej tudi Dušan Biber, n. d., stran 514.

⁶⁹ CAB 120/729, Churchillova beležka za Sargenta, M. 470/5, 14. maja 1945.

⁶⁰ CAB 66/63 WP (45) 157, 12. marca 1945.

⁶¹ Prav tam.

⁶² FO 371/48843, Moskva št. 1350, 16. aprila 1945, Moskva št. 1353, 16. aprila 1945.

⁶³ Kot opomba 20.

⁶⁴ WO 214/42, osebno za premiera od feldmaršala Alexandra MA 1095. Glej tudi Dušan Biber, n. d., stran 525.

⁶⁵ Edvard Kardelj, n. d., stran 54.

⁶⁶ PREM 3 495/7, Rim 794, 12. maja 1945.

ljul, na razpolago dvanajst divizij in vrsto neodvisnih brigad... Tu je še puščavsko vojno letalstvo, ki ima kakih štirideset eskadrilj...

Preden preidemo k presoji, ali bi bile te sile dejansko sposobne premagati jugoslovanski odpor, je treba... upoštevati naslednje... (b) Zavezniške sile v Italiji so ravnokar končale dolgo in naporno bojevanje in poveljnik nekoliko dvomi, da bi pokazale enak borbeni polet kot doslej, posebno še, ker zelo spoštujejo uspehe Jugoslovancev, v katerih so doslej, kot jim je bilo rečeno, videli zaveznike...

Sklep. Sklepamo, da bi se s silami, ki jih ima SACMED zdaj na voljo, ter ob prisrčnem vsestranskem sodelovanju ZDA in dominionov, dalo Tita prisiliti, da bi spoštoval našo voljo, **če ga ne bi podprli Rusi** (podčrtala E. B.).

Nimamo možnosti ugotoviti, koliko verjetnosti je, da bi Rusi podprli Tita, zdi pa se nam potrebno opozoriti na očitno vojaško nevarnost, v kateri bi se znašli, če bi, potem, ko bi se spustili v sovražnosti s Titom, na lepem odkrili, da so ga Rusi vendarle nameravali podpreti...⁶⁷

V takih okoliščinah Churchill seveda ni prišlo na misel, da bi se pri Stalinu skliceval na fifty-fifty. Že 30. aprila je predsedniku Trumanu brzojavil: »Seveda ni niti misliti, da bi jugoslovanska vlada, ki jo podpirajo Sovjeti, privolila v to, da vkorakamo ali pa prevzamemo nadzor nad Julijsko krajino; Churchill je upal, da »bomo poskusili zavzeti Trst... preden obvestimo Ruse ali Jugoslovane«.⁶⁸

Dvanajstega maja je Truman predlagal, da bi se obrnili na Stalina. Churchill je poslal Stalinu hladno in ostro sporočilo, ki ga je končal takole: »Glede na to, za kako resne zadeve gre, se je britanski in ameriški vladi zdelo prav čim prej obvestiti sovjetsko vlado o akciji, za katero se jima je zdelo potrebno odločiti zaradi stališča jugoslovanske vlade in vojske v Julijski krajini.«⁶⁹

Tudi Truman je poslal poslanico Stalinu. Triindvajsetega maja je dobil njegov odgovor, ki je v blagem tonu predlagal, da bi potegnili razmejitveno črto »v medsebojnem dogovoru med feldmaršalom Alexandrom in maršalom Titom« – rešitev, ki se ni veliko razlikovala od tistega, o čemer sta se bila začasno sporazumela Alexander in Tito februarja v Beogradu. Stalin je končal:

»Upam, da bo nesporazum zaradi položaja na območju Istre in Trsta, ki je nastal med ameriško in britansko vlado na eni strani ter jugoslovansko vlado na drugi, rešen in da se bo vsa stvar ugodno uredila.«⁷⁰

Zdaj Britancem in Američanom ni bilo treba več računati z nevarnostjo aktivne sovjetske vojaške podpore Titu. Kriza se je tako v začetku junija približala razpletu. Pozneje, 21. junija, je dobil Churchill Stalinovo sporočilo, v katerem se je pritoževal zaradi »ultimativnega tona« angloameriškega sporočila, ki so ga poslali Titu 2. junija, in zaradi Alexandrovih besed, ki so iztrgane iz konteksta bile vsekakor žaljive za Jugoslovane. To je zbudilo Churchilla, da je sedel in napisal, **ne pa tudi odposlal**, sporočilo Stalinu: »Oktobra v Kremlju sva bila oba mnenja, da bi bilo treba stvari v Jugoslaviji urediti na podlagi delitve vpliva med Rusijo in Veliko Britanijo v razmerju 50 : 50. Zdaj pa je v resnici vse skupaj bolj podobno 90 : 10 in še tistih ubogih 10 odstotkov, ki jih imamo, je pod silovitim pritiskom maršala Tita. Ta pritisk je bil tak, da sta morali ameriška vlada in vlada Njovega veličanstva spraviti na noge na sto tisoče vojakov, da bi odvrnili napad maršala Tita.«⁷¹

Po Churchillovem mnenju je tržaška kriza potemtakem dokončno pokopala fifty-fifty. Toda vse dokler je še obstajala enotna vlada Tito-Šubašić in vse do prvih povojnih volitev v Jugoslaviji, je v sporazumu fifty-fifty še tlela majhna iskra življenja.

OD POTSDAMA DO JUGOSLOVANSKIH VOLITEV

Medtem ko se je tržaška kriza nadaljevala, je imel Churchill doma volilno kampanjo, obenem pa je neprestano svaril predsednika Trumana pred nevarnostjo prevladujočega sovjetskega vpliva v povojni Evropi in ga nagovarjal, naj se loti na bližnji potsdamski konferenci nekakšnega obračuna s Stalinom. Njegova vlada se je pripravljala, da bo na konferenci postavila vprašanje Jugoslavije. Zaradi tega sta Foreign Office in veleposlaništvo v Beogradu pozorno spremljala dogodke v Jugoslaviji.

Enajstega junija je AVNOJ v Beogradu ratificiral jugoslovansko-sovjetsko pogodbo. To je bilo ravno dva dneva po sklenitvi sporazuma o Trstu. Tito je v svojem govoru dejal, da želi Jugoslavija živeti v miru in pri-

jateljstvu ne samo s svojimi sosedi, marveč tudi z »našimi zavezniki v tem velikem boju za svobodo«. »Želimo imeti z njimi kar najboljše odnose in z njimi v miru ravno tako tesno sodelovati, kot smo v vojni.« Obžalovanja vredno je, je dodal, da »nekateri izmed naših velikih zaveznikov« niso razumeli, kakšne so pravice Jugoslavije, in storjene krivice so se globoko vtisnile v dušo jugoslovanskega ljudstva. Kljub temu pa si je jugoslovanska vlada »tudi za ceno velikih žrtev prizadevala, da se izogne nesporedumom in spopadom . . . celo tam, kjer je pravica popolnoma na naši strani«. ⁷²

Zgodaj julija je britanski vojaški ataše komentiral možnost, da bi Rusi vzdrževali v Jugoslaviji svoje stalne čete. Po njegovem to ni bilo verjetno, dodal pa je, da Rusi urijo in opremljajo Jugoslovansko armado, ki se reorganizira po vzorcu Rdeče armade. Vendar pa je Jugoslavija zavezniška država in garnizijsko službo opravljajo njene domače oborožene sile: »Čeprav je jugoslovanski glavni štab popolnoma proruski, bodo te pravice verjetno zelo ljubosumno varovali.« ⁷³

V Londonu so pričakovali, da bosta v Potsdamu prišla na dnevni red dva vidika jugoslovanskega vprašanja: Julijska krajina in sporazum Tito-Šubašić. Churchill je 24. junija predlagal Stalinu, da bi razpravljali o Julijski krajini. Stalin je odgovoril 6. julija: »Nič nimam proti, da med našim bližnjim srečanjem v Nemčiji govorimo o tem vprašanju.« ⁷⁴

Foreign Office je zgodaj julija pripravil gradivo o vladi Tito-Šubašić za Potsdam. Izrecno so opozorili, da je jaltška deklaracija potrdila sporazum Tito-Šubašić; zato so bile britanska, ameriška in sovjetska vlada »botre sedanje jugoslovanske vlade«. Tito je 9. marca sprejel jaltško deklaracijo, vendar jugoslovanska vlada ni izpolnila prav nobene sprejete obveznosti, vštevši jamstvo za temeljne demokratične pravice in zakono-

dajo o načinu volitev v ustavodajno skupščino. Povzetek Foreign Officea dalje pravi:

»Jugoslovanska vlada lahko kolikor toliko upravičeno trdi, da v sedanjih okoliščinah črke sporazuma Tito-Šubašić in jaltške deklaracije doslej ni bilo mogoče docela izpolniti, da pa bo tudi to izpolnjeno, kakor hitro bo mogoče. Lahko pa bi jih odločneje opozorili, da so popolnoma ignorirali duha in smoter teh dokumentov. Namen . . . sporazuma Tito-Šubašić in jaltške deklaracije, ki ga je potrdila, je bil resnično zlitje kabineta dr. Šubašića in Titove začasne uprave. Čeprav je razdelitev resorjev na papirju kar razumna, pa ima dejansko vso oblast in nadzor v državi še zmeraj Titova partizanska uprava. Dr. Šubašić in njegovi kolegi so nezadovoljni in nemočni sopotniki v Titovem partijskem stroju.«

Povzetek, ki so ga pripravili v Foreign Officeu, govori potem o »vztrajnem zblizevanju med Jugoslavijo in Bolgarijo«. To »nam ni prav nič všeč«, je rečeno, »kajti edino, kar imata ti državi skupnega, je to, da bi se radi polastili grških severnih ozemelj . . . To bratenje z nekdanjim sovražnikom je še bolj vznemirljivo, če upoštevamo kampanjo v tisku zoper Grčijo in priznane namere Jugoslavije na Koroškem in v Julijski krajini«.

Foreign Office nato omenja fifty-fifty: »Prav ob vsaki priložnosti, v govorih Tita in njegovih partizanskih kolegov, in v tisku, se opevajo uspehi Rdeče armade, pozabljajo pa dosežki zahodnih zaveznikov. Sovjetsko zvezo postavljajo kot edini vzor resnične demokracije. Jugoslavija je dejansko po Titovi volji postala satelit Sovjetske zveze. Britanija in ZDA imata v primerjavi s Sovjetsko zvezo v Jugoslaviji minimalen vpliv.«

Foreign Office omenja nato osebno poslanico, ki jo je Churchill poslal Stalinu 28. aprila. ⁷⁵ Churchill pravi, da fifty-fifty postaja mrtva črka na papirju in da se za spora-

⁶⁷ CAB 119/117, memorandum skupnega štaba za načrtovanje, 13. maja 1945.

⁶⁸ PREM 3/473, premier Trumanu št. 22, 30. aprila 1945.

⁶⁹ PREM 3/473, premier Trumanu št. 49, 14. maja 1945.

⁷⁰ PREM 3/473, Truman premieru št. 46, 23. maja 1945.

⁷¹ PREM 3/495/10, osnutek premierove poslanice Stalinu, 23. junija 1945.

⁷² FO 371/48928, Beograd št. 892, 11. junija 1945.

⁷³ FO 371/48928, britansko veleposlaništvo Beograd, vojaški ataše za AFHQ, 4. julija 1945.

⁷⁴ FO 371/48822, R11724/6/G.

⁷⁵ Besedila sporočila doslej niso našli. Dušan Biber ga ni objavil.

zum Tito-Šubašić še zmenijo ne, da pa kljub temu upa, da »se bo nazadnje vse lepo uredilo in da bodo Jugoslovani postali svobodni in bogat narod, prijateljski tako do Rusije kakor tudi do nas«. Stalin tega ni komentiral.

V zvezi s tem, kar bi bilo mogoče napraviti v Potsdamu, je Foreign Office spomnil na Šubašićev predlog britanskemu veleposlaniku, naj bi velike sile izdale »opozorilo«, da pričakujejo, da bo sporazum Tito-Šubašić v celoti izpolnjen; po Šubašićevem mnenju bi to »močno okrepilo položaj zmernih elementov po vsej državi.«⁷⁶

V Potsdamu je britanska delegacija res predložila memorandum s predlogom, da bi tri vlade javno izrekle podporo sporazumu Tito-Šubašić z jamstvi za temeljna načela demokratičnih svoboščin in povedale, da pričakujejo v bližnji prihodnosti popolno uresničitev tega dogovora.⁷⁷

To, kar se je dejansko dogajalo v Potsdamu, je zelo plastično in natančno opisal v pismu funkcionar Foreign Officea Douglas Howard, ki je bil na konferenci. Ko je prišel na dnevni red britanski predlog, je »Stalin ... brez obotavljanja izjavil, da o tem ni mogoče razpravljati, ne da bi povabili predstavnika jugoslovanske vlade«. Churchill in Eden sta temu ugovarjala, a brez vidnega učinka na Stalina. Truman je vprašal, ali je položaj v Jugoslaviji res tako resen, da bi bilo treba poslati po jugoslovanske predstavnike. Churchill je na kratko izjavil, da sporazum Tito-Šubašić ni bil izpolnjen. Stalin je odvrnil, da se mu ne zdi vredno še naprej razpravljati o tem, sploh pa da ima on drugačne informacije kot Churchill. Na to je Churchill menil, da bi nemara »imeli kaj koristi« od tega, če bi povabili Tita in Šubašića, naj prideta na splošno razpravo. Truman je izjavil, da je prišel v Berlin »razpravljati o stvareh, o katerih bi se lahko trije šefi vlad sporazumeli med seboj, drugače bi samo čas tratil«. Zdelo se mu je, da »bi bilo najbolje imeti z jugoslovansko vlado še malo potrpljenja«. In tako so se dogovorili, da »za zdaj vprašanja ni treba gnati dalje«, temveč ga bodo preučili kdaj pozneje.

Howard pripominja, da je bil Trumanov »nastop« pravi šok za ameriški State Department, ki je imel o Jugoslaviji pripravljen povzetek informacij, ki je bil »še ostrejši kot naš lasten«.

A še preden je bilo mogoče razpravo o jugoslovanskih zadevah nadaljevati, je bila

Churchillova konservativna stranka poražena na volitvah in Britanijo sta prišla v Potsdam zastopat laburistični predsednik vlade Attlee in njegov zunanji minister Bevin. Kot poroča Howard, je Bevin 30. julija predložil britanski dokument, ki je pozval vlade jugovzhodne Evrope, naj ne prehitijo mirovnega sporazuma z »nasilnimi in enostranskimi dejanji«, ampak naj medsebojne razlike urejajo po mirni poti. Molotov je takoj odgovoril s memorandumom o »razmerah na območju Trsta in Istre« in podprl jugoslovanske zahteve po civilni upravi na tem ozemlju. Zahteval je tudi več časa za premislek. V resnici pa o Jugoslaviji sploh niso več razpravljali.⁷⁸

Britanska prizadevanja, da bi v Potsdamu postavili na dnevni red jugoslovanska vprašanja, so torej docela spodletela. Mogoče bi bilo pričakovati, da se bodo Britanci zdaj pač odrekli boju za ohranitev fifty-fifty in sporazuma Tito-Šubašić. Tedaj pa so se z novimi močmi vrgli v boj Američani, kljub Trumanovemu »nastopu« v Potsdamu. Britanci pa so pod vplivom novega zunanjega ministra Bevina postajali vse bolj previdni in pragmatični.

Zdelo se je, da se Šubašić po Potsdamu nagiba bolj k Američanom. Stevenson je 20. avgusta iz Beograda poročal, da je Šubašić po ostri ameriški izjavi o političnem položaju v Bolgariji vprašal, ali ne bi mogel kdo od Združenih narodov načeti vprašanja jugoslovanske neodvisnosti. Stevenson je odvrnil, da ne ve, kako naj bi sprožili to vprašanje, »razen če ne bi Jugoslavija sama zahtevala priključitve h kaki drugi državi«. Kar se tiče Velike Britanije, je rekel, je Jugoslavija popolnoma neodvisna in suverena država in za tako jo bodo imeli tudi v prihodnje, vse dokler bo sama ohranila tak status. V Londonu Bevin ni kazal prav nobene želje, da bi dalje spodbujal Šubašića pri teh mislih.⁷⁹

Septembra so se britanski, sovjetski in ameriški zunanji ministri sestali v Londonu. Foreign Office je predlagal Bevinu, da bi poskusil prepričati ameriškega državnega sekretarja Jamesa Byrnesa, da bi skupaj protestirala, ker je imela Jugoslavija še zmeraj pod orožjem armada 600.000 mož, češ da je tako velika vojska »grožnja za mir in blaginjo« na Balkanu in da vlada uporablja vojsko kot orodje diktature. To bi bilo mogoče povezati s prikritim svarilom, da se utegne pomoč UNRRA [United Nations

Relief and Rehabilitation Administration – Uprava Združenih narodov za pomoč in obnovo] Jugoslaviji zmanjšati, če ne bodo skržili Jugoslovanske armade. Na drugi strani pa je Foreign Office nasprotoval misli, da bi »frontalno napadli« jugoslovanski volilni sistem. Ne, pač pa »bi morali še naprej kazati zanimanje za Jugoslavijo, gojiti boljše anglo-jugoslovanske odnose in izpodbijati ruski vpliv v državi, to pa bi bilo laže, če jugoslovanska vlada ne bi bila v celoti pod vplivom komunistov«. Kar zadeva razpoloženje v Beogradu, so v Foreign Officeu – tako tudi veleposlanik Stevenson – mislili, da »vidijo partizanski voditelji v sporazumu Tito-Šubašić ceno, ki so jo plačali za začasno priznanje velikih sil... Zanje sovražnik še zmeraj obstaja, zdaj sicer ni okupator, marveč opozicija, na drugem mestu pa „mednarodna reakcija“, posebno še v Veliki Britaniji in Ameriki.«⁸⁰

Bevin je 29. septembra predlagal Byrnesu, da bi se pogovorila o velikosti jugoslovanske armade; Byrnes je privolil, vendar iz tega ni bilo nič.⁸¹

Oktober je Šubašić dal ostavko na položaj v skupni vladi. Američani so to vzeli zelo resno in hoteli ostro reagirati. Toda Britanci so mislili, da je »moralno prepričevanje, prek tiska in radia, naše najboljše, če ne sploh edino orožje, da ublažimo sedanje stanje v Jugoslaviji«; Šubašićev odstop bi bilo treba predstaviti kot »nadvse obžalovanja vreden dogodek z vidika odnosov med Veliko Britanijo in ZDA ter Titovim režimom.«⁸²

Kljub temu so se Američani, ne da bi prej obvestili Britance, v tej zadevi uradno obrnili na sovjetsko in britansko vlado. Opozorili so, da govori sporazum Tito-Šubašić o enotni vladi, zdaj pa, ko je Šubašić odstopil, je v vladi ostal samo en partner, ki je sklenil sporazum, to pa po ameriškem mnenju ne zagotavlja takega izvajanja spo-

razuma, kot bi bilo treba. Vlada ZDA je zato menila, da bi morale vse tri vlade usklajeno nastopiti s spodbudo, da se Tito in Šubašić ponovno sestaneta in najdeta možnost za sporazum o obnovitvi podlage za sodelovanje. Volitve v Jugoslaviji naj bi odložili, dokler ti pogovori ne bi bili končani.⁸³

Na ta ameriški predlog je sovjetska vlada odgovorila, da ne vidi nobene osnove za predloge treh vlad jugoslovanski vladi v zvezi s sodelovanjem med Titom in Šubašićem ali za to, da bi se vmešavale v datum jugoslovanskih volitev, »kar je stvar, ki se tiče same jugoslovanske vlade.«⁸⁴

Bevinov odgovor je bil skoraj enako odklonilen. Rekel je, da »se nikakor ne more v celoti strinjati s predlagano pobudo«. S tem bi samo »zagotovili verodostojnost Titovi trditvi, da je bil odstop dr. Šubašića manever, ki naj bi izzval intervencijo velikih sil« in bi Titu pomagali diskreditirati dr. Šubašića in opozicijo. Bevin je dodal: »Močno dvomim, da bi bilo pametno zahtevati začasno odložitev volitev... Nobenega dvoma ni, da bodo rezultati volitev, s poštenimi sredstvi ali s prevaro, najbrž pa z obojim, prinesli velikansko večino narodnoosvobodilni fronti, pa najsij bodo volitve 11. novembra ali pa kdaj pozneje. Ne vidim torej nobenega haska v zahtevi, ki ne more imeti nikakršnega praktičnega učinka, pač pa bi zbudila še hujše sumničenje o naših namestih, tako v Beogradu kot v Moskvi.«⁸⁵

Američani so nato predlagali, da bi skupaj z Angleži posredovali v Beogradu, brez Rusov. Funkcionar Foreign Officea John Colville je komentiral, da bi to brez dvoma izkoristili v podporo Titovi tezi, da poskuša opozicija izzvati intervencijo tujih sil:

»Ali bomo sprejeli ameriški predlog ali ne, je odvisno od tega, ali želimo odločilni spopad s Titom ali ne. Če smo za to, moramo računati; (1) da bo Rusija dokončno zavladovala nad Jugoslavijo... in (3) da bo Tito

⁷⁶ FO 371/48822, R11733/G, FO memorandum, 11. julija 1945.

⁷⁷ FO 371/48822, R12412/G/G, Terminal št. 22, 19. julija 1945.

⁷⁸ FO 371/48823, R13857/6/G/G, Howardovo tajno in osebno pismo Stevensonu, 18. avgusta 1945.

⁷⁹ FO 371/48897, Beograd št. 1428, 20. avgusta 1945.

⁸⁰ FO 371/48898, R16611/445/92, Sargentova beležka, 26. septembra 1945.

⁸¹ FO 371/48898, R16611/445/92, Bevin Byrnesu, 29. septembra 1945, FO št. 9938 za Washington, 3. oktobra 1945, Washington št. 6771, 11. oktobra 1945.

⁸² FO 371/48898, Washington št. 6787, 11. oktobra 1945.

⁸³ FO 371/48898, R17758/445/92, Washington št. 6935, 18. oktobra 1945.

⁸⁴ FO 371/48898, R18129/445/92, Moskva št. 4671, 24. oktobra 1945.

⁸⁵ FO 371/48898, R18306/445/92, FO 10717 za Washington, 25. oktobra 1945.

strl opozicijo, ker jo bo še bolj enačil z zahodnimi reakcionarnimi spletkami... Predlagam, da zavrnmemo te ameriške predloge in dejansko osredotočimo vsa naša prizadevanja na to: (1) da bi si spet pridobili Titovo zaupanje, (2) da bi ublažili tiste vidike režima, s katerimi se ne strinjamo, in (3) da bi rešili, kolikor je pač mogoče, veliki kapital, ki smo ga vložili v to državo med vojno, tako v trudu kakor tudi v pomoči.«⁸⁶

William Deakin, ki je bil takrat odpravnik poslov v britanskem veleposlaništvu v Beogradu, se je 28. oktobra eno uro pogovarjal s sovjetskim veleposlanikom Sadčikovim. Ta mu je zagotovil, da se Tito po svojih najboljših močeh trudi, da bi »dosegel sporazum s Šubašićem«. Deakin je poročal: »Med tem pogovorom, med katerim je sovjetski kolega kazal kar nenavadno zavzetost, sem imel močan vtis, (a) da hočejo Rusi na vsak način zvedeti, koliko se britanske in ameriške reakcije na to, kar se dogaja tukaj, razlikujejo, in (b) da bi Rusi radi izposlovali kompromis med Titom in Šubašićem; namigujejo, da bi oni pritisnili na Tita, če bi mi pritisnili na Šubašića v tej smeri.«⁸⁷

Bevin se je še naprej prerekal z Američani, ni pa hotel, da bi prišlo do odkritega razkola med Londonom in Washingtonom (možnost, ki je zanimala Sadčikova). Tridesetega oktobra je Bevin brzojavil v Washington:

»Na splošno nasprotujem temu, da bi proces vmešavanja v notranje zadeve drugih držav podaljševali dlje, kot je treba... Po mojem mnenju naš smoter ne bi smel biti to, da diktiramo jugoslovanski vladi, kako naj ureja svoje notranje zadeve, marveč da ji pokažemo, kakšne posledice utegne imeti politika, za katero so se, kot kaže, odločili, na njihove odnose z vlado Njegovega veličanstva in vlado ZDA...«⁸⁸

Bevin je nato predlagal, da bi obe vladi poslali Titu poslanico v tem duhu. In res so 6. novembra izročili v Beogradu identično ameriško in britansko noto. Noti sta izražali zaskrbljenost spriči položaja, ki je »škodljiv za demokratične procese in vnaprej vpliva na veljavnost volitev«. Noti sta se končali takole:

»Če jugoslovanska vlada ne bo obnovila zaupanja volivcev s popolno uveljavitvijo jamstev iz sporazuma Tito-Šubašić, posebno še tistih glede osebne svobode in varstva pred strahom, potem je jasno, da režim, ki

bo izšel iz bližnjih volitev, ne bo užival takega ugleda kot tiste vlade, ki se lahko opirajo na resnično svobodno izraženo ljudsko voljo.«⁸⁹

Noti sta bili sicer sestavljeni v sorazmernem blagem tonu, vendar je jugoslovansko vodstvo v njiju brez dvoma videlo komaj prikrito tuje vmešavanje v notranje zadeve Jugoslavije. Toda Britanci so vsaj prepričali Američane, da not niso objavili pred jugoslovanskimi volitvami.⁹⁰

Veleposlanik Stevenson, ki se je komaj dobro vrnil s posvetovanj v Londonu, je 8. novembra izročil Titu Bevinovo poslanico. Tito je reagiral vseskozi prijateljsko in spravljivo. Ponovil je prejšnja zagotovila, da nima nikakršnih načrtov po grški Makedoniji. Izrazil je prepričanje, da se bo vse, kar hočejo Britanci doseči v Julijski krajini in na Koroškem, pravično in trajno uredilo. Jugoslovanska vlada ne bo storila nič takega, da bi otežkočila položaj v Julijski krajini. Stevenson je poročal, da je Tito povedal:

»Kar zadeva splošno vprašanje jugoslovanske zunanje politike, se v celoti strinja z vašo pripombo, da Jugoslavija ne bi mogla imeti take vloge v Evropi, kot so ji jo okoliščine dodelile, če ne bo ohranila pravega ravnovesja v mednarodni politiki. Lahko mi zagotovi, da ima Jugoslavija trden namen ohraniti popolno neodvisnost in hkrati imeti kar najboljše odnose tako z Zahodom kot tudi z Vzhodom. Razumljivo je, je rekel, da ima Jugoslavija kot slovanska država kar najbolj prisrčne odnose s Sovjetsko zvezo. To pa ne pomeni, da bodo zaradi tega trpeli njeni odnosi z njenim velikim zahodnim zaveznikom.«⁹¹

(Ker je takrat manjkalo samo še tri dni do volitev, bi bilo čisto mogoče, da je imel Tito kratkoročne taktične razloge za to, da je tako opredelil dolgoročno jugoslovansko zunanjo politiko – namreč, da bi odvrnil še kak poskus javne zunanje intervencije v zadnjem trenutku. Vendar je v resnici njegova politika v poznejših letih zelo ustrezala tej definiciji.)

Bevin je bil zadovoljen s Titovim odgovorom in je v zvezi s Titovimi pripombami o gospodarskih zadevah sporočil Stevensonu: »Komaj čakam, da se bo dalo kaj ukreniti glede Titovih pripomb o trgovinskih odnosih.«⁹²

Volitve v Jugoslaviji so bile 11. novembra in minile so brez javne zunanje intervencije zahodnih vlad. Potem pa so Ameri-

čani hoteli objaviti noti, izročeni 6. novembra. Britansko veleposlaništvo v Washingtonu je komentiralo, da je State Department pod pritiskom srbsko-ameriških skupin in njihovih protititovskih simpatizerjev, ki so zahtevali ostro stališče do »kritike vrednih potez« Titovega režima.⁹³ Bevin je odgovoril, da hoče najprej razmisliti o bodoči britanski politiki do Jugoslavije.⁹⁴

V Washingtonu so 17. novembra dobili njegove poglede na »problem politike do Jugoslavije po volitvah«. Bevin je priznaval, da še ni nobenih znamenj, da bi »bila vpliv OZNE [Oddelka za zaščito naroda] ali stvarni monopol komunistične partije v zatonu«. Vendar je dodal:

»Po mojem skoraj ni mogoče dvomiti, da lahko maršal Tito računa na podporo večine narodov Jugoslavije. Bilo bi nemogoče dobiti dokaze, s katerimi bi lahko izpodbijali to njegovo trditev. Prav tako ne doma ne v tujini ni nobene učinkovite opozicije, iz katere bi bilo mogoče sestaviti možno alternativno vlado.

Čeravno sta imeli vlada Njegovega veličanstva in vlada ZDA kot pokroviteljici sporazuma Tito-Šubašić pravico izraziti

pomisleke k temu, kako so ta sporazum izvajali, mislim, da bi bilo brezplodno v nedogled drezati v jugoslovanske notranje zadeve. Javno mnenje v Združenem kraljestvu ne bi bilo zadovoljno s tako politiko, ki bi na eni strani spodbujala emigrantske politike in pehala Tita še bolj v objem Sovjetske zveze, na drugi pa ne bi prav nič ugodno vplivala na razvoj dogodkov v Jugoslaviji.

Mislim, da je prišel čas, da se sprijaznimo s položajem maršala Tita, da si pridržimo pravico do kritike, poskušamo pa obnoviti normalne in prijateljske odnose z jugoslovansko vlado...⁹⁵

Istega dne je Tito poslal noti britanski in ameriški vladi. Trdil je, da je bil sporazum Tito-Šubašić izpolnjen, in nadaljeval: »Ko v imenu svoje vlade izjavljam, da smo mi po našem mnenju v celoti izpolnili vse naše obveznosti... hkrati menimo, da so zdaj tudi zavezniške vlade osvobojene obveznosti, o katerih so mislile, da jih imajo do jugoslovanskega ljudstva.« K temu je Bevin pripomnil: »Meni se zdi to dober odgovor.«⁹⁶

S tem, je mogoče reči, je bil fifty-fifty naposled pokopan.

⁹⁶ FO 371/48898, Colvillova beležka, R18306/445/92, 28. oktobra 1945.

⁹⁷ FO 371/48898, R18383/445/92, Beograd št. 2023, 29. oktobra 1945.

⁹⁸ FO 371/48898, FO št. 10298 za Washington, 30. oktobra 1945.

⁹⁹ FO 371/48898, R18895/445/92, Beograd št. 2078, 6. novembra 1945.

¹⁰⁰ FO 371/48898, R19252/445/92, Washington št. 7471, 8. novembra 1945.

¹⁰¹ FO 371/48898, R19028/445/92, Beograd št. 2097, 8. novembra 1945.

¹⁰² FO 371/48898, FO št. 1675 za Beograd, 17. novembra 1945.

¹⁰³ FO 371/48892, R19329/445/92, Washington št. 7610, 14. november 1945.

¹⁰⁴ FO 371/48898, R19329/445/92, FO št. 11465 za Washington, 14. novembra 1945.

¹⁰⁵ FO 371/48898, R19329/445/92, FO št. 11571 za Washington, 17. novembra 1945.

¹⁰⁶ FO 371/48898, R19526/445/92 Bevinova beležka, Beograd št. 2150, 17. novembra 1945.

DR. BRANKO PETRANOVIĆ

Sestava in pomen začasne vlade Demokratske federativne Jugoslavije

Zanima me notranji dejavnik ali jugoslovanski subjekt v času, o katerem govorimo. Zanima me, kako močan in organiziran je bil, kako je bil sposoben in pripravljen prestati namenjeno mu mednarodno rešitev, o kateri je govorila gospodična Barker kot o obliki enakega političnega vpliva dveh sil v Jugoslaviji po oktobrskem sestanku med Churchillom in Stalinom v Moskvi.

Tega vprašanja se ne moremo lotiti drugače kakor s stališča zmage neke izvirne revolucije, katere vodstvo se je zavedalo mednarodne pogojenosti njene uveljavitve.

Britanska politika v Jugoslaviji je na nezaupanje revolucionarnega subjekta zadelvala v raznih obdobjih vojne, resda s spremljivo zgodovinsko intenzivnostjo. Podpiranje četnikov je bilo najbolj konkreten vzrok tega nezaupanja, pozneje pa težnja k simbiozi vseh sil pod skupno zastavo, med njimi tudi sil jugoslovanske družbe, ki so se kompromitirale s sodelovanjem z okupatorjem. Britanske vojaške sile na Balkanu so bile v primeri s sovjetskimi dosti šibkejšje in poleg tega zaposlene še z intervencijo v Grčiji. Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije (NOVJ) je bila prevladujoči vojaški dejavnik na jugoslovanskem bojišču in se je opirala na trajno osvobojene dele vzhodne Jugoslavije, njihove gospodarske vire in povečano množico borcev. V zadnjega pol leta vojne je bilo samo v Srbiji mobiliziranih 250.000 borcev NOVJ oziroma Jugoslovanske armade.

Razmerje navideznega ravnotežja dveh velesil poleti 1944 se je z bližanjem Rdeče armade jugoslovanskim mejam spreminjalo. Srečanje z Britanci po italijanski kapitulaciji je bilo mogoče razlagati kot obliko delnega prebijanja strateške obkolitve NOVJ, zoper katero se je bojevala od prvega dne narodnoosvobodilnega boja. Srečanje NOVJ z enotami Rdeče armade septembra 1944 in vojaško usklajevanje operacij sta pomenila v očeh vodstva Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) preboj popolne strateške obkolitve. Titovi pogovori v Moskvi septembra 1944 tik pred sestankom med Stalinom in Churchillom se niso nanašali samo na vojaška, temveč tudi na politična vprašanja. Del teh vprašanj je načel Tito v nedavno objavljenem pismu Stalinu z dne 5. julija 1944. V Moskvi sta Stalin in Tito uskladila operacije Rdeče armade in NOVJ; narejen je bil precedens za drugo

USTNO SPOROČILO

stran s sovjetsko prošnjo, da bi enote Rdeče armade stopile na ozemlje zavezniške Jugoslavije in tam ostale začasno, spoštuječ pri tem civilno oblast, ki jo je vzpostavil Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) oziroma AVNOJ; dosežen je bil tudi sporazum o oboroževanju NOVJ; med pogovori je bilo doseženo tudi soglasje o sodelovanju bolgarske vojske v bojih proti Nemcem na jugoslovanskem ozemlju pod operativnim poveljstvom sovjetskih štabov. Tito je ta dogovor uradno potrdil v pogovoru s predstavnikoma Otečestvene fronte Dobrijem Terpešovem in Petrom Todorovom v Craiovi. To je bil tretji prihod Bolgarov na ozemlje Jugoslavije v tem stoletju, vendar zdaj na strani zmagovitih NOVJ in Rdeče armade.

V številnih poročilih in analizah, ki jih je posiljalo vodstvo KPJ Moskvi, se je ves čas vojne poudarjalo, da je Rdeča armada naša zaveznica in da bo njen prihod na ozemlje Jugoslavije pozdravila večina jugoslovanskega ljudstva. Iz razglasa maršala Tita ob prihodu Rdeče armade na jugoslovanske meje je jasno razbrati, da je šlo za željno pričakovani trenutek. Naša analiza pa izhaja iz subjektivitete narodnoosvobodilnega gibanja oziroma nove Jugoslavije, ki ji niso ustrezali nikakršni sklepi velesil, s katerimi bi bila ogrožena avtonomija revolucionarnega subjekta. Vodstvo nove Jugoslavije ni hotelo tvegati revolucionarnih pridobitev. Zato si je prizadevalo – kakor poudarja tudi gospodična Barker na začetku svojega referata Življenje in smrt fifty fifty – utrditi svoj mednarodni položaj, preprečiti vmešavanje v notranje zadeve Jugoslavije in rešiti ozemeljska vprašanja z Italijo, Avstrijo in Grčijo. Koliko z Grčijo, mi ni znano. Znana je britanska bojazen, da bi se zastavilo makedonsko vprašanje v zvezi z Grčijo s stališča Jugoslavije, Albanije in Bolgarije, vendar nova Jugoslavija ni načenjala vprašanja revizije meje. Zunaj tega konteksta se je omejnala revizija neke druge meje – jugoslovansko-madžarske na območju tako imenovanega bajskega trikotnika. Maršal Tito je februarja 1945 pisal maršalu Tolbuhinu, da bo Jugoslavija zastavila vprašanje revizije meje z Madžarsko na mirovni konferenci. Vendar pa se to vprašanje ni več omenjalo, vsaj ne v taki obliki in z najvišjega jugoslovanskega položaja.

Referat gospodične Barker govori o tem, kako je politika fifty-fifty umirala od

jeseni 1944 prek Krima do Potsdama. To analizo pa bi dopolnil na dveh mestih. Namen teh dopolnitev je doseči, da ne bi absolutizirali zunanjega dejavnika in da ne bi na odnose velesil do Jugoslavije gledali zgolj v okviru velike, svetovne politike.

Prva komponenta zadeva sovjetsko (Stalinovo) prepričanje, da gre v Jugoslaviji za režim, ki bo docela sledil politiki ZSSR in tako uresničil sto odstotkov kombinacije. Na podlagi empiričnih podatkov bi to tezo lahko dosti bolj razvili in razložili, vendar se ob tej priložnosti ni treba ukvarjati s podrobnostmi.

Druga komponenta zadeva težnjo, da bi Jugoslavija ohranila kar najbolj samostojen položaj. S tem mislimo predvsem na zagotitev avtonomije revolucionarne biti in svojo izbiro notranjih potez. Naj takoj pove-mo, da teza jugoslovanskih zgodovinarjev o ohranjanju čimvečje samostojnosti do velesil ni vedno deležna razumevanja zunaj Jugoslavije. Najpogosteje jo opisujejo kot ideološki derivat ali sestavino dnevne politike. Dejavnost vodstva KPJ med vojno ni bila vedno usklajena z Moskvo, čeprav je upoštevala mednarodno konstelacijo antifašistične zveze in druge vrste mednarodnih ozirov v prid zmagi jugoslovanske revolucije. Nova Jugoslavija se ni ostro konfrontirala z ZSSR, vendar pa je znala ignorirati ali modificirati sporočila iz Moskve. Znala je loviti ravnotežje in izrabljati protislovja med velesilami. Možnost modificiranja sporočil kominterne oziroma praktično sporočil zavezniške velesile je bila ena izmed oblik subjektivitete nove Jugoslavije, pri kateri vztrajam v svojem sporočilu. Razne manifestacije nezadovoljstva, incidentne situacije in način njihovega reševanja, prilaganja ali menjave sklepa prepričljivo govorijo o tem. Ostala so pričevanja o protestih proti ravnanju vojakov Rdeče armade, o usodi vojnega plena, vztrajnih jugoslovanskih zahtevah po spoštovanju organov oblasti, ki jih je vzpostavilo narodnoosvobodilno gibanje. Moskva je jeseni 1944 zahtevala amnestijo za četnike, maršal Tito pa je to razširil z amnestijo za druge kvizlinške sile (domobrance in belogardiste), kakor se je tudi sicer delalo v prejšnjih obdobjih vojne. Kakor vemo, je bila jugoslovansko-bolgarska federacija preklicana tudi s sklicevanjem na mednarodno pravo, se pravi na to, da statusa Bolgarije ni mogoče spreminjati pred sklenitvijo mirovne po-

godbe. Gospodična Barker je na podlagi britanskih virov govorila o drugih mednarodnih vidikih vprašanja. Obstoječi viri pričajo, da ta ideja ni bila deležna razumevanja in odobravanja niti v močnih skupinah v bolgarskem vodstvu (Trajčo Kostov in drugi). Spopadla sta se tudi dva pogleda na notranjo ureditev zamišljene južnoslovanske tvorbe: dualistična (bolgarski obrazec) in policentrična (jugoslovansko stališče, od katerega ne bi bilo mogoče odstopiti, ne da bi spreminjali sklepe AVNOJ o federativni ureditvi Jugoslavije).

Začasna vlada Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ) je bila sestavljena brez posvetovanja z ZSSR. Danes imamo na razpolago vire, iz katerih vidimo, da je Moskva protestirala zaradi njene sestave, ali točneje, ker je prišel v vlado Milan Grol. Menili so, da o tem ni bil govor na Krimu. Prav tako so menili, da bi bil Stanoje Simić dosti bolj primerna osebnost. Po sovjetskem protestu bi Grol lahko samo okrepil položaj srbske reakcije. To domnevo je že zdavnaj objavil Savica Kosanović v svojih spominih. Sovjeti so prav tako kritizirali izjavo (deklaracijo)časne vlade DFJ, ki jo je njen predsednik Josip Broz Tito prebral 9. marca 1945 na Radiu Beograd. Zdela se jim je medla v tistem delu, v katerem govori o odnosu Jugoslavije do zaveznikov in presoja slovanstvo in njegovo vlogo po vojni. Politbiro centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ) je zaradi sovjetskega protesta pritrdil, da je šlo za »napako«. Sočasno je bilo sprejeto, da se bo Jugoslavija v prihodnosti posvetovala s sovjetsko vlado. S stališča naraščanja zavesti o značaju zavezniških postopkov, prav tako tudi sovjetskih, vedenje Moskve v prvih dneh življenja nove Jugoslavije v mednarodnih odnosih ni moglo ostati brez sledov, katerih razlaga je bila dana v času popolne ideološke in politične streznitve. Tito je tudi po tržaški konfrontaciji z zahodnimi silami, potem ko je ta dosegla vrelišče, izenačil ravnanje velesil (mišljen je ljubljanski govor). Nesporazume in nerazumevanje iz tistega časa je Moskva po ločitvi poti leta 1948 razlagala kot način nekorektnega ravnanja jugoslovanskih komunistov.

Odhod maršala Tita v Moskvo in sklenitev pogodbe o prijateljstvu in medsebojni pomoči aprila 1945 sta bila pomemben korak približevanja Jugoslavije ZSSR. Preobrat je bil oznamovan zelo vidno in je lah-

ko samo razblinil britansko predstavo o delitvi političnega vpliva v Jugoslaviji. Jugoslavija ni nikdar dejansko privolila v obrazec o enakem vplivu dveh velesil v svojem družbenopolitičnem sistemu in tudi ne bi bila mogla privoliti v to. Iz referata gospodične Barker je videti, kako je Churchill bilo do oblikovanja enotne vlade v smislu sklepa fifty-fifty. Navidezno sprejetje tega obrazca v novi Jugoslaviji z vrsto konkretnih sklepov, ki jih omenja referat, sem dosti bolj pripravljen razlagati kot prvi pogoj za zmago jugoslovanske revolucije, pridobitev legitimnosti v mednarodnih odnosih in kot pot približevanja ZSSR, ne da bi bila pri tem ogrožena notranja avtonomija in samostojna izbira poti prihodnjega razvoja, z dokaj prostimi rokami v balkanski in srednjeevropski politiki. Nadaljnja pot notranjega razvoja je bila lahko samo nadaljevanje jugoslovanske revolucije. Tito je na ustanovnem kongresu Komunistične partije Srbije maja 1945 jasno rekel, da smo, ne da bi se to občutilo, v drugi etapi, čeprav del kadrov tega ne razume. S to bežno oceno je določil značaj jugoslovanske revolucije in njeno razvojno črto v prihodnosti.

Stopnjo približevanja Moskvi najbolj očitno kaže omenjena pogodba med Jugoslavijo in ZSSR. Po vrnitvi iz ZSSR je Tito na sestanku politbiroja CK KPJ, 23. aprila 1945, poročal, da je bila delegacija lepo sprejeta, da sovjetsko ljudstvo ljubi jugoslovanske narode in da se kažejo nove, svetle perspektive glede vprašanja Trsta in Avstrije.

Sprejetje politike kompromisa v skladu z obrazcem enakega političnega vpliva včasni vladi DFJ ni izviralo iz potreb notranjega razvoja jugoslovanske revolucije, temveč iz upoštevanja mednarodne stvarnosti, v kateri so se pozneje identificirali tudi nekateri lastni interesi. Notranje razmerje sil v Jugoslaviji in konstelacija antifasistične koalicije sta prispevala k temu, da je bil enak politični vpliv včasni vladi samo formalno viden, ne pa tudi dejansko razmerje enakopravnih sil. Vlada ni bila zlitje dveh organov, saj sta bila kraljevska vlada in NKOJ razpuščena že prej. Zastarna vlada ni bila niti klasična koalicijska struktura z vidika notranjih razmerij sil, marveč samo »dvojnost« elementov v vladi, zagotovljena z mednarodnim sporazumom velesil. Tudi ni bila enotna z vidika ideološkopolitične monolitnosti, temveč

samo z vidika ukinitve dotedanjega paralelizma vlad. Komunistična in ljudskofrontna večina sta imeli v začasni vladi absolutno prevlado. KPJ kot jedro in vodilna sila družbenopolitičnega sistema je imela moralni kapital iz vojne: obvladovala in nadzorovala je celotno politično življenje v državi; opirala se je na oblast, ustvarjeno med vojno in revolucijo, in na njeno politično osnovo, ki so jo tvorile množične politične organizacije žena, mladine, delavcev, združene v deželnih frontah. Iz mednarodnega zornega kota je bil položaj nove Jugoslavije okrepljen s sklenitvijo pogodbe z ZSSR, čeprav je zbujal reakcijo drugih zaveznških sil, po drugi strani pa je bila DFJ ena izmed ustanoviteljic Organizacije združenih narodov v San Franciscu. Na njej je sodelovala z delegacijo, ki ji nekateri pravijo »kompromisno-koaliicijska«, kar je izraz personalne strukture vlade.

Ključne resorje v začasni vladi so imeli komunisti. Na čelu ministrstva za notranje zadeve je bil duhovnik Vlado Zečević, član KPJ od leta 1942, ki je bil priljubljen med ljudmi, ni pa imel vpliva v hierarhiji KPJ; vendar pa je bil Oddelek za zaščito naroda (OZNA), ali kakor mu pravijo na Zahodu, »tajna politična policija«, pod vodstvom Aleksandra Rankovića, člana politbiroja CK KPJ. Oddelek je bil nameščen v ministrstvu za ljudsko obrambo, ki mu je načeloval maršal Tito. Ministrstvo za ustavodajno skupščino s Kardeljem na čelu, ki je bil tudi podpredsednik vlade, je bilo delovni laboratorij, v katerem se je pripravljala nova ustava, enotil razvoj organov ljudske oblasti in so se določale pristojnosti med organi na različnih stopnjah. Interpersonalni organ, gospodarski svet, so prav tako vodili komunistični člani vlade.

Vzporedno z vlado je deloval še drug, dejansko najvplivnejši organ v sistemu DFJ, to je politbiro CK KPJ, ki so ga šteli za »CK KPJ«. Vlada se je v nasprotju z aparatom CK KPJ, ki je delal nenehno, ne glede na to, ali so se formalno sklicevale seje politbiroja, redko sestajala. Partija ni bila javna s stališča notranjega življenja in personalnega statusa članov, z najvplivnejšimi vred, vendar je bila najučinkovitejša sila v politični strukturi DFJ. Dovolj je samo ogledati si reorganizirani agitprop CK KPJ od aprila 1945 naprej, ki ga je vodil Milovan Djilas, in ugotoviti njegovo direktivno vlogo v vseh propagandnih, založniških, šol-

skih, kulturnih in znanstvenih ustanovah po komunistih in drugih sistematično oblikovanih institucionalnih mehanizmi. Partija je obvladovala ves tisk, svoje poglede pa je izražala v *Borbi*, direktivnem organu KPJ. Neki opozicijski list je bil prepovedan po zaplembi prve njegove številke, Grolovo *Demokracijo* pa so po izidu sedme številke nehali tiskati grafični delavci sami, po em ko so jih k temu nagovorili partijski komiteji. Avgusta 1945 so bile deželne organizacije Jugoslovanske narodnoosvobodilne fronte (JNOF) združene v enotno organizacijo – Ljudsko fronto Jugoslavije. KPJ je bila glavna gibalna sila splošnojudske organizacije, čeprav legalno ni nastopala kot dejanski vodilni in inspirativni center.

Rekli smo, da je KPJ ohranila konspirativne značilnosti dela v političnem sistemu in da o njenem notranjem življenju ni bilo publicitete. Ustanovni kongres Komunistične partije Srbije maja 1945 je potekal v Beogradu brez novinarske publicitete, če izvzamemo nekajvrstično vest, objavljeno v *Borbi*. Značilno je, da tudi govor Šubašića v San Franciscu na ustanovni skupščini Organizacije združenih narodov (OZN) 2. maja 1945 v jugoslovanskem tisku ni bil opažen. Na Šubašića so gledali kot na prehodno osebnost, po drugi strani pa Jugoslavija v tistem obdobju OZN ni pripisovala takega pomena kot po sporu z ZSSR in deželami s tako imenovanimi ljudskimi demokracijami.

Specifično pozicijo KPJ v političnem sistemu DFJ sta pogojevala mednarodni moment in politika ljudske fronte. Celo v tistem obdobju je program ljudske fronte izražal programsko usmeritev jugoslovanskih komunistov.

Je mar treba s stališča dejanske sile novega političnega sistema DFJ navajati, da je Jugoslovanska armada končala vojno z 800.000 borci, med katerimi je bilo približno 100.000 članov KPJ. Celotna starešinska sestava je nastala med narodnoosvobodilno vojno, jo izbojevala in se v njej vojaško-politično uveljavila.

Trije ministri v začasni vladi, Grol, Šubašić in Šutej, so bili v njej več kot blokirani z večino in novim razmerjem sil v državi. Izhajali so iz Churchillovega obrazca delitve oblasti v vladi; pričakovali so, da bodo komunisti spremenili smer tako, da bodo poglabljali revolucijo, sami pa se vrnili na pot demokracije zahodnega tipa, predvsem k

večstrankarskemu sistemu. Pričakovali so intervencijo zaveznikov ali ustavitev pomoči UNRRA [United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Uprava Združenih narodov za pomoč in obnovo]; obveščali so tuje diplomate o komunistični diktaturi in nespoštovanju sporazuma Tito-Šubašić. Grol je zahteval pacifikacijo »grešnikov proti svoji volji«, opiranje na tugo gospodarsko pomoč in vzpostavitev demokratičnih svoboščin. Po mnenju Grola, podpredsednika začasne vlade DFJ, ni bilo mogoče delati umetnih narodov, s čimer je mislil na makedonskega in črnogorskega. Šubašić je bolj spoznaval stvarnost novih odnosov kot Grol, vendar je kot eden izmed podpisnikov sporazuma Tito-Šubašić čutil pritisk, naj zastavi vprašanje o njegovem neuresničevanju.

Nova oblast, ki se je opirala na krajevne organe v podobi ljudskih odborov, množične organizacije, svoj upravni aparat, centralizirano partijo in vojsko, je bila absolutni gospodar položaja v Jugoslaviji. Odpor bi lahko izvajale zaostale skupine bivših kvizlingov vseh barv, hierarhija rimskokatoliške cerkve s Stepincem in pritajene meščanske sile, katerih vojaške formacije so bile poražene v pravkar končani vojni, vendar te sile ne bi bile mogle ogroziti temeljev novega reda brez pomoči iz tujine. Nova oblast je bila trdna, njen politični temelj pa množičen. Gospodarsko in notranjepolitično življenje se je urejalo. Konfiskacije so krepile državni sektor gospodarstva. Agrarna reforma in kolonizacija, ki sta bili razglašeni tri mesece po koncu vojne, sta zadovoljili kmete. Začelo se je preseljevanje dela prebivalstva iz pasivnih krajev v ravninske predele Vojvodine, ki so jih zvečine zapustili volksdeutscherji.

V srbskem političnem življenju, pa tudi v hrvatskem, se je v povezavi s politiko vvelisil ali na podlagi starih, tradicionalnih recidivov o vlogi večstrankarskega sistema najizraziteje oblikovala meščanska opozicija, ki je hotela deliti oblast s komunisti. V Srbiji so obstajale frakcije srbskega meščanstva, ki so bile konec 1944 vključene v JNOF in so ohranjale nekoliko drugačna stališča do federacije jugoslovanskih narodov, Kosova, Vojvodine, Makedonije (Jaša Prodanić); ena struja politikov v enotni narodnoosvobodilni fronti z Dragoljubom Jovanovićem je menila, da je KPJ po oblikovanju začasne vlade DFJ pripravljena

ublažiti dotedanji razvoj (čeprav je KPJ šele tedaj začela poglobljati družbenoekonomske odnose s tem, da je ustvarjala državni ekonomski monopol). Komunisti so iz taktičnih razlogov dopuščali to opozicijo, ki je bila tudi mednarodno sankcionirana s sporazumom Tito-Šubašić, vštevši še aneks drugega, beograjskega sporazuma. Toda KPJ ni bila pripravljena podpreti organizacijskega rekonstituiranja teh strank in nadaljevanja njihovega življenja v pogojih parlamentarne demokracije. Jaz vsaj nisem odkril virov, ki bi pričali o tem. Drugačnega značaja so, po mojem mnenju, taktične izjave v procesu izvajanja sporazuma (Titove, Djilasove, Kardeljeve).

V zvezi s tem vprašanjem obstajajo danes nesporazumi: zakaj jih je KPJ likvidirala, se vprašujejo nekateri politični pisci. Meni ni znano, da bi se KPJ zavzemala za večstrankarsko koalicijo, razen v Osvobodilni fronti (OF), ki je poseben primer, vendar je Komunistična partija Slovenije tudi v vrhu te koalicije do leta 1943 obdržala vojsko, agitacijo in propagando ter sile Varnostno-obveščevalne službe (VOS). Nekatere oblike oživljanja teh strank v enotni narodnoosvobodilni fronti (pravzaprav HSS) lahko opazimo tudi na Hrvaškem. V Srbiji se je od jeseni 1944 kazala pisana paleta teh strank in skupin.

Mislim, da so politiko KPJ do večstrankarskega vprašanja določali kompleksni vzroki: predvsem monolitistična koncepcija KPJ, ki izvira iz časov kominterne; obstoj enotne narodnoosvobodilne fronte kot korektiva enostrankarskega sistema revolucionarne demokracije; slabe izkušnje z večstrankarskim življenjem v kraljevini Jugoslaviji; stališča voditeljev teh strank med vojno doma in v emigraciji. Nepomembne tudi niso strahotne posledice vojne, ki so terjale osredotočena prizadevanja, da bi se država čimprej izklopala iz vojnih razdejanj, preprečila nove razprtije na strankarski podlagi, nacionalne konfrontacije in jalove parlamentarne debate.

Znano je, o tem pa govori tudi gospodična Barker, da Churchillove obtožbe na potsdamski konferenci, da sporazum ni bil uveljavljen, niso bile deležne Stalinove in Trumanove podpore. Iz notranjega zornega kota je bistveno, da je opozicija v vladi pričakovala zunanjo podporo za svoje pojmovanje delitve oblasti v Jugoslaviji. Skušala je celo povzročiti krizo Titove vlade. S tega

vidika je treba gledati tudi na oblikovanje komiteja ministrov za pripravo zakonov, ki naj bi jih sprejela začasna ljudska skupščina (ZLS). Po Grolovi izjavi pa je bil pri tem odpor Edvarda Kardelja železen.

O položaju premoči revolucionarnih sil priča tudi zakonodajna vloga predsedstva AVNOJ. Namestništvo je bilo zgolj dekorativen organ, katerega vloga je bila praktično izčrpana z nekaj procesualnimi akti. S transformacijo AVNOJ v začasno skupščino se razmerje sil ni spremenilo. Opozicija je bila v začasni ljudski skupščini v manjšini. Kardeljeve poprejšnje analize so izražale bojazen glede tega, kako bo ravnal del meščanskih politikov v začasni ljudski skupščini, vendar niso ogrožale spoznanja, da je ljudskofrontna večina na strani KPJ in njene politike. Da je bil notranji subjekt močan in kos situaciji, najbolje priča dejstvo, da je zmozel razširiti AVNOJ in s tem modificirati priporočilo zavezniških sil. Namesto kompromitiranih politikov iz bivše kraljevske skupščine so prišle v začasno ljudsko skupščino (dejansko AVNOJ) tri kategorije politikov: poslanci, strankarski voditelji in javni delavci brez strankarske pripadnosti.

Iz vsega povedanega bi rad izpeljal takle splošni sklep:

Vladajočega položaja KPJ v Jugoslaviji leta 1945 ni mogla ogroziti nobena druga notranja sila. Med vojno in takoj po njej je utrdila svoj vpliv v političnem sistemu DFJ kot hegemon. Imela je moč, da je branila in razvijala notranjo ureditev. KPJ ni bila pripravljena deliti oblasti z zmernejšimi meščanskimi silami, ki so imele podporo Velike Britanije in ZDA. Nova oblast rimskokatoliški cerkvi oziroma bojevitemu katolicizmu ni dovolila položaja »corpus separatum« v sistemu oblasti in družbenoekonomskih odnosov. Strogo sta bili razmejeni duhovna in politična sfera cerkve in to je veljalo tudi za druge verske skupnosti. Nove sile so odpirale perspektivo socialne osvoboditve množicam v vaseh in mestih. Z radikalno agrarno reformo so potegnile za sabo množice kmetov.

V mednarodnih odnosih se je DFJ oprla na ZSSR, ki ji je bila bližja po ideologiji, stališčih in nazorih, tradicionalnem odnosu partije do kominterne oziroma po letu 1943 do VKP(b). Velik del članstva in množic je videl v ZSSR splošni zgled in obrazec za so-

cialistični uspeh. Opiranje na ZSSR pa ni oviralo vodstva KPJ, da ne bi iskalo modusa vivendi tudi z zahodnimi državami. Prezrljo je izkušnje do leta 1943, tržaško konfrontacijo in zahodno propagando o značaju režimov vzhodno od tako imenovane železne zaves. K taki odločitvi so prispevali specifično mednarodno priznanje, zainteresiranost Jugoslavije za mir, razvoj gospodarskih odnosov, pomoč UNRRA, dobivanje pomoči na podlagi zakona o posojilu in najemu, odnos zahodnih sil pri reševanju mejnih vprašanj na mirovni konferenci itd. Kljub temu je Jugoslavija, ne glede na svojo ideološkopolično identiteto, videla v ZSSR tudi velesilo, brez sodelovanja katere ni mogoče rešiti nobenega velikega vprašanja sodobnega sveta, torej državo, ki je končala vojno kot svetovna sila. Jugoslavija je, opirajoč se na ZSSR, računala, da ji bo pomagala reševati življenjsko pomembna vprašanja nadaljnje graditve, gospodarskega razvoja, meja itd.

Jugoslavija je bila leta 1945 država, katere notranja bit je bila spremenjena z revolucionarno osvojitvijo oblasti po novih družbenih silah; njeno vodstvo je imelo program nadaljnega razvoja revolucije na področju družbenoekonomskih odnosov; prostovoljno so se prevzemale izkušnje prihodnje graditve socializma iz ZSSR – doktrinarno in praktično. Iz vseh teh razlogov KPJ ni niti pomišljala, da bi med prihodnjim razvojem delila oblast z zmernejšimi meščanskimi silami. Novi sistem pa je vendarle imel nekatere bistvene posebnosti v primeri s sovjetskim. Omenimo: ljudsko fronto, agrarno reformo, način konfiskacije, mešani gospodarski sistem. Jugoslavija je v OZN sledila sovjetski politiki; v zvezi z razseljenimi osebami, Palestino in drugimi vprašanji pa je nastopala samostojno.

Menimo, da je treba pri razpravljanju o delitvi političnega vpliva upoštevati močan in konsistenten sistem oblasti v Jugoslaviji, ki ni mogel biti predmet zgolj političnega dogovora velesil. To dokazujejo njegov izvirni nastanek, notranja avtonomija in ljubosumno branjena neodvisnost. Vendar pa ob koncu svetovne vojne ta sistem ni obstajal zunaj politične stvarnosti sveta in je upošteval realne okoliščine svojega mednarodnega položaja in protislovja med zavezniškimi silami.

dr. Vladimir Velebit:

Z velikim veseljem sem poslušal referat gospodične Barker. Sem njen občudovalec in rad prebiram njene knjige ter poslušam njene referate na mednarodnih sestankih. Prevezla je zelo težko, skoraj nemogočo nalogo, da pojasni skrivnostni sporazum med Churchillom in Stalinom o razdelitvi interesnih področij v balkanskih državah. Tu gre še posebej za našo državo, Jugoslavijo, za problem fifty-fifty. Iz njenega sestavka se vidi, kako zelo se je potrudila, da bi raziskala vire, kako zelo marljivo je opravila raziskovalno delo in z veliko erudicije prišla do določenih sklepov. Toda po tistem, kar nam je povedala, lahko vsekakor sodimo, da gospodična Barker verjame, da je sporazum fifty-fifty gotovo imel posledice, da je obrodil sadove, imel rezultate in da je trajal bolj ali manj intenzivno vse do novembra 1945, ko je po njenih besedah nehal obstajati oziroma ko se je pokazalo, da ni več vitalen in da je neuresničljiv.

Ne glede na moje veliko spoštovanje do vsega, kar piše gospodična Barker, se s temi sklepi ne morem strinjati. Zdi se mi, da je bila ta megljena formulacija, ta nejasna formulacija fifty-fifty bolj ali manj posledica želje gospoda Churchilla, da bi si zagotovil proste roke v Grčiji. Ne vidim druge možnosti za to. Da bi se namreč taka politika, kot sta bila Churchill in Stalin, lahko sporazumela in videla možnost tega sporazuma, to je njegovo učinkovitost in posledice v državi, kot je bila Jugoslavija, če naj bi torej imel tak sporazum dveh velesil posledice in naj bi bil uresničen predvsem v razmerju do tretje, potem bi bila morala ta tretja velesila dati soglasje, morala bi biti obveščena in si prizadevati, da sporazum uresniči ali ga sprejme. Z gotovostjo lahko trdim, da tovariš Tito, njegovi najbližji sodelavci, Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije, sploh niso vedeli ali pa so komaj kaj slišali o tem sporazumu. Ta tudi nikoli ni bil resno obravnavan kot mednarodni dogovor, ki bi ga morala Jugoslavija spoštovati in po katerem bi se morala ravnati.

Tudi sam sem bil v določenem obdobju zelo povezan z zunanjo politiko naše države. Od februarja 1945 – torej po prihodu Šubašičeve vlade v Beograd (s to vlado sem se vrnil iz Londona v Jugoslavijo) – sem delal skoraj poldrugi mesec dni kot osebni tajnik tovariša Tita. Pozneje sem bil premeščen v

ministrstvo za zunanje zadeve. Tam sem bil prav tako zaupnik maršala Tita glede vprašanj naše zunanje politike. Logično in normalno bi bilo, da bi me Tito glede na moj položaj opozoril, da se mora Jugoslavija vsaj v zunanjih vprašanjih držati tega dogovora. Vendar se ne spomnim, da bi bil maršal Tito kdaj med vsem najinim zelo intenzivnim sodelovanjem (videval sem ga vsak dan in dobival navodila in direktive neposredno od njega), omenil dogovor fifty-fifty ali da bi mi naročil, naj se vsaj v zunanji politiki zavedam tega sporazuma. Po tem sklepam, da Tito in državno vodstvo v tistem obdobju tega sporazuma sploh nista imela za veljavno obveznost jugoslovanske vlade in jugoslovanskega državnega vodstva.

To želim posebej poudariti, saj se mi dozdeva, da si gospodična Barker v svojem referatu prizadeva, morda umetno, dokazati oziroma namigniti, da je ta sporazum vendarle dal rezultate in da je postopno odmiral, dokler ni bilo očitno, da je nemogoče, da bi se obdržal pri življenju.

Meni se zdi, da ta sporazum sploh nikoli ni dosegel nobenega učinka, da ga naša država ni priznala in ga tudi ne bi bila pripravljena priznati ali se po njem ravnati. Ko že govorimo o sporazumu fifty-fifty, bi želel zvedeti, na kakšen način bi bil tak sporazum uporaben v politiki, v temeljih obnove, zunanji politiki ali notranji ureditvi, ki bi bila nekaj vmesnega med tako eminentno demokracično-kapitalistično državo, kot je bila Velika Britanija, in stalinističnim sistemom, ki je bil v Sovjetski zvezi. Kako bi, na primer, to uresničevali v gospodarstvu, na pol na kapitalistični in na pol na socialistični podlagi?

Kako bi se lahko politika, recimo volilni zakon ali sestava ljudskih skupščin, delila na dva popolnoma različna, da ne rečem, nasprotujoča si sistema?

Hipoteza gospodične Barker je, da bi Sovjetska zveza z nasveti in opremo podpirala kopensko vojsko, Velika Britanija pa mornarico in letalstvo.

To je bila, zdi se, samo želja gospoda Churchilla. Tito in njegovi sodelavci niso nikoli niti pomislili, da bi svojo mornarico in letalstvo, to naj bi se šele razvilo, prepustili organizaciji Velike Britanije.

Drži, da je med vojno štirinštiridesetega Velika Britanija pomagala narodnoosvobodilni vojski organizirati začetke letalstva. O

tem bom govoril, ko se bomo pogovarjali o poslabšanih, pravzaprav slabih odnosih med Veliko Britanijo in Jugoslavijo, ki so se po besedah gospodične Barker začeli v drugi polovici 1944. Mislim, da sem dovolj povedal o tem osnovnem problemu, ki prežema ves referat gospodične Barker; za zdaj ne bi k temu nič več dodal.

Rad pa bi se zadržal pri trditvi Elisabeth Barker, in sicer čisto pravilni trditvi, da so se odnosi med Veliko Britanijo in narodnoosvobodilnim gibanjem opazno ohladili in poslabšali sredi leta 1944. Ta ohladitev in težave pri odnosih so trajale skoraj leto dni.

Najprej, od kapitulacije Jugoslavije do začetka 1944 je Veliko Britanijo dogajanje na Balkanu in v Jugoslaviji le malo zanimalo. Nekaj več zanimanja je kazala za Grčijo, ki jo je vedno imela za eno svojih osnovnih gospodarskih oporišč na Sredozemskem morju, še takrat, ko so bile zveze Velike Britanije s kolonijami v Aziji, predvsem v Indiji, pomembne. Za Britanijo sta bila silno pomembna položaj v vzhodnem Sredozemlju in Sueški prekop. Če je hotela obdržati te dominantne položaje v vzhodnem Sredozemlju, si je morala zagotoviti sodelovanje Grčije, deloma tudi Turčije. Vemo, da si je Velika Britanija zmeraj zelo prizadevala, da bi navezala nase Turčijo in Grčijo. Tako je bilo tudi med vso vojno. Jugoslavija je bila glede tega manj pomembna. Povsem razumljivo je, da Velika Britanija, ko je sama imela velike težave, ko se je branila proti premoči nemških in italijanskih sil in si je prizadevala strniti svoj trud za ohranitev svojih položajev v Afriki, ni mogla posvetiti posebne pozornosti Jugoslaviji. O tem govorijo dejstva, da so poslali v Jugoslavijo zelo majhno število svojih obveščevalnih misij (misij za zvezo). Te misije so bile poslane izključno k silam Draže Mihailovića, saj z narodnoosvobodilnim gibanjem niso želeli imeti nobene povezave in so ga zavestno ignorirali.

To spoštujem in razumem, saj je bila Britanija tedaj tako slabotna, da ni hotela imeti posebnih zapletov z jugoslovansko ubežniško vlado. Narodnoosvobodilno gibanje je bilo odkrito sprto s to vlado, Britanija pa se v ta spor ni hotela vmešavati. Torej lahko rečemo, da je tedaj obstajala praznina. Med narodnoosvobodilnim gibanjem in Veliko Britanijo skoraj ni bilo stikov. Britanija se je le omejeno zanimala za dogajanje na jugoslovanskem ozemlju.

Na začetku 1943 pa opazimo velik preobrat, katerega vzroke najdemo v novonastalih okoliščinah. Te okoliščine so bile uspešno izkrcanje britanskih in ameriških sil v severni Afriki, uničenje nemškega in italijanskega odpora v severni Afriki. To je omogočilo nadaljnjo invazijo angloameriških čet na jug Evrope. Takrat se je postavilo vprašanje, kje naj se invazija v južni Evropi izvede. Vemo, da je Churchill želel, da bi bilo izkrcanje kje na Balkanu. Američani pa so na drugi strani želeli, da se diverzija na jugu Evrope opusti. Bili so za to, da se vse sile zgostijo v Zahodni Evropi, saj so Sovjetski zvezi obljubili, da bodo drugo fronto odprli na zahodu Evrope. Prišlo je do kompromisa, in Američani so sprejeli izkrcanje skupnih čet v Italiji.

Dobro vemo, kako je to potekalo, in nočem izgubljeni časa s ponavljanjem splošno znanih dogodkov. To omenjam le zato, da bi pojasnil posledice, odnose med Veliko Britanijo in narodnoosvobodilnim gibanjem. V obdobju priprave na izkrcanje zavezniških sil je postala Jugoslavija kar na lepem zelo zanimiva država; v njej se je doležalo, kaj se bo zgodilo na desnem krilu zavezniških sil v Italiji. Obstoj tako močne nemške vojaške formacije na Balkanu, globoko za zavezniško fronto v Italiji, z možnostjo diverzij in izkrcanj za frontno črto na jugu Italije, je moral vznemirjati zavezniške generalne štabe. Zanje je torej postalo zelo pomembno, da zvedo, kaj se dogaja v Jugoslaviji. Zato so se odločili, da pošljejo vojaške misije za zvezo k tistim, ki so se resnično bojevali proti okupatorskim silam – da pošljejo take misije k narodnoosvobodilni vojski. Sir William Deakin je prvi vodil zavezniško misijo, ki je prišla k nam maja 1943; lahko je za pričo, ali je moje razmišljanje vsaj deloma pravilno ali ne.

V tistem prvem obdobju – od prihoda misije – je bilo naše sodelovanje samo vojaško. Voditelji misij najprej niso imeli pooblastil, da se lahko pogajajo o političnih vprašanjih. Takrat smo govorili o možnostih za koordinacijo delovanja.

Dokler je šlo za čisto vojaško sodelovanje med zahodnimi zavezniki in nami, je vse potekalo gladko. Priznati moram, da so bili zavezniški štabi do naših zahtev zelo ustrežljivi in so nam zares želeli pomagati po svojih možnostih. Poudarim pa naj, da to zanje ni bilo lahko, saj si pravzaprav sploh niso predstavljali, kaj se je dogajalo pri nas

in v kaj sta se razrasla narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi v Jugoslaviji. Precej jih je še vedno verjelo, da je bil pri nas boj omejen na diverzantske akcije manjših skupin, ki bi jih lahko preskrbeli kljub zelo omejenim možnostim organizacije SOE [Special Operations Executive – Uprava za posebne operacije]. Ko pa so videli, da gre pri nas za stotisoče vojakov, ki potrebujejo velikanske količine orožja, municije in drugih, za vojno nujno potrebnih stvari, so bili postavljeni pred čisto nov problem, ki pa ga niso bili sposobni rešiti, saj niso imeli skladišč. V načrtih za izkrcanje ni bilo predvideno, da bo treba preskrbovati še eno vojsko skoraj 200.000 vojakov. To je velika vojska, ki potrebuje ogromno vojaškega materiala. Zelo so se potrudili, da bi naredili čim več in kar najbolje, in razumeli smo njihove težave, njihovo nezadostno zmoglost, da bi ta material kako spravili do nas. Pravzaprav do nas nismo mogli nič spraviti niti po morju niti po kopnem. Edina možnost transporta je bila po zraku. Toda letal je bilo zelo malo, tudi za manjše sile, kot so bile naše.

Tisto, kar so nam poslali v prvi polovici 1943, je imelo veliko moralno, toda zelo omejeno materialno vrednost.

Drugačno ravnanje ni bilo mogoče. Spomnim se, kako je bilo, ko sem bil poslan na čelu prve vojaške misije decembra 1943 v Egipt, kjer sem se pogajal z generalom Wilsonom. Najprej me je vprašal, ali imamo na jadranski obali pristanišča, kjer bi lahko sprejeli večje količine vojaškega materiala, ki bi nam ga lahko poslali. Moral sem priznati, da takih pristanišč nimamo in da mostišče nismo sposobni obraniti. Kakor hitro bi Nemci zvedeli, da kakšno pristanišče uporabljamo za sprejemanje vojaškega materiala iz Italije, bi gotovo zbrali dovolj moči, da bi tako mostišče uničili. Mi nismo imeli ne dovolj streliva in oborožitve ne dovolj izurjenih ljudi, sposobnih za frontalno bojevanje z Nemci, ki so v tem pogledu imeli premoč.

To obdobje je bilo obdobje uspešnega sodelovanja in krepitve zaupanja, kar je veselilo našo stran in, upam, tudi naše zaveznike.

Težave so se pokazale leta 1944, ko se je začela bolj poudarjati politična, manj pa vojaška plat sodelovanja. Prelomni trenutek lahko najdemo nekje v pogovorih maršala Tita s predsednikom Churchillom avgusta

v Neaplju. Prvič sta govorila predvsem o političnih problemih, o prihodnji ureditvi Jugoslavije in o našem sodelovanju z jugoslovansko kraljevsko vlado.

Od trenutka, ko so se Britanci utrdili v Italiji, ko je bila odprta nova fronta na severozahodu Francije, je bilo vojaško že zagotovljeno, da bo Nemčija prej ali slej premagana; takrat ni bilo več problematično, ali bomo zdržali in preživeli to vojno, ampak se je odprlo drugo vprašanje, kaj se bo zgodilo po vojni. Tedaj je Churchill kot daljnoviden politik začel razmišljati, kako bo urejena Evropa po vojni, in nastale so težave. Težave, ker si je Churchill prizadeval, da bi že avgusta 1944 nekako zagotovil vrnitev dinastije Karadjordjevičev s kraljem Petrom na čelu v Jugoslavijo. Ta je bila po njegovem kljub vsemu porok, da bi se ta fifty-fifty, o katerem smo prej govorili, uresničil, namreč prek kraljeve osebe, ki je imela simpatije na britanski strani.

Gospodična Barker pravi, da je imel Churchill obveznosti do kralja. Ne vem, kakšne naj bi bile te uradne obveznosti. Niti Churchill niti britanska vlada nista prevzela nikakršne obveznosti do kralja in nista zagotavljala, da ga bosta po vojni vrnila v Jugoslavijo. Za Tita je bilo v obdobju po letu 1944 nemogoče sprejeti kakršenkoli kompromis, katerega cilj bi bil, da se kralju dovoli ali celo zagotovi vrnitev v Jugoslavijo. Ljudje so bili večinoma protimonarhistično razpoloženi. Vemo, kakšnega prepričanja so bili ljudje v vsej Hrvaški, Makedoniji in v večjem delu Slovenije. Rečemo lahko samo to, da je imel kralj del pripadnikov v ožji Srbiji in v Bosni in Hercegovini. Toda v razmerju z drugimi deli Jugoslavije so bili v manjšini.

dr. Dušan Biber:

Ob doslej predstavljenih referatih bi se omejil na nekaj pripomb in razmišljanj. Najprej o virih v zvezi s pogovori med maršalom Titom in Stalinom aprila 1945 v Moskvi. Žal nimamo na razpolago ne jugoslovanskih ne sovjetskih virov. Vprašanje je celo, ali so si jugoslovanski udeleženci teh pogovorov takrat sploh kaj zapisovali.

Drugo vprašanje zadeva cilje narodnoosvobodilnega gibanja in uvedbo komunizma v Jugoslaviji. To vprašanje se poskuša sedaj v publicistiki politizirati v določene namene; mislim predvsem na knjigo Čavuškega in Koštunice o monizmu in pluralizmu in še na nekatere druge publikacije v tujini. Kolega dr. Petranović in dr. Zečević sta v svoji zbirki dokumentov Jugoslavija 1918–1984 iz zapisnikov o pogovorih Tita s Churchillom in njegovimi sodelavci v Caserti avgusta 1944 objavila dva odlomka v zvezi s tem vprašanjem. Vendar v nedavnih polemikah ni bilo pojasnjeno, da so enaka stališča vsebovana že v izjavi Tita in Ivana Ribarja pred bitko na Neretvi in v Titovem referatu na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu leta 1943.

»Nema povratka na staro«, ni vrnitve k staremu – to je bilo osnovno in zelo poenostavljeno geslo narodnoosvobodilnega boja. Že v temeljnih točkah Osvobodilne fronte v Sloveniji beremo, da se bodo vsa vprašanja, ki presega okvir narodne osvoboditve, reševala na dosleden, ljudskodemokratski način po vojni. Današnje, iz konteksta iztrgano politiziranje takratne Titove izjave Churchill, čeprav že objavljene v posebni deklaraciji takoj po Titovi vrnitvi na Vis, služi radikalni levici za kritiko Tita, češ da res ni uvedel komunizma, desnici pa kot argument, da je vlekel zaveznike za nos.

Vprašanje o interesnih sferah in sporazumu fifty-fifty: dr. Velebit, takrat je opravljal naloge v zunanjem ministrstvu, nam je o tem povedal zanimive misli. Opozoril bi, da je Kardelj v svojih spominih izrecno navedel, da mu je Stalin sam govoril o tem sporazumu in pri tem še nazorno prekrizal dva prsta. V Churchillovi poslanici Titu, z dne 3. decembra 1944, beremo, da sta se s Stalinom dogovorila o skupni politiki v Jugoslaviji. Tak izraz najdemo tudi v uradnem poročilu o sestanku Churchill–Stalin oktobra 1944. Zato se mi zdi odveč ugibati, ali so jugoslovanski voditelji vedeli za ta dogovor med Churchillom in Stalinom ali pa so o njem zvedeli šele iz Churchillovih spominov. Zanimivo bi bilo zvedeti, ali so mor-da kje le ohranjeni kakšni drugi primarni viri, viri iz prve roke tistega časa, ki bi pojasnili, kako so Tito in drugi reagirali na fifty-fifty. Jaz zanje ne vem. Iz sekundarnih virov pa vemo, da se je Tito razjezil zaradi sklepov jaltske konference, naj se v Avnoju sprejmejo nekompromitirani poslanci, iz-

voljeni leta 1938 na Stojadinovičevih volitvah, da uporabim ta izraz. Pobudnik te ideje, ki jo je Eden izrekel na Jalti, je bil na Hrvaškem že inž. Košutić. Dr. Ivan Šubašić jo je samo razširil na vso Jugoslavijo.

Kako naj bi v Jugoslaviji praktično izvajali fifty-fifty? Sedaj vemo, da naj bi Britanci oborožili jugoslovansko letalstvo in mornarico, Rusi pa jugoslovansko kopensko vojsko. Ne poznamo pa nobenih jugoslovanskih virov, v katerih bi ta zamisel bila omenjena. Domnevamo lahko, da so bili ti načrti povsem na britanski strani in da se o njih niso pogajali z Rusi. Mimogrede rečeno, letalstvo in mornarico je lažje odpeljati iz države kot pa pehoto, tanke in topništvo.

Gospodična Barker navaja mnenje v Foreign Officeu [zunanjem ministrstvu Velike Britanije] po Titovem dogovoru o izpolnjevanju njegovega sporazuma s Šubašićem. Lahko pa bi navedli še vrsto notranjih razmišljanj in analiz v britanskem zunanjem ministrstvu. Opozoril bi le na pismo, ki ga je stalni državni podsekretar v Foreign Officeu sir Orme Sargent 14. novembra 1945, takoj po končanih volitvah, poslal britanskemu veleposlaniku Stevensonu v Beograd. Naj navedem nekaj odlomkov:

»Nobenega dvoma ni, da so Jugoslovanci dobili vlado, ki jo res hoče večina. Če so se na volitvah odločili, naj jim vlada diktator, podprt s politično policijo, je to njihova stvar.« Sargent je pritrdil mnenju *Manchester Guardian*a, »da je jugoslovanska vlada na Balkanu najbolj represivna, hkrati pa tudi najbolj reprezentativna [...]. Vznemirljivo je seveda, da ruski otročiček, Jugoslavija, čeprav nedonošenček, kaže vse znake moči, medtem ko britanski dojenček, Grčija, ostaja bolehen otrok in ne more hoditi brez znatne podpore ter pomoči in stalno potrebuje umetno prehrano.« Britanci bi si morali prizadevati, da s »političnim dobrikanjem, ekonomsko penetracijo, kulturno izmenjavo in podobnimi metodami postopno spet vzpostavimo svoj vpliv v Jugoslaviji in tako izvozimo ter celo spodkopljemo sovjetskega«, je menil Sargent.

Morda kaže opozoriti na to, kar je v začetku novembra 1945 ameriški novinar Stojan Pribičević pripovedoval načelniku jugovzhodnega oddelka v Foreign Officeu Addisu. Pribičević naj bi maršala Tita kar naravnost vprašal, zakaj je uresničil svoj načrt in zasedel Trst, ko je vendar vedel, da ga Rusi ne podpirajo. To so drugi zvedeli še-

le pozneje. Tito naj bi mu odgovoril, da se je prav dobro zavedal, da ga Sovjetska zveza ne bo podprla, toda svoj načrt je moral speljati, da bi izpolnil obljubo Slovencem.

Zapisniki o sejah politbiroja centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, ki so iz Titovega arhiva prišli v arhiv predsedstva centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije, niso zapisniki v pravem pomenu besede. Dopolnil bi prof. Petranovića, da je po teh zapiskih Tito dejal, da vlade Demokratične federativne Jugoslavije, ki ji je sam predsedoval, ni mogoče šteti za ljudsko, vse dokler bo v njej dr. Grol, in da se ga bo ob prvi vladni krizi treba znebiti. Drugo je seveda vprašanje, zakaj je Tito takrat tako razmišljal in zakaj je dr. Grol tako rekoč skočil na zadnji vagon.

Nič ni bilo rečeno o tem, niti tega ni možno s primarnimi viri pojasniti, zakaj je sovjetska vlada predlagala, naj namesto dr. Grola v vlado pride Stanoje Simić, svoj čas odpravnik poslov begunske kraljevske vlade, nato pa veleposlanik vlade Tito-Šubašić oziroma začasne jugoslovanske vlade v Sovjetski zvezi. Stanoje Simić je postal zunanji minister prav v času spopada z informbirojem, potem ko sta Stalin in Molotov zahtevala odstranitev dr. Vladimirja Velebita iz zunanjega ministrstva, češ da je angleški agent. Morda bodo kdaj le dostopni viri, ki bodo bolj osvetlili vprašanje, zakaj se je Kremelj leta 1945 tako zavzemal za Stanojo Simića.

O sporazumu fifty-fifty in njegovih reperkusijah na Jugoslavijo bi se moglo razpravljati na dolgo in široko, tudi še za čas dolga leta po vojni. Maršal Tito je vedel za ta sporazum, v praksi pa skušal ukrepati, kot da ne obstaja. Hkrati je skrbno pazil, da ne bi loka preveč napel.

Znana so mnenja, da je Churchill skušal s sporazumom fifty-fifty pravzaprav zvedeti, kako daleč namerava Stalin v Evropi. Vemo, da je politiki interesnih sfer močno ugovarjal ameriški predsednik Roosevelt, saj bi take sfere bile ovira za plasma ameriškega kapitala. Temu je bolj ustrezala liberalna politika kot pa sistemi imperialnih preferencialnih tarif, kolonije in podobno.

Danes tudi širša javnost pozna tisti znameniti listič z odstotki, katerega obstoj so v Sovjetski zvezi zanikali. V glavah ljudi pa je še vedno precej zmede. Posamezniki še danes menijo, da je šlo za teritorialno delitev Jugoslavije na vzhodni in zahodni del. Iz

Kardeljevih ocen leta 1951 vidimo, da je tudi jugoslovansko politično vodstvo takrat razmišljalo v teh kategorijah. Vendar je problematika sporazuma in vlade Tito-Šušašić v okviru fifty-fifty samo en, vsekakor ne najbolj bistveni del.

dr. Vladimir Velebit:

Še na eno točko sem hotel opozoriti. Gospodična Barker je v svojem referatu nekajkrat omenila težave, ki jih je zavezniška (britanska) armada imela z našimi silami na jadranski obali – gre za tisti del, v katerem je govor o tem, da »Titovi komandanti delajo težave na jadranski obali«. Sprašujem se, kaj naj bi pomenila »zavezniška svoboda akcije v Jugoslaviji«?

V drugi polovici 1944 so Britanci poskušali priti z manjšimi kontingenti čez Jadran, da bi pomagali narodnoosvobodilni vojski pri vojevanju.

Najprej bi rad postavil teoretično vprašanje. Kdaj lahko kakšna zavezniška armada stopi na ozemlje svojega zaveznika, ne da bi za to vprašala vladno, in kdaj je treba prej prositi za dovoljenje in privolitev te vlade?

Tako je na primer bilo, ko je Tito jeseni 1944 šel v Sovjetsko zvezo, da bi se pogajal s Stalinom. Eden izmed rezultatov teh pogovorov je bila uradna zahteva Sovjetske zveze, naj Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije in Avnoj dovolita prehod sovjetskih čet iz Bolgarije in Romunije na jugoslovansko ozemlje.

Odpira se vprašanje, ali je to nujno in potrebno ali pa bi se stvar lahko uredila drugače, na primer tako, kot je Churchill nekoč zapisal: svoje čete bom poslal, kadar koli in kamorkoli bom hotel.

Povedati hočem svoje mnenje, ki je lahko tudi napačno. To je precej težak mednarodni pravni problem. Po mojem niso potrebni nikakršni sporazumi, zahteve ali odobritve za prehod čez mejo in za boj na ozemlju zavezniške države, če so jo okupirale sovražne čete. Vsaka vojska mora namreč imeti možnost, da izbere najugodnejšo strateško točko oziroma smer napredovanja in bojevanja, da torej napade sovražnika tam, kjer ta to najmanj pričakuje in

kjer je najšibkejši. Zato mislim, da Britancem ni bilo treba, in tega niti francoska niti belgijska vlada tudi nista zahtevali, zaprositi teh vlad za dovoljenje za prehod njihovih čet čez Kanal in za napad na nemške čete, ki so ti državi okupirale in čvrsto držale v rokah.

Stvar pa je popolnoma drugačna, če oborožene sile kakšne države v celoti ali delno že osvobodijo široko ozemlje. Primer za to je naš položaj na jadranski obali, kjer so sile narodnoosvobodilne vojske že držale ključne položaje na otokih in na kopnem. V tem primeru je po mojem gospod Churchill imel prav. Mislim, da je bil potreben sporazum med tistimi, ki so de facto obvladovali osvobojena ozemlja, v tem primeru sta to bila vrhovni štab narodnoosvobodilne vojske in Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije.

V primeru, ki sem ga prej omenil, to je sovjetske zahteve, naj dovolimo prehod čez naše ozemlje, je bilo očitno, da je narodnoosvobodilna vojska vzhodno Srbijo in del Banata že osvobodila. Vemo, da je bilo tedaj na tistem ozemlju sicer še precej nemških sil, toda po drugi strani je tudi res, da so na tem ozemlju bolj ali manj uspešno delovali partizanski odredi. V vzhodno Srbijo pa so celo napotili divizijo narodnoosvobodilne vojske, da bi čimprej osvobodila prav tisto ozemlje, čez katero bi morala iti sovjetska armada.

Sprašujem se, kakšen vojaško-strateški ali vojaško-taktični namen bi imelo izkrcanje manjših odredov britanske vojske na jadranski obali. Jeseni 1944 je bilo odobreno, da se izkrca artilerijska skupina zaradi pomanjkanja artilerije v sestavi narodnoosvobodilne vojske. Ta skupina je v okolici Dubrovnika precej učinkovito sodelovala z našimi četami. To so bile majhne, a strateško nepomembne enote. Kakšen bi pravzaprav takrat sploh lahko bil strateški cilj operacij v zahodnem delu Jugoslavije? Po mojem mnenju bi lahko bili dve osnovni zamisli. Pri prvi naj bi odrezali umik nemške skupine armad E, utrdili fronto nekeje v Bosni in tej skupini armad ne dovolili prehoda proti severu, kjer naj bi se združila z drugimi nemškimi četami. Za to strateško zamisel bi bile potrebne zelo velike sile. Nemška skupina armad je namreč imela na razpolago okrog 500.000 vojakov, ki so bili v bojih še tako rekoč nedotaknjeni in dobro opremljeni. Njim bi torej morali preprečiti

prehod iz Grčije in umik proti Avstriji. Za takšen boj bi bili potrebni obsežni vojaški kontingenti in najbrž bi tudi boji bili zelo hudi. Če bi torej zavezniki hoteli to doseči, bi bili morali izkrcati vsaj pet divizij in ne samo nekaj artilerijskih enot. Mi pa sami nismo imeli dovolj moči, da bi to velikanško množico nemške vojske blokirali in ji preprečili umik na sever. Z nenehnimi napadi smo tej skupini povzročili hude izgube. Prisilili smo jo, da je odvrгла večino svoje težke oborožitve, artilerijo, tanke in drug vojaški material. Imela je hude težave pri preskrbi z gorivom, težko se je premikala in manevrirala. To smo zmogli in to smo počeli, kolikor smo pač lahko. Nismo pa je mogli popolnoma ustaviti.

Po drugi strateški zamisli naj te velike množice sovražnikovih vojakov ne bi poskušali obkrožiti in ujeti, ampak bi jih potiskali proti severu in tako tja predstavljali tudi fronto. Za tako kombinacijo pa nam pomoč z druge strani Jadrana ni bila potrebna. Zato se sprašujem, odkod sploh tako prizadevanje – pošiljanje manjših kontingentov britanskih čet na našo obalo; po eni strani so bili prešibki za uresničitev prve strateške zamisli, za uresničitev druge pa jih nismo potrebovali.

Drugi nesporazum je bil povezan z letalskim oporiščem v okolici Zadra. Britanci so ga hoteli imeti čimbolj na severu, kar je vojaško čisto razumljivo, zato so predlagali Titu, da bi v bližini obale, kjer je že bilo letališče, postavili letalsko oporišče za svoje letalstvo. S tem smo se strinjali. Tito je privolil, ker je bil prepričan, da je to vojaško upravičeno. Pomembno je bilo, da bi ta letalski dežnik pomaknili čimbolj na sever, proti fronti, tja, kjer so se zares bili boji. Na vsem lepem pa se je pokazalo, da Britanija ne zaupa našemu varovanju tega oporišča. To pomeni, da niso zaupali silam narodnoosvobodilne vojske, da niso verjeli, da ga lahko branimo. Hoteli so in zahtevali, da sprejmemo še en pehotni polk za obrambo oporišča. S tem so očitno pokazali, da ne zapuajo kvaliteti naše osvobodilne vojske in naših sil, in razumem, zakaj se je Tito odločil, da tega ne sprejme.

Gospodična Barker je govorila o tem, da je Djilas leta 1951, ko je prišel v London, bil prvi, ki se je po vojni pogajal z zahodnimi zavezniki o možnosti, da bi nas preskrbovali z orožjem. Tako naj bi mi postali močnejši ob morebitnem napadu Sovjetske zveze na

nas. Pri tem bi rad nekaj malega popravil. Menim, da sem jaz najprej začel pogajanja v tej smeri. Razložil vam bom, kako je prišlo do tega.

Jeseni 1950 me je naša vlada poslala v Washington, da bi se tam pogajal s Svetovno banko o sklenitvi prvega večjega investicijskega posojila za Jugoslavijo. Toda imel sem težave pri pogovorih z gospodom J. Blackom, generalnim direktorjem banke. Po njegovih besedah je bila naša zunanjefinančna bilanca takšna, da po presoji Svetovne banke nismo bili zmožni vračati posojila. Pogoj za sklenitev pogodbe o investicijah je bila privolitev ameriškega senata, da nam da potrebno pšenico in bombaž – na brezplačni osnovi. To omenjam zato, ker sem moral takrat prekiniti pogajanja s Svetovno banko in se popolnoma posvetiti delu z ameriškim senatom in nekaterimi senatorji. Prizadeval sem si, da bi jih omehčal in da bi tako čim prej rešili vprašanje pomoči v pšenici in bombažu. Videli boste, da mi to prepričevanje ameriškega senata ni vzelo preveč časa, tako da sem ga imel dovolj tudi za druge stvari.

Torej sem se vprašal, kaj koristnega bi še lahko storil za našo državo. Vedel sem, da smo pod pritiskom Sovjetske zveze, da nimamo dovolj orožja in sredstev, s katerimi bi to orožje plačali in kupili, in tako sem se z nekaterimi svojimi vojnimi znanci iz Kaira in Barija začel pogovarjati o možnosti, da bi ZDA privolile, da Jugoslaviji pošljejo – spet na brezplačni osnovi – določeno količino orožja. Šlo je za Roberta Joycea, ki je bil med vojno funkcionar OSS [Office of Strategic Services – Urad za strateške službe (ameriške vojaške obveščevalne službe)], po vojni pa namestnik šefa oddelka za strateško načrtovanje. Z njim in nekaterimi drugimi sem se pogovarjal o tem. Čez mesec ali dva, po vrsti sestankov in pogovorov, so mi sporočili, da je Pentagon načeloma za to, da nam izroči določeno količino orožja in streliva. O tem naše vlade nisem obvestil – če gre po vodi, sem si mislil, nima smisla – da ne bi bil razburil tovarišev v Beogradu. Ko pa sem dobil odgovor, da se Pentagon načeloma strinja, sem poslal telegram v Beograd in dobil okrog januarja 1951 odgovor, da se naša vlada s tem strinja in naj takoj pridem o tem poročat v Beograd.

Sedel sem na prvo letalo za Beograd in se udeležil sestanka politbiroja pri Titu. Ob

tej priložnosti je bilo odločeno, da stvar sprejmemo in da je treba sestaviti spisek naših potreb. Od generalnega štaba naše armade sem dobil spisek, ki sem ga sam prevedel v angleščino (pomislite, kako slab prevod je bil), in se začel pogajati o orožju in strelivu. Pentagon se je hotel pogajati s kakšnim našim kompetentnim generalom, zato je tovariš Tito poslal v Washington Kočo Popovića. Popović je tja prispel marca ali aprila 1951, jaz pa sem bil v delegaciji njegov svetovalec za gospodarstvo.

Elisabeth Barker:

Dr. Biber je omenil zanimivo beležko sira Orma Sargenta iz novembra 1945. V njej ni ravno vljudno pisal o Jugoslovanih. Tudi sama sem prebrala skoraj toliko dokumentov Foreign Officea, kot jih je dr. Biber. Ugotovila sem, da je sir Orme Sargent pisal svoje beležke prej v slogu satirika osemnajstega stoletja – če razumete, kaj hočem reči s tem – kot uradnika Foreign Officea iz dvajsetega stoletja. Zelo rad se je izražal cinično, celo sarkastično. Mislim, da njegovega sloga ne bi smeli razumeti dobesedno. Tako se sekretar za zunanje zadeve ne bi nikoli izražal, o tem sem prepričana.

Dr. Biber je rekel, da je maršal Tito vedel za sporazum fifty-fifty, toda poskusil je ravnati tako, kot da tega sporazuma sploh ni bilo. To se mi zdi prepričljiv povzetek položaja, čeprav nimam nobenih informacij iz prve roke. Dr. Biber je tudi rekel, da je Roosevelt nasprotoval sporazumu fifty-fifty in interesnim sferam. K temu bi želela dodati, da je še vedno odprto vprašanje, kakšna je pravzaprav bila ameriška politika do Jugoslavije jeseni 1944 in leta 1945. Urad za strateške službe je še vedno izvajal različne operacije. Tako so na primer jeseni 1944 poslali McDowellovo misijo k Mihailoviću in Roosevelt je očitno omahoval, preden ga je odpoklical. Ne želim se spuščati v podrobnosti, saj ne vem, natančno, kaj so takrat mislili Američani. Če so bili jugoslovanski dvomi o politiki Zahoda še podkrepljeni z McDowellovo misijo, se mi to zdi pomemben dejavnik, ki bi ga morali upoštevati.

V zvezi s predlogom, da bi Britanija opremila jugoslovansko letalstvo in vojno

mornarico, je po mojem treba razumeti dolgoletno prakso Britanije, zlasti kar zadeva razne države na Bližnjem vzhodu. V države, s katerimi je želela vzdrževati prijateljske odnose, je pošiljala misije za urjenje vojakov in z opremo oskrbovala kopensko vojsko in letalstvo. Te arabske države bi lahko imenovali tudi kliente. Mislim, da je bilo za Britanijo samo po sebi umevno, da je predlagala podoben sporazum za Jugoslavijo, čeprav bi bila le soudeležena s Sovjetsko zvezo na podlagi sporazuma fifty-fifty. Seveda se o tem nihče nikoli ni posvetoval z Jugoslavijo, saj Sovjetska zveza sploh ni privolila v naš predlog.

Reči moram, da me je general Velebit očaral, saj je povedal veliko izjemno zanimivih stvari. Strinjam se, da bi bilo veliko bolj vljudno, če bi prosili za dovoljenje, da pošljemo naše čete v Jugoslavijo. Mislim pa, da dela general Velebit razloček med položajem v zahodnoevropskih državah, kot so Francija, Belgija in Holandija, ki jih je sovražnik okupiral, in med Jugoslavijo, ki da ni bila okupirana. Res, bila je le delno okupirana. V letu 1944 se je ozemlje, ki so ga zasedli Nemci, vedno bolj ožilo. Toda upoštevati moramo, da se nam v Franciji zaradi nesporazuma med Britanci in Američani ni posrečilo doseči sporazuma z de Gaullem o upravi osvobojenega ozemlja pred prihodom zavezniških čet. Američani so še naprej vztrajali, da je treba vzpostaviti zavezniško vojaško upravo, ne glede na de Gaullove želje. Lahko trdim, da so zahodni zavezniki na splošno menili, da je bolj pomembno čimprej zmagati v vojni, kot pa da bi vzdrževali normalne pravilne odnose z zavezniškimi državami. V večini primerov so zavezniške države to sprejele brez večjih težav, de Gaulle pa je bil globoko užaljen in je položaj izravnal s *fait accompli*, to je z izvršenim dejstvom. To bi po mojem lahko storil tudi maršal Tito.

Zelo velik vtis so name naredile besede generala Velebita o njegovi misiji v ZDA leta 1950. Ob prebiranju britanskih dokumentov sem dobila vtis, da so ZDA in Velika Britanija tekmovali med seboj zaradi Jugoslavije. To je bila delno lahko tudi posledica političnih pritiskov v ZDA proti Titu, pritiskov, ki so bili zelo diskretni. V Veliki Britaniji je bila zamisel, da bi Britanija oskrbovala Jugoslavijo z orožjem, veliko bolj priljubljena, čeprav je tudi tu manjšina temu nasprotovala. Lahko si mislim, da se

je jugoslovanska stran dobro zavedala, da bi sovjetska propaganda dvignila vik in krik, če bi Jugoslavija sprejela orožje Zahoda, še zlasti držav članic pakta NATO. Morala bi bila možnost sprejemati orožje od Velike Britanije nekoliko manj uporabna za sovjetsko propagando kot možnost sprejemati ga neposredno od ZDA. Vendar mislim, da to ni zelo pomembno. Z izrednim zanimanjem sem poslušala vse, kar je povedal general Velebit.

dr. Branko Petranović:

Na začetku svoje razprave sem v zvezi z izvajanjem gospodične Barker navedel nekaj ozemeljskih vprašanj, ki so tiščala novo Jugoslavijo. Po Elisabeth Barker gre za Titova prizadevanja v sklepni fazi vojne. V istem zaporedju so omenjena ozemeljska vprašanja v zvezi z Italijo, Avstrijo in Grčijo. Glede naše južne sosede bi povedal nekaj besed z vidika jugoslovanske politike in z vidika dostopnih virov. Žal mi je, če »prehitavam«. Kolikor sem namreč lahko opazil, obravnava to vprašanje v svojem referatu tudi prof. Živko Avramovski. Pravzaprav bi rad povedal, da gledam na ves makedonski problem – kakor mu v svojem referatu pravi gospodična Barker – tudi s stališča preprečevanja britanske politike, zlasti jeseni 1944 in po novih zgodovinskih okoliščinah, nastalih po sofijskem prevratu, srečanju Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in Rdeče armade ter prihodu makedonske brigade iz egejske Makedonije na ozemlje naše Makedonije.

Rad bi spomnil na viški sestanek Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije v navzočnosti predstavnikov Makedonije in generala Svetozara Vukmanovića-Tempa. Na njem so načelno sklenili, da v tej fazi razvoja dogodkov zavrnejo vsakršno akcijsko opredelitev za spremembo naših južnih meja ali, povedano drugače, za združitve vseh Makedoncev. Jasno pa so poudarili stališče, da ostaja vprašanje Makedoncev kot naroda, ki ima pravico do samoodločbe, trajno načelo in vodilna smernica. Čeprav o tem govori tudi kolega Avramovski, želim poudariti, da takrat na jugoslo-

vanski strani ni prav nihče – vsaj jaz ne poznam nikogar – sprožil vprašanja o spremembi naše južne meje. Toda čeprav vprašanja meje z Madžarsko zgodovinopisje prej ni obravnavalo, mi je znano, da je maršal Tito osebno sprožil vprašanje o spremembi meje z Madžarsko, in sicer v pismu, ki ga je februarja 1945 poslal maršalu Tolbuhinu, komandantu tretje ukrajinske fronte. V tem pismu je izrecno napisano, da bo nova Jugoslavija na mirovni konferenci sprožila vprašanje »bajskega trikotnika« in predlagala rešitev za status naših rojakov na Madžarskem. V virih, vsaj tistih, ki jih poznam, ni nikjer omenjeno, da bi se ta pobuda nadaljevala.

Rad bi se pridružil razpravi, ki jo je sprožil tovariš Velebit. Kakor vemo, sovjetski zgodovinarji spodbijajo obrazec fifty-fifty. Vidimo, da gospodična Barker kot predstavnica britanske šole zgodovinarjev pri obravnavanju Jugoslavije in Balkana (jugovzhodne Evrope) v drugi svetovni vojni razlaga to tezo z raznimi konkretnimi navedbami, naj si jo povezuje z nabavo orožja, vprašanjemčasne vlade, vprašanjem jugoslovansko-bolgarske federacije ali še s čim drugim. Vprašanje tega izraza in način, kako bomo formalno označili to zadevo, sta zame manj zanimiva. Pač pa se mi zdi bistveno, da v dialektiki zgodovinskega položaja oziroma v okviru zadeve, ki ji pravimo mednarodno priznanje Jugoslavije, njeno vodstvo – ki se zaveda resničnosti svojega mednarodnega položaja in prizadevanja, da bi doseglo mednarodno uveljavitev jugoslovanske revolucije – v nekaterih rečeh nedvomno popušča. Podobe tega popuščanja na institucionalno-subjektivnem področju vidimo v vsem tem obdobju. Zado- stuje, da še enkrat omenimo te ustanove:časno vlado (nad katero, kakor pravi gospodična Barker, je bil Churchill navdušen, ker je menil, da je z njenim nastankom dobil točke, kakor si jih je zamislil), potem namestništvo kot tujo ustanovo v ureditvi, nastali z vladavino narodnoosvobodilnih odborov z Avnojem kot najvišjim odborom, nazadnje pa še razširitev Avnoja. Vendar so to zunanji, okrasni pojavi brez večjega pomena.

Zato sem si prizadeval, da bi v razpravi poudaril resnično moč Komunistične partije Jugoslavije kot jedra novega sistema, ki se je pojavil z vsemi učinkovitimi vojnimi prednostmi (sila Narodnoosvobodilne voj-

ske Jugoslavije oziroma Jugoslovanske armade) in možnostmi za obrambo revolucionarne ureditve.

Ureditev od marca do novembra 1945 je bila ureditev, zasnovana na vojni in revoluciji, vendar z vrsto prehodnih rešitev, ki so bile povsem nepomembne. O tem najbolje priča nadaljnji potek dogajanja. V partijski dokumentaciji po novembru 1945 niso nikjer več (če izvzamemo pripetljaj z D. Jovanovićem) omenjeni Grol in drugi nosilci večstrankarskega sistema, kakor da je njihova dejavnost še pred pičlimi nekaj meseci sodila v neko daljnjo obdobje. Če vzporedno razčlenimo dokumentacijo Demokratične federativne Jugoslavije in dokumentacijo Federativne ljudske republike Jugoslavije (1946–1947), lahko več kot jasno vidimo, da o opoziciji ni več govora. Vsaj po mojem to priča o tem, da je šlo samo za okrasen delček političnega sistema nove Jugoslavije, ki je nastal v zvezi z mednarodnim priznanjem, in nič več.

Tretje vprašanje je povezano s tem, o čemer je malo prej govoril tovariš Velebit. Povsem se strinjam z njim in spoštujem vse teorije o mednarodnem javnem pravu, vendar je to v nasprotju z internim pravom – tako, da ne pozna sankcij. Zato bi si dovolil, da bi s stališča političnega bistva ponovno podčrtal tisto, kar sem krstil za precedens med maršalovim bivanjem v Moskvi septembra 1944. Če pogledamo, kako je ravnala druga stran, britanska, nikakor ni moglo biti nebitveno, ali bo imela sovjetska stran Narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije za zaveznico in bo maršala Tita, predsednika Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije, prosila za dovoljenje, da bi enote Rdeče armade začasno prestopile meje nove Jugoslavije. Ta precedens je politično tehten glede na drugo velesilo, njeno tekmo.

Faktografsko se ne bi strinjal s tovarišem Velebitom, da je bilo ozemlje vzhodne Srbije v tem času prazno. Tito je proti Donavi poslal diviziji. V teh krajih in v južni Srbiji je trajal narodnoosvobodilni boj vso vojno. Nove množice borcev so pričakovale orožje. Gre tudi za celotno ozemlje Srbije, na katerem je bila septembra 1944 vsa glavna operativna skupina divizij, pravzaprav prva armadna skupina.

Četrto vprašanje je povezano z dejstvi, ki jih je omenil dr. Biber. Uporabila sva isti zapisnik politbiroja centralnega komiteja

Komunistične partije Jugoslavije, z dne 23. aprila 1945, ta pa je zelo skop, reven. Navedel sem izjavo maršala Tita (kakor tudi dr. Biber v svojem referatu), kako so ga sprejeli v ZSSR in kako gledajo sovjetski narodi na Jugoslovane. O problematiki razmerja med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo v vojnem in ideološkem pogledu je mogoče govoriti na podlagi veliko bogatejšega fonda virov. Tukaj se mi zdi veliko pomembnejše poudariti domnevo, da so Titu morali v Sovjetski zvezi kaj obljubiti, ker je tako optimistično govoril o svetlih perspektivah Jugoslavije v zvezi s severozahodnimi mejami, se pravi, da naj bi bila ZSSR imela dejavnejšo vlogo pri oblikovanju novih jugoslovanskih meja.

Pripombo dr. Bibra, pospremljeno s komentarjem in z oznako o politizaciji (če sem ga prav razumel) zgodovinske literature (Zečević–Petranovičeve tematske zbirke), pri priči zavračam. Ne sodim v tisto kategorijo zgodovinarjev, ki trpijo za fetišizmom virov, zlasti če vsebinska razčlemba vodi k drugačnim sklepom. Zame je bistveno, da se spremeni ureditev, da narodnoosvobodilno gibanje preoblikuje stara razmerja s temeljnimi ustanovami oblasti in da je tisto, čemur pravimo revolucionarni proces, zaobseženo v geslu »nočemo vrnitve k staremu«. Za nas je to jasno, toda na sprejetje spomenice britanske vlade poleti 1944, da v Jugoslaviji ne bomo uvajali komunizma, lahko gledamo samo kot na koncesijo v procesu boja za mednarodno priznanje revolucionarnih sprememb. Gre za koncesijo v izrazih, saj se s stališča dotedanje prakse narodnoosvobodilnega gibanja in njegove strategije ni spremenilo nič.

sir William Deakin:

Na neki način sem odgovoren za fifty-fifty. Leta 1947 sem kot zgodovinar pomagal Churchill pri njegovih spominih. Imel sem dostop do vseh njegovih dokumentov. Našel sem ta papir o fifty-fifty, izviren list z odstotki. V Churchillovih spominih je naveden kot ilustracija. Ko sem ta list papirja izročil Churchill, se ni ničesar več spominjal.

Churchill je rad imel majhne šale. Ko je v Teheranu s Stalinom razpravljaj o Poljski,

je odprl škatlico vžigalic in z njimi ponazoril svoja stališča do Poljske. Hočem pojasniti, kaj se je v resnici zgodilo v Moskvi. Nekatere stvari so dobro znane, nekatere manj.

Najprej želim povedati, da je bil britanski zapisnik tega zasedanja zelo slabo preveden. Prva izvirna različica zapisnika sploh ne omenja tega čudnega dokumenta. Toda obstaja še en zapisnik, ki ga je pisal naš veleposlanik v Moskvi. V tem zapisniku je s črnilom dodano, da je Churchill rekel Stalinu: »Imam nespodoben dokument, ki vam ga bom dal čez mizo.« Ni dokazov, da bi bil ta dokument vnaprej pripravljen. Bilo je kot tista zgodba o vžigalicah. Načečkal ga je med sestankom.

Sedaj bom zelo na kratko povedal dvoje. Najprej kar zadeva Britance in Američane v zvezi s tem sestankom v Moskvi. Moje mnenje, ki temelji na vseh meni dosegljivih dokazih, je, da bi resni zgodovinarji morali glavne ameriške vire, gospoda Harrimana, njegove spomine in telegrame, poslane v Washington, obravnavati z določenimi pridržki. Harriman ni bil navzoč na sestanku, ko so obravnavali ta »nespodobni« doku-

ment. Mislim, da ni poročal o vsem, kar je takrat vedel.

Moja zadnja pripomba pa se nanaša na Ruse. Zelo malo smo govorili o njihovem stališču v tistem trenutku. Verjetno se nihče ne bo strinjal z mojim osebnim mnenjem, vendar mislim, da je bila vsa zgodovina fifty-fifty pretirana čez vse meje v primerjavi s tem, kar se je res zgodilo. Po mojem mnenju je Churchill pravzaprav hotel pripraviti Stalina do tega, da bi prišel na dan z barvo, ga preizkusiti, kakšna bo njegova bodoča vojaška in politična strategija. O ruskem stališču do tega vprašanja naj povem še tole. Živo se spominjam, da me je sovjetski kolega na konferenci v Parizu divje napadel, češ da je teorija o sloviti zgodbi fifty-fifty zelo škodovala jugoslovansko-ruskim odnosom in da je to v celoti naša krivda. Jugoslovani, zgodovinarji in voditelji – je rekel – so obtožili Sovjetsko zvezo, da je privolila v fifty-fifty, čeprav ni bilo nobenega dokaza, da je to res storila. Pozneje sva se s tem kolegom pogovorila, tako se mi zdi, spravila te stvari v bolj pravilna razmerja.

SIR DAVID HUNT

Trst in Julijska krajina spomladi 1945

Odkar sem zadnjič govoril na to temo, to je bilo na našem kolokviju v Kuparih leta 1978, je pri preučevanju nadaljnjega gradiva, ki sem ga dobil, name napravilo močan vtis to, kako pomembno vlogo so imela na ključja pri dogodkih, ki so vodili do konfrontacije med enotami feldmaršala Alexandra in jugoslovansko narodnoosvobodilno vojsko maja 1945. Prav tako sem zdaj še trdneje prepričan, da je nadvse pomembno, kdaj se kaj zgodi; o tem so me podučile tudi dolgoletne izkušnje v politiki in diplomaciji. Položaj v Trstu je bil nekaj čisto posebnega zato, ker so britanske in jugoslovanske čete skoraj sočasno prispele v ta kraj. Tega ni bilo mogoče ne predvideti ne načrtovati. Zadnja bitka v Italiji je bila prava bitka, v primeri s številnimi drugimi, ki so takrat potekale drugod po Evropi. Druga proti drugi sta bili na zemlji enakovredni sili. Zavezniški načrt za napad je bil tvegan. Nemogoče je bilo izračunati, kdaj bo, če sploh bo, zavezniško desno krilo premagalo velikanske naravne ovire, ki so ga čakale na poti, ali se bo sovražnik umikal čez Pad urejeno ali ne in kako hitro bodo lahko zasledujoče enote prodirale čez Benetice.

V tej nepredvidljivosti se skriva dobršen del pojasnila, zakaj so se združeni načelniki štabov tako pozno, šele 28. aprila, odločili poslati novozelandsko divizijo v Trst. Gotovo je, da so imeli takrat tudi druge, še hujše skrbi z bitkami v Nemčiji. Zelo verjetno je tudi, da niso pričakovali tako naglega razvoja dogodkov v Italiji. Ne glede na to pa je jasno, da ne Britanci ne Američani niso dovolj razmišljali o prihodnosti Julijske krajine. Kot opozarja sir Geoffrey Cox,¹ je bilo to edino območje v Evropi, o katerem se zahodni zavezniki in Sovjetska zveza niso vnaprej dogovorili, kje bo jasna demarkacijska črta. Dogovorili so se o natančnih razmejitvenih črtah med okupacijskimi conami v Nemčiji in Avstriji (v slednjem primeru sicer precej pozno), toda med južno mejo Avstrije in Jadranskim morjem je bil sto kilometrov širok presledek. Na zavezniški strani je bilo med vojno premalo pogovorov na visoki ravni, zato so spomladi 1945 v tem presledku potegnili meje na hitro in improvizirano. Sedanja italijansko-jugoslovanska meja je rezultat teh naključnih postopkov.

Britanci so prvič postavili vprašanje te meje spomladi 1941, ko so bili skupaj z Grki

REFERAT

edini, ki so se z orožjem upirali silam osi. V prizadevanju prepričati jugoslovansko vladu in regenta kneza Pavla, naj ne pristopi k trojnemu paktu, so dali Jugoslaviji zagotovilo, da britanska vlada z naklonjenostjo preučuje vprašanje revizije italijansko-jugoslovanske meje.² Kakšne naj bi bile možne spremembe, ni bilo natančneje pojasnjeno. Ta ponudba je bila namreč v resnici le izhod v sili in z njo so Britanci poskusili vplivati na trenutne dogodke. Zadeva tako ali tako kmalu ni bila več aktualna, saj jo je potisnila v ozadje korenitejša ozemeljska prerazdelitev po nemški in italijanski invaziji aprila istega leta. Naslednja tri leta so vprašanje Julijske krajine prepustili raziskovalnemu oddelku Foreign Officea [zunanjega ministrstva Velike Britanije], ki je zbiral podatke o narodnostni sestavi na tem območju. Študije o Trstu in bodoči italijansko-jugoslovanski meji je pisal A. J. Toynbee.³ Toda šele poleti 1944, ko je vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje razmišljal o možnosti amfibijske operacije v Istri, so začeli resneje misliti na operacije na terenu.

KONFERENCA V CASERTI

Konference v glavnem štabu sira Henryja Maitlanda Wilsona v Caserti, ki je bila med 12. in 14. avgustom 1944, sta se udeležila Churchill in maršal Tito. Slednji se je izjasnil za izkrcanje v Istri, »pri katerem bodo sodelovale jugoslovanske čete«.⁴ Postavil je tudi vprašanje uprave na tem območju. Churchilla je o tem že obvestil Eden,⁵ ki je menil, da bi bilo najbolje začasno uvesti zavezniško vojaško upravo za Julijsko krajino, vendar bi bilo to mogoče le, če bi bil za to tudi maršal Tito. Jugoslovani so svoje stališče obrazložili v Titovem pismu z dne 12. avgusta Churchillu.⁶ Tito je v njem jasno povedal, da glede civilne uprave tega območja še ni rekel zadnje besede, in sicer v tem smislu:

»Na ozemlju Istre in Slovenskega primorja, torej na ozemlju, ki ga je dobila Italija z zadnjo mirovno pogodbo, niso samo oborožene sile naše narodnoosvobodilne vojske, marveč je povsod, kjer okoliščine dopuščajo, organizirana tudi civilna oblast. Zato bi bilo treba jasno opredeliti odnos med zavezniškimi silami, ki bodo delovale na tem območju, in našimi civilnimi in vojaškimi oblastmi. To velja tudi za tisti del

ozemlja Slovenije znotraj meja bivše Jugoslavije, ki bi ga utegnile zavezniške sile prečkati med vojaškimi operacijami.«

O vprašanjih, zastavljenih v tem pismu, so govorili naslednjega dne, 13. avgusta 1944, na sestanku med maršalom Titom in generalom Gammellom, štabnim načelnikom generala Wilsona; na jugoslovanski strani sta bila navzoča dr. Šubašić in generalpodpolkovnik Sreten Žujović-Crni, namestnik vrhovnega poveljnika. Iz britanskega zapisnika je jasno razvidno, da je bil sestanek nadvse uspešen.⁷

Prvi trije odstavki govorijo o popolnem soglasju. Jugoslovanska stran je privolila, da bo poveljnik zavezniških okupacijskih sil v Avstriji ali na Madžarskem prevzel »poveljstvo in nadzor« nad pristaniščem Trst in »po potrebi prevzel z britanskimi četami tudi poveljstvo, nadzor in zaščito komunikacijskih linij, ki vodijo skozi Ljubljano–Maribor–Gradec ter Gorico in Celovec«. Nadalje so se sporazumeli, da »bodo NOVJ in jugoslovanske civilne oblasti po svojih najboljših močeh pomagale poveljniku zavezniških okupacijskih čet v Avstriji, na Madžarskem ali v severni Italiji in da bo imel zadnjo besedo v vseh zadevah, ki se tičejo varnosti tržaškega pristanišča in zgoraj omenjenih komunikacijskih povezav«.

Edino četrti odstavek se ni začel z besedami »dogovorjeno je bilo«, marveč »zabeleženo je bilo«. Zabeležen pa je bil namen generala Wilsona kot vrhovnega zavezniškega poveljnika, »da vzpostavi zavezniško vojaško upravo na območju zahodno od jugoslovansko-italijanske meje iz leta 1939«. Vrhovni poveljnik Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, »vztraja pri stališču«, da bi bilo glede na žrtve jugoslovanskega življa na istrskem polotoku na tem območju neprimerno vsiliti zavezniško vojaško upravo«. Jugoslovanska stran pa je privolila, da bo preučila memorandum o tem vprašanju, ki ga je predložil general Gammell. Memorandum je pojasnil namere vrhovnega zavezniškega poveljnika, z obrazložitvijo, da je zavezniška vojaška uprava potrebna za zavarovanje oporišč in komunikacijskih linij, vendar to ne bo v ničemer vplivalo na dokončno usodo tega ozemlja, o katerem naj bi odločala pogajanja med prizadetimi vladami.

To je bil dober delovni dokument, ki je v vsem ustrezal zavezniškim zahtevam po nadzoru oskrbovalnih in komunikacijskih

linij z Avstrijo. Jugoslovani so imeli na zunanaj pomisleke le glede Istre⁸ in, kot je pozneje poudaril maršal Tito, za nadzorovanje zvez iz Trsta proti severu ni bilo treba nadzirati Istre. Britanske vojaške oblasti so bile pripravljene priznati, da je to res, čepravno je mornarica hotela imeti nadzor nad Puljem in sidrišči ob zahodni istrski obali. Ključna točka, s katero pa sta se obe strani brez pridržkov strinjali, je bil sporazum, s katerim se zaveznikom dovoljuje popoln nadzor nad Trstom in prometnimi zvezami proti severu, ne samo znotraj italijanskih meja iz leta 1939, marveč tudi nad ljubljansko linijo, ki je tekla čez tedaj nesporno jugoslovansko ozemlje.

NAČRTOVANJE OPERACIJ JESENI 1944

V glavnem štabu feldmaršala Alexandra so se načrtov za operacije zavezniških armad v Italiji proti nemškim okupacijskim silam v Jugoslaviji resno lotili jeseni 1944. Tokrat so drugič razmišljali o takem premiku, prvič ravno pred letom dni, toda oba-krat so načrt vzeli le v razmislek in ga zavrgli iz istega razloga. Cilj zavezniških sil v Sredozemlju je ostal od maja 1943 do maja 1945 nespremenjen: zadrževati čim več nemških divizij. Oktobra 1943 so se zavezniki bali, da se bodo Nemci pod Kesselringovim poveljstvom zlagoma umikali po Apeninskem polotoku navzgor. Tako bi varčevali s svojimi silami, zadrževali bi zaveznike, ne pa obratno. Zato so menili, da bi bilo zaželeno operacije delno preseliti na drugo stran Jadrana, in se tako temu izogniti. Gotovo je bilo namreč, da se bodo Nemci zagrizeno postavili v bran, kajti

OKW [Oberkommando der Wehrmacht – Vrhovno poveljstvo nemških oboroženih sil] je izdalo direktivo,⁹ v kateri je bilo rečeno, da je »prevlada nad Balkanom kot integralnim delom evropske trdnjave iz taktičnih, vojaškopoličnih in gospodarskih razlogov odločilna za zmago v vojni«. Ko pa je Kesselring prepričal Hitlerja, da mu je dovolil ustaviti se v južni Italiji, je Alexander opustil vse načrte za diverzijo v Jugoslaviji, saj ta ni bila le nemogoča, marveč tudi nepotrebna.

Leto dni kasneje je bil razvoj dogodkov na moč podoben. Precej možnosti je bilo – kot se je zdelo, da bi vrgli Nemce s črte na severnih Apeninih, kjer so se s težavo držali na pristopih k Bologni. Potem bi se brez dvoma umaknili čez Pad, zapustili severno Italijo in se postavili v bran ob vrsti rek na Beneškem, ki so bile naravnost idealne za to, poleg tega pa so jih še dodatno utrdili z obsežnimi zemeljskimi deli. Alexander se je hotel temu izogniti, zato je predlagal premestiti 8. armado v Jugoslavijo. Njena oporišča bi bila Split, Šibenik in Zadar, ukazali pa bi ji, naj naglo napreduje proti Reki in Ljubljani. Medtem bi se 5. armada spoprijela z Nemci ob Adiži.¹⁰ Vendar s temi obsežnimi načrti spet ni bilo nič, kajti Nemcem se je posrečilo ostati na nesmiselno preveč raztegnjenih pozicijah na Apeninih. Tako so dopustili, da jih zadržujemo. Alexander je zato lahko spremenil svoje načrte. Sklenil je razbiti dve nemški armadi južno od Pada. To se je tudi v celoti posrečilo spomladi prihodnjega leta in to je bila končna demonstracija njegove strateške sposobnosti.

¹ G. Cox: *The Race for Trieste*, London 1977, stran 15.

² Elisabeth Barker: *British Foreign Policy in South-Eastern Europe in the Second World War*, London 1976, stran 87 in stran 88.

³ Kratko razpravo o teh in drugih študijah raziskovalnega oddelka je najti v članku G. Valdevita: *Gli Alleati e la Venezia Giulia, 1941–1945*, v reviji *Italia Contemporanea*, marec 1981, strani 57 do 60.

⁴ CAB 120/138.

⁵ Eden Churchill, 10. avgusta 1944, FO 371/40845/U6754/6752/70.

⁶ CAB 121/678.

⁷ CAB 120/138. Polno besedilo navajam v svojem referatu Trst in Julijska krajina, kolokvij v Ku-parih, 1978.

⁸ Glej tudi CAB 121/628/145, zaključno britansko poročilo o konferenci, poslano kot CHAIN 40, z dne 14. avgusta 1944, ki govori o Istri in sosednjih območjih. Ta sicer niso natančneje opredeljena, vendar se čisto lahko nanašajo na otoke v Kvarnerskem zalivu.

⁹ Navaja jo Ehrman v: *Grand Strategy*, zvezek V, stran 80 in stran 81.

¹⁰ Telegram feldmaršala Alexandra. Dodatek v *London Gazette*, 12. junija 1950, stran 2955.

POGOVORI NA JALTI, V ATENAH
IN BEOGRADU

Na konferenci britanskih, sovjetskih in ameriških voditeljev na Jalti so imeli izredno obsežen dnevni red, končala pa se je predčasno, ker je predsednik Roosevelt hotel čimprej odpotovati domov. Kljub temu pa je presenetljivo, da vprašanja Julijske krajine med pogovori niso niti omenili. Britanski zunanji minister Anthony Eden je vsaj poskušal spodbuditi Molotova in Stetiniusa k dejanjem, ko jima je poslal memorandum, v katerem je med drugim zapisal, da utegne »ta pokrajina postati sod smodnika«. ¹¹ Eden se je bal spopadov med Italijani in Jugoslovani. Zavezniške čete bi morda morale poseči in ohraniti mir s silo. (Eden je bil brez dvoma pod vtisom dogodkov v Grčiji prejšnje leto decembra.) Zavzemal se je za to, da bi potegnil razmejitveno črto med zavezniško in jugoslovansko okupacijsko cono; svoja kolega je pozval k ustanovitvi mešanega zavezniškega telesa, ki bi določilo, kje naj poteka ta črta. A najsi je še tako silil, ni dosegel drugega kot njuno objubo, da bosta razmislila o tem vprašanju.

Eden je z večjim uspehom načel vprašanje demarkacijske črte na vsebritanskem sestanku v veleposlaništvu v Atenah, kjer se je za kratek čas ustavil na poti z Jalte domov. Poleg njega sta bila pglavitna udeleženca sestanka feldmaršal Alexander in Harold Macmillan, britanski minister rezident v Sredozemlju. Sklenili so, naj Alexander predlaga maršalu Titu, katerega bi moral v kratkem obiskati v Beogradu, da bi Britanci prevzeli nadzor nad ozemljem do črte, ki teče deset milj vzhodno od železnice, ki prek Gorice in Trbiža povezuje Italijo z Avstrijo. Ta predlog naj bi obrazložil kot samo začasen vojaški ukrep, morali pa bi ga potrditi britanska in ameriška vlada. ¹²

Feldmaršal Alexander je obiskal Beograd med 21. in 24. februarjem. Alexander je bil romantičen slovanofil in nič manj romantično je občudoval ljudi, ki so sodelovali v neregularnih partizanskih operacijah. Nanj je najbrž močno vplivalo tudi njegovo izkustvo v vzhodni Evropi po prvi svetovni vojni, zato je bil navdušen nad prirščnim pogovorom z maršalom Titom. Pojasnil je, da zdaj ne more začeti operacij v Jugoslaviji, ker je poslal okrepiteve na zahodno fronto in je bil zato oslavljen. Nato je postavil vprašanje o Julijski krajini. Rekel je, da na

prvi pogled kaže, da bi moral prevzeti nadzor nad celotnim ozemljem zahodno od meje iz leta 1939, vendar to nikakor ne bi vplivalo na dokončno mirovno ureditev. Maršal Tito je v odgovoru branil zelo podobno stališče kot v Caserti. Zavezniški vojaški upravi ni nasprotoval s pogojem, da bo lahko ohranil civilno upravo, ki je bila že vzpostavljena na nekaterih delih tega ozemlja; obenem pa je privolil, da bi civilne oblasti bile odgovorne zavezniški vojaški upravi. Vnovič je poudaril, da je Istra nepomembna za varnost komunikacij iz Trsta v Avstrijo in spet ponudil drugo komunikacijsko linijo, čez Ljubljano v Gradec. Pogovor je tekel tako gladko, da se Alexandru sploh ni zdelo potrebno postaviti vprašanja demarkacijske črte. V strogo osebne telegramu generalu Brooku je sporočil, da je bil njegov obisk v Beogradu nadvse uspešen. »Maršal Tito je bil zelo prijateljski, razumen in pripravljen sodelovati. Sprejel je vse moje predloge ... S čisto vojaškega vidika lahko dobim vse, kar potrebujem.« ¹³

PRODİRANJE ČETRTE
IN OSME ARMADE PROTI TRSTU

Morda bi bilo primerno, če bi dosledno opisali operacije britanske 8. armade pod poveljstvom generala McCreeryja v severovzhodni Italiji in jugoslovanske 4. armade pod poveljstvom generala Drapšina v severozahodni Jugoslaviji. Obe bom pripeljal do točke, ko sta se srečali v Trstu in v krajih severno oziroma severovzhodno od mesta, moral pa se bom kronološko vrniti po lastnih stopinjah in obravnavati resna nesoglasja zaradi politične linije med britansko in ameriško vlado, ki so se, ko si je predsednik Truman znenada premislil, naposled razvzvala.

Četrta armada je krenila v ofenzivo 20. marca. Začela je z napadom na Bihač, da bi si zavarovala svoje desno krilo. Odpor je bil hud in mesto so zavzeli šele 27. marca. Zdaj so glavno moč napada prenesli na obalno os. Tu se je prodor začel 4. aprila in kmalu sta bila zavzeta Karlobag in Gospić; napad na otok Pag, v katerem je sodelovalo tudi britansko vojno letalstvo, sprva ni bil tako uspešen, toda po enem dnevu srditih bojov je bil otok v jugoslovanskih rokah. Naprej je šlo hitreje; 10. aprila so zavzeli Senj in Josipdol, 11. otok Rab, 16. Crikvenico, 20. pa so se že na vsej črti spopadli s pripravljeno

nemško obrambo, ki je krila Reko in glavno cesto od morja prek Postojne do Ljubljane. Spričo konfiguracije terena in sovražnikove moči je bil to izreden uspeh.

Nemci so nameravali odločno braniti vzhodno mejo Julijske krajine, ki so jo dejansko že vključili v rajh pod imenom *Adriatisches Küstenland*; oživili so torej staro habsburško ime. Zasedli so italijanske obmejne utrdbe iz časa pred letom 1939, jim nadeli ime Ingrid in jih temeljito popravili. Generalu Drapšinu se je šele po osmih dneh neprestanih bojov in s tvegano taktiko obiti sovražnika posrečilo prebiti to črto. Ponoči 28. aprila je Pivka, južno od Postojne, podlegla kombiniranemu napadu pehote in tankov, naslednjega dne zvečer pa je že bila pripravljena kolona za pohod na Trst z vzhoda. Tridesetega aprila so začeli partizani na ukaz CLN [*Comitato di Liberazione Nazionale* – (italijanski) Narodnoosvobodilni odbor] napadati nemško posadko v mestu, pomagali pa so jim partizani iz jugoslovanskega 9. partizanskega korpusa. Ves dan 1. maja so trajali hudi boji na Bazovici in Opčinah; 2. maja, ob prihodu Novozelelandčanov, so se na Opčinah Nemci še upirali, prav tako tudi na osamljenih utrjenih točkah na gradu, v sodni palači, vili Rivoltelli na pobočju in v predmestju Kontovel, držale pa so se tudi nekatere utrjene obalne baterije. Šele 3. maja dopoldne je pojenjal zadnji nemški odpor v mestu. Medtem je 9. partizanski korpus nadaljeval prodor severno in zahodno od Trsta in razširil svoj nadzor tja do Soče.¹⁴

Osma armada je po nekaj pripravljalnih operacijah 9. aprila napadla z vso močjo. Imela je nalogo prebiti se čez vrsto nemških obrambnih položajev na rekah Senio, Santerno, Sillaro in Idice vzhodno od Bologne. Zaposliti bi bila morala glavnino nemške 10. armade in očistiti pot severno od Bologne proti Padu mimo rečnih tokov v Romagnu, hkrati pa z nenadnim napadom blizu jadranske obale presenetiti sovražnika in prebiti njegovo skrajno desno krilo. Naj-

večji upi so bili za uspeh te operacije. Za Nemce je bil ta njihov levi bok življenjsko pomembno osište, okrog katerega naj bi se bila zasukala vsa njihova obrambna črta nazaj proti severovzhodu. Morali so ga torej držati trdno, drugače se ne bi bili mogli urejeno umakniti prek Pada in zasesti vrste različnih obrambnih položajev ob rekah na Beneškem, Piavi, Tagliamentu in Soči. Osište je bilo močno utrjeno in zaščiteno s poplavljenjo zemljo.

Feldmaršal Alexander je pokazal veliko generalsko mojstrstvo, da se je prebil na tem kraju. Pomagal si je tudi z zvijačo in nekaterimi domiselnimi tehničnimi napravami. Pri Argenti, na presledku med poplavljenimi zemljišči, se je kljub temu razbesnela strahotna pehotna bitka, v kateri sta imeli obe strani hude izgube. Ko se je 8. armada prebila skozi presledek in pregazila še zadnje utrjene postojanke severno od njega, je bila pot do Pada odprta. Vse mostove na tej veliki reki je medtem že porušilo zavezniško letalstvo.

Ofenziva je bila seveda natanko usklajena in materialno podprta s 5. armado, ki je tri dni pozneje udarila s hribov in se prebila na ravnice zahodno od Bologne. Te operacije so bile končane do 20. aprila. Nato sta obe armadi lahko naglo napredovali do Pada, tako da sta se njuni notranji krili približevali in ujeli v past glavnino obeh nemških armad. Po tem se je pohod proti Padu spremenil v zasledovanje potolčenega in razbita sovražnika. Na fronti 8. armade se je na čelu prebijal 13. korpus s 6. oklepno in novozelandsko pehotno divizijo. Štiriindvajsetega aprila so na široki fronti prečkali Pad, in Novozelandsčani so bili 27. aprila že onstran Adiže, 29. aprila pa so prekoračili tudi Piavo. Tridesetega je general Freyberg dobil ukaz, naj gre v Trst. Popoldne 1. maja je prečkal Sočo in 2. maja vkorakal v Trst, kjer so njegove čete sodelovale v zadnjih operacijah proti nemškemu odporu na gradu in v sodni palači.¹⁵

¹¹ FO 371/50785/U 1032/51/70, 10. februarja 1945.

¹² WO 214/41/20.

¹³ MA 1073, 28. februarja 1945, WO 214/42, stran 53.

¹⁴ Ta kratki prikaz operacij 4. armade sloni na Cox, n. d., strani 175 do 190, on sam pa se je oprl na jugoslovansko uradno vojno zgodovino.

¹⁵ FM Alexander: *The Italian Campaign* 12th December 1944 to 2nd May 1945. Poročilo SACMED združenim načelnikom štabov, London HMSO 1951.

POLITIČNE RAZLIKE MED ANGLEŽI
IN AMERIČANI ZARADI TRSTA

Kot sem že omenil, preučevanje britanskega in ameriškega stališča do Julijske krajine razkrije precejšnje razlike v pogledih med Londonom in Washingtonom, na drugi strani pa tudi, da sta bili obe politiki odprti za spremembe. Očitna je bila tudi težnja odlagati odločitve in izdajati ukaze v zadnjem trenutku. Izgovor je seveda na dlani – oboji so imeli druge in še pomembnejše skrbi.

V Londonu je Anthony Eden vztrajal pri stališču, ki ga je obrazložil na Jalti in v Ate-nah: pokrajino naj bi razdelili z demarkacijsko črto, tako da bi na zahodu vzpostavili zavezniško vojaško upravo. Vzhodno polovico bi zasedla Jugoslavija. To stališče je zagovarjal tudi na zasedanju odbora za premirje in čas po vojni 16. marca.¹⁶ Toda dan pozneje mu je Churchill poslal beležko, v kateri je predlagal, da bi v pismu, ki ga je nameraval poslati ameriškemu predsedniku Rooseveltu, »dodal namig, da smo mi na severnem Jadranu naklonjeni Italiji in proti Titovim zahtevam«.¹⁷ To misel je razvijal dalje v telegramu Ednu 18. aprila, po Rooseveltovi smrti:

»Razcep v komunistični partiji v Italiji lahko izzovev samo v zvezi s Titovimi zahtevami po Istri in Trstu. V našem interesu je, kolikor je le mogoče, preprečiti, da bi Rusi preplavili srednjo in zahodno Evropo. Italijani bodo na tej fronti vsekakor z nami. Vlada Združenih držav je zelo naklonjena Italiji in rekel bi, da jo bo vsekakor podprla, še posebno zaradi velikega števila italijanskih glasov, ki jih bo novi predsednik gotovo vesel. Zato bi morali v skupno akcijo z Združenimi državami, da bi zgladili svoje odnose z Italijo in si pridobili gorečo podporo večine Italijanov. To je kar dober načrt.«¹⁸

Britanski predlog o razmejnitveni črti so brzojavno poslali Washingtonu v privolitve. Vojno in zunanje ministrstvo sta se strinjala. Združeni načelniki štabov pa se niso izrekli. Šele ko so zahtevali od njih, naj izdajo ukaze Alexandru, ki jim je bil kot vrhovni zavezniški poveljnik neposredno odgovoren, so se zdramili s telegramom, ki je moral presenetiti tako Caserto kot tudi London. Osemindvajsetega aprila je dobil Alexander navodila, naj vzpostavi zavezniško vojaško upravo »na celotnem območ-

ju Julijske krajine, vštevši Reko in kvarnerske otoke«, in ne samo v tistih delih, o katerih sta se dogovorila z maršalom Titom v Caserti in Beogradu. V zapozneli koncesiji stvarnosti so mu dovolili, naj z območja, ki bi moralo priti pod njegovo upravo, izloči Zadar.¹⁹

Alexander je ves čas svojega službovanja slovel po tem, da je dosledno spoštoval disciplino in opravljal svoje dolžnosti, tokrat pa si je vzel pravico, da te nenavadne ukaze malo razvođeni. Ne da bi omenjal širše aspiracije združenih načelnikov štabov, je prek 15. armadne skupine ukazal 13. korpusu, naj zagotovi nadzor nad:

a) Trstom in linijami komunikacij skozi Italijo do njega;

b) linijami komunikacij med Trstom in Avstrijo, čez Gorico–Trbiž;

c) Puljem, sidrišči med Trstom in Puljem in linijami komunikacij med tema pri-staniščema.

Nadaljnje operacije čiščenja naj bi se nadaljevale le dotlej, dokler ne bi prišli v stik z rednimi jugoslovanskimi enotami.²⁰ V teh primerih naj skrbno pazijo, da ne bi prišlo do oboroženih spopadov zaradi napačnega razpoznavanja. V osebni brzojavki predsedniku vlade je pojasnil, zakaj se je odločil za to pot. V bistvu je šlo za to, da je imela jugoslovanska narodnoosvobodilna vojska že močne enote v Trstu in okolici, da o vzhodnem delu pokrajine niti ne govorimo. V obrazložitvi položaja Churchillu je obzirno imenoval ukaze, ki jih je dobil, kot hipotezo, ne pa kot dejstvo: »Če mi bodo združeni načelniki štabov ukazali, naj zasedem vso Julijsko krajino, pa čeprav s silo, če bo potrebno, se bomo morali vsekakor spopasti z Jugoslovansko armado, ki bo imela vsaj moralno podporo Rusov. Preden pa se spustimo tako daleč, bi, mislim, morali upoštevati in razmisliti o čustvih naših lastnih čet v tej zadevi. Globoko občudujejo Titovo partizansko vojsko in kažejo velike simpatije do njihovega boja za svobodo. Zato bi morali dobro premisliti, preden bi zahtevali od njih, naj obrnejo hrbet skupnemu sovražniku in se spopadejo z zaveznikom.«²¹

Alexander se je v tem telegramu izrazil tako, da je jasno videti, da je tudi on mislil tako kot njegovi vojaki. To lahko tudi osebno potrdim, ker sem ga osebno poznal. To je očitno videl tudi Churchill in sporočil je, da se »popolnoma strinja«. Telegram je poslal

v trenutku, ko so bili v Foreign Officeu v Londonu napak obveščeni, da je Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije v popolni posesti Trsta.²² Churchilla je mučilo tudi to, da se ni sporazumel s Trumanom. Novi predsednik, ki se je zavedal svoje neizkušnosti v mednarodnih zadevah, je skrbno pazil, da se ne bi zapletel v nove težave. Tridesetega aprila je telegrafiral Churchill in dejal: »Želim se izogniti, da bi ameriške čete uporabili v bojih proti Jugoslaviji ali sploh v bojih na območju Balkana.«²³ Ameriški politiki in vojaki so bili nekaj časa obsedeni od tega; »Balkan« je bil zanje nejasno opredeljeno območje s preveč zapletenimi problemi, da bi se poštena in odkrita ameriška pamet lahko spoprijela z njimi. Poleg tega so bili prepričani, da jih skušajo Britanci zaplesti v svoje načrte z zlovesčimi in nepoštenimi nameni. General McNarney, Alexander ameriški pomočnik, je dobil izrečen ukaz, naj se ne pusti zaplesti.²⁴ Obenem pa se je State Department [zunanje ministrstvo Združenih držav Amerike] še zmeraj zavzemal za ozemeljski status quo v severovzhodni Italiji.

Alexander je prišel s svojimi stališči navzkriž tako s Churchillom kot s Trumanom, da o združenih načelnikih štabov in State Departmentu niti ne govorimo. On si je namreč prizadeval zgolj izpolniti sporazum, sklenjen s Titom v Beogradu. Zavedal se je, da se je vojaški položaj od februarja spremenil, kljub temu pa je bil šokiran, ko je dobil 2. maja sporočilo generala Arse Jovanovića z zahtevo, naj se vse zavezniške čete umaknejo za Sočo. Tam, kjer so bile čete dejansko v stiku, v okolici Trsta, je prevladoval težaven modus vivendi. Alexander se ni pretirano vznemirjal. Domneval je, da bo nazadnje Jugoslavija dobila vso Julijsko krajino, tudi Trst, med tem pa so bile njegove linije komunikacij v Avstrijo varne. Svoje poglede na položaj je pojasnil v oseb-

nem telegramu predsedniku vlade 5. maja:

»[Maršal Tito] je zdaj v veliko boljšem vojaškem položaju, kot je bil predvideval, ko sem bil v Beogradu, in hoče to izkoristiti. Takrat je upal, da bo lahko vkorakal v Trst, ko ga bom jaz naposled zapustil. Zdaj pa se hoče zasidrati v mestu, meni pa dati le pravico do uporabe.«

Kljub temu je bil prepričan, da bo maršal Tito spoštoval prvotni dogovor,

»če bo dobil zagotovilo, da bo potem, ko jaz ne bom več potreboval Trsta kot oporišča za svoje čete v Avstriji, mesto lahko vključil v svojo novo Jugoslavijo.«²⁵

DOKONČNE POLITIČNE ODLOČITVE

Edini zahodni politični voditelj, s katerim se je Alexander popolnoma strinjal, je bil Anthony Eden. Oba sta verjela v demarkacijsko črto, s katero naj bi razdelili zavezniška in jugoslovanska okupacijska območja. Prav to je imel Alexander čvrsto v mislih 8. maja, ko je poslal v Beograd svojega štabnega načelnika generala Morgana, potem ko je bil obvestil združene načelnike štabov o svojih namenih. Morgan je dobil navodila, naj poskuša s pogajanjem doseči sporazum o črti, ki bi pustila na zavezniški strani najmanj Trst, ceste in železnice, ki so povezovalle mesto prek Gorice z Beljakom. Že pred odhodom Morgana je Churchill opozoril Alexandra, da bodo o prihodnosti Trsta odločali na mirovni konferenci, če jo bodo sklicali, ne pa s sporazumom med poveljniki na fronti. To je bilo nepotrebno opozorilo.

Maršal Tito je zavrnil črto, ki jo je predlagal general Morgan. To je Alexandra spodbudilo, da je 10. maja brzojavno sporočil, da »z vojaškimi pogovori ne pridemo več naprej«; 12. maja so mu združeni načelniki štabov odgovorili, da bodo poslej to vprašanje obravnavali na vladni ravni.²⁶ Is-

¹⁶ APW/45/31, 12. marca 1945 in 32, 14. marca 1945.

¹⁷ Premierova osebna beležka M 216/5, 17. marca 1945; PREM 3/20/209.

¹⁸ Premierov osebni telegram T 515/5, 18. aprila 1945; PREM 3/398/5 fol. 340.

¹⁹ CAB 105/147; FAN 536.

²⁰ NAF 936.

²¹ WO 214/42, str. 11, MA 1091, ob 02.25, 1. maja 1945.

²² John Colville, Churchillov osebni tajnik, je 2. maja zapisal v svoj dnevnik, da »nas je Tito premagal v dirki za Trst in Julijsko krajino«; Sir J. Colville: *The Fringes of Power*, London 1985, stran 596.

²³ PREM 3/4956, T 703/5.

²⁴ Harold Macmillan: *War Diaries*, London 1984, stran 755.

²⁵ WO 204/42/15; MA 1095, 5. maja 1945.

²⁶ NAF 957 pf 10. maja 1945 in FAN 554, 12. maja 1945.

tega dne je odločilno posegel vmes tudi predsednik Truman. V sporočilu Churchill se je odrekel svoji prejšnji politiki in predlagal skupen poseg v Beogradu, z zahtevo, da sprejmejo Morganovo črto.²⁷ Nadalje je dovolil premike ameriških čet v severni Italiji in pomorskih sil v Sredozemlju. S tem je hotel pokazati odločenost podpreti svojo zahtevo. Britanske in ameriške čete v Julijski krajini, slednje okrepljene in pod osebnim poveljstvom generala Marka Clarka, so pomaknile svoje položaje v smeri Morganove linije. V Beogradu so se pogajanja nadaljevala do 9. junija, ko je bil dosežen sporazum o razdelitvi Julijske krajine na cono A in cono B. Ta rešitev je v bistvu ostala tudi v mirovni pogodbi z Italijo, sklenjeni leta 1947, dokončno in sedanjo obliko

pa je dobila s sporazumom iz leta 1954.

Dobro znana slabost zgodovinarjev je, da se nagibajo k trditvi, da se dogodki niso mogli razvijati drugače, kot so se v resnici. Diplomati pa vedo, da ni tako; sam sem izrekel mnenje, resda v afriških razmerah, da se neogibno le redkokdaj v resnici zgodi.²⁸ Upošteva je to pa še zmeraj mislim, da je glede na konfrontacije v Julijski krajini maja 1945 na koncu morale priti do razmejitvene črte. Eden in Alexander sta imela prav. Če smem povedati lastno mnenje, bi rekel, da sta bila oba osebno za to, da se celotna pokrajina prepusti Jugoslaviji; razmejitveni črti sta dala prednost zgolj iz pragmatičnih in začasnih razlogov. Kot vemo iz francoskega pregovora, pa sočasne rešitve najbolj trajne.

²⁷ Besedilo v Cox, n. d., stran 232 in stran 233.

²⁸ Prav to je prišlo na misel tudi siru Stratfordu Canningu, britanskemu veleposlaniku v Carigradu v 19. stoletju. Upam, da mi je dovoljeno citirati stavek iz nekega njegovega poročila, v katerem je to zelo elegantno povedal: »Ko poskušamo napovedati, za kakšno politiko se bo verjetno odločila Visoka porta, nam najprej seveda pride na misel, k čemu jo zavezujejo njene pogodbene obveznosti, potem, kaj bi bilo v njenem interesu, in tretjič, kaj vsi pričakujejo, da bo storila; vi pa ste, My Lord, že tako napredovali, da ste izločili tri možne smeri delovanja.«

DR. DUŠAN BIBER

Trst, Triest ali Trieste

*Geneza
in dileme o tržaški krizi*

Podlaga za razpravo o izvoru tržaške krize leta 1945 je predavanje, ki sem ga imel letos v Narodni in študijski knjižnici v Trstu, in na univerzi Šola za slovanske in vzhodnoevropske študije v Londonu (School of Slavonic and Eastern European Studies) oziroma na prvem posvetovanju ameriških in jugoslovanskih zgodovinarjev na Plitvicah leta 1980. Upoštevati kaže tudi referat: Mednarodni položaj Jugoslavije v zadnjem letu druge svetovne vojne, predložen na znanstvenem posvetovanju: Oslobojitev Slovenije 1945, ki je bil v Ljubljani leta 1975.¹ Namen tega mojega prispevka pa je, da na doslej neznanih, a sedaj že dostopnih virih iz arhivov centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije in predsedstva centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije bliže osvetlim nekatera vprašanja in dileme o genezi tržaške krize leta 1945, krize, ki je skorajda pripeljala do vojaškega spopada med Demokratično federativno Jugoslavijo in zahodnimi zvezniki.

Predsednik Tito je leta 1974 o svojem pogovoru s Churchillom povedal tudi tole:

»Izčrpno sva se pogovarjala o vprašanju usode Istre in Slovenskega primorja, Trsta itd. Moram reči, da je bil Churchill v tem pogledu precej prožen. Ni hotel veliko diplomatizirati, ampak je odkrito rekel: 'Istro boste dobili vi, Trsta pa ne boste dobili. Dobili boste območje tja blizu do Trsta, toda Trsta vam ne moremo dati, ker je Italija stopila v vojno na naši strani in moramo Italiji kaj dati'.

Beseda je bila tudi o Pulju. Rekel je: 'Pulj bi nam bil potreben za ofenzivo proti Avstriji, ker je to luka, ki bi nam bila potrebna, dokler Trst ne bo osvobojen.'

Strinjal sem se s tem, da zavezniška vojska lahko uporablja letališče v Pulju in cesto od Pulja do Trsta. O tem sva se takrat lepo pogovarjala in se dogovorila. Sam sem si mislil, da bomo pozneje to reč morda popravili, da bomo verjetno lahko hitreje prišli v Trst, ko pa ga bomo osvobodili, bo to vprašanje rešeno tako, kakor je treba. In tako sem tudi ravnal. Četrta armadi sem zato dal povelje, naj gre v forsiranem maršu proti Trstu, naj ne gleda na Reko, ampak naj gre mimo nje, naj tam pusti manjši del sil in naj prodre v Trst. Tako je bil že 1. maja Trst v naših rokah.«²

Doslej dosegljivi britanski dokumenti o pogovorih Tito–Churchill³ z dne 12. in 13.

REFERAT

avgusta 1944 v Italiji ne omenjajo takšne vsebine pogovora o Trstu. Toda to ne pomeni, da tak dogovor ni bil morda sklenjen na štiri oči, v neformalni obliki. Značilno je, da je Tito v memorandumu oziroma pismu Churchillu z dne 12. avgusta 1944, pisal le o vprašanju Istre in Slovenije za primer, da bi se tam izkrcale zavezniške čete; o Trstu ni v njem niti besedice.⁴ Pač pa se Trst omenja v zapisniku pogovora med maršalom Titom in generalom Jamesom A. H. Gammellom 13. avgusta 1944. Ob morebitni zavezniški okupaciji severne Italije, Avstrije ali Madžarske bi poveljnik zavezniških okupacijskih sil poveljeval pristanišču Trst in ga nadzoroval, po potrebi pa tudi z britanskimi enotami zavaroval komunikacijske linije skozi Ljubljano, Maribor in Gradec oziroma skozi Gorico in Celovec.⁵

V nekem pogovoru leta 1951 se je Edvard Kardelj spominjal (zapisnik tega pogovora ni bil v celoti avtoriziran), da je Alexander v pogovorih s Titom v Italiji (to srečanje je bilo pri Lago di Bolsena) vztrajal, da bodo Britanci, »če bodo zavzeli Trst, morali nadaljevati pot v Jugoslavijo. Bili smo zoper to, da bi njihova vojska sploh prišla v Jugoslavijo, vendar je Alexander odločno vztrajal pri tem.« Kardelj je v tem, poudarjam, neavtoriziranem zapisniku dodal: »Na podlagi pogovora s Alexandrom smo prišli do sklepa, da želijo Angleži Slovenijo in Hrvaško, medtem ko prepuščajo Bosno in Srbijo Rusom. To je bil znani sporazum fifty-fifty. Imeti v rokah Ljubljano in Zagreb in razmišljati o kompromisu, je ustrezalo Churchillovim načrtom...«⁶

V svojih spominih, pisanih med hudo neozdravljivo boleznijo, tako rekoč tik pred smrtjo, je Edvard Kardelj vprašanje tako imenovanih ljubljanskih vrat povezal s pogovori med Titom in Alexandrom februarja 1945. »Toda takratni Titov odločni, ne' je pokopal vse iluzije o tem, da bi bilo mogoče z vojaško pomočjo pripeljati na oblast reakcionarne politične in vojaške sile stare Jugoslavije.«⁷

Kardelj na teh pogovorih med Titom in Alexandrom ni bil navzoč in torej ni vir prve roke. Strokovnjaki niso kritično preverjali teh spominov. Ta trditev ne vzdrži faktografske analize in je bolj značilna za razpoloženje, skepso in bojazen pred morebitno zavezniško intervencijo v Jugoslaviji, ki so jo želele, pričakovale in celo zahtevale najrazličnejše kontrarevolucionarne sile v deželi.

Primarni viri so drugačni. Maršal Tito je 9. avgusta 1944 sporočil: »Alexander je name naredil dober vtis. Na veliko veselje Kardelja se je vprašanje Slovenije in Istre uredilo tako, kakor si to sam želi.«

Tito je tudi sporočil, da se je z Alexandrom sporazumel, da se Istra in Slovensko primorje štejeta za operativno področje Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije.⁸

Tako imenovani fifty-fifty je bil omenjen kasneje 9. oktobra 1944 v pogovoru med Churchillom in Stalinom. Feldmaršal Alexander je 28. februarja 1945 poročal načelniku imperialnega generalštaba siru Alanu Brookeu, da mu je Tito na pogovorih v Beogradu sam ponudil železniško zvezo prek Ljubljane, kar pa verjetno sploh ne bo potrebno.⁹ Drugo je seveda vprašanje morebitnega zavezniškega izkrcanja v Istri ali v Dalmaciji in političnih implikacij take vojaške operacije. Odprto ostaja vprašanje, o čem sta v Rimu avgusta 1944 razpravljala maršal Tito in general William Donovan, šef OSS [Office of Strategic Services – Urad za strateške službe (ameriška vojaška obveščevalna služba)].

Na seji centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, dne 28. avgusta 1944, je Edvard Kardelj poročal o pogovorih med Titom in Churchillom. Ohranjeni zapisnik bolj nakazuje probleme, kot pa zvesto beleži vsebino oziroma formulacije v referatu. Kardelj je povsem točno sklepal, da so Angleži prišli do prepričanja, da bodo partizani v Jugoslaviji zmagali.¹⁰ Menil je, da se Britanci boje zvez partizanskega narodnoosvobodilnega gibanja z Bolgarijo in Grčijo, da je Churchill hotel poslati tudi kralja Petra na Vis. O Šubašičevem predlogu, da bi bil kralj vrhovni poveljnik, sploh ni bilo razprave. Šubašić si je hotel utrditi položaj, tako da bi sklenil s Sovjetsko zvezo podobno pogodbo kot Beneš. Šubašičeve pobude v Moskvi niso sprejeli, njegov obisk so celo odklonili. Besedilo sporazuma Tito – Šubašić je objavil Radio Svobodna Jugoslavija, saj so v Londonu povzdigovali Šubašića in skušali zmanjšati Titov pomen. Churchill je dva tedna prej povabil Tita na sestanek, Šubašića pa samo nekaj ur prej. Edvard Kardelj je priporočil, naj se na Primorskem ukinejo partizanski odredi in vzpostavi redna narodnoosvobodilna vojska. Če bi prišlo do zavezniške vojaške vlade, bi bilo treba ohraniti samostojnost in disciplino v notranji administraciji. Partiza-

ni pod nobenim pogojem ne bi smeli izročiti orožja.

Italijanske manifestacije bi bile dovoljše ne zgolj v Trstu. Nujno je bilo pripraviti oblastveni aparat za Ljubljano, Gorico, Trst in Celovec in vojaško sodelovati z Angleži, vendar pa opozoriti ljudi, kako naj ravna ob morebitni zavezniški okupaciji. Čim hitreje bi zavezniki napredovali v Italiji, toliko bolje! Ugodno bi bilo, če bi razvpiti četniški voditelji kot na primer Karel Novak ali Dobroslav Jevdjevič zbežali iz Trsta. Brez kakršnegakoli razpravljanja bi že prve dni pregnali priseljence, ki jih je tja poslal Mussolinijev fašistični režim. Pri vseh represivnih ukrepih bo potrebno strogo spoštovati zakonitost.¹¹ Tako torej v tem zapisniku!

Kaže poudariti, da je – vsaj sodeč po ohranjenih in delno tudi objavljenih dokumentih – prav Edvard Kardelj posebej zahteval, da se o Trstu zavzamejo jasna stališča in vzpostavi sodelovanje s Komunistično partijo Italije. V pismu, namenjenemu centralnemu komiteju Komunistične partije Jugoslavije in tovarišu Titu, je Edvard Kardelj že 22. maja 1942 menil, da je izredno pomembno, da se partizani čimbolj približajo Trstu, »ker ga bo, bogme, morda treba braniti tudi – pred Angleži [...] Nasproti Italiji se moramo torej pripravljati kot proti angleški imperialistični bazi, iz katere bodo An-

gleži nedvomno poskušali na silo in proti enotni volji narodov Jugoslavije spraviti k nam tudi našo, 'ljubljeno' londonsko vlado. Mislim, da je zaradi tega to ozemlje izredno važno, ne samo z gledišča slovenskih interesov, temveč tudi jugoslovanskih in celo evropskih. Ne očitaj mi domišljavosti, toda sodim, da bodo naši partizani in naša vojska vnesli v Italijo tisto – kar je treba tja vnesti.«¹²

Tudi v direktivah centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, poslanih pokrajinskemu komiteju Komunistične partije Slovenije za Slovensko primorje, z dne 31. decembra 1942, Edvard Kardelj poudarja pomen Trsta in zahteva, da se pripravi politično-strateški načrt in posveti največja pozornost Trstu, pri tem pa upoštevata, da bo Italija »gotovo ena osnovnih baz imperializma proti ZSSR in proti proletariatu [...] Tako postavite vprašanje Trsta kot vprašanje samoodločbe italijanskega naroda, tj. ustvarite tak položaj Trsta, da bo očitno, da imajo Italijani v Trstu ne samo vse nacionalne pravice, ampak tudi oblast«.¹³

Na seji centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, z dne 27. februarja 1944, se kaže podobna Kardeljeva skepsa v zvezi s povojnim položajem Italije; po njegovem mnenju je bilo važno, da bi med raz-

¹ Glej Dušan Biber: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni, Trst 1945, zbornik predavanj, Trieste 1945, Atti delle conferenze, Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Trst 1985, strani 7 do 27 in italijanski prevod, strani 29 do 44; prav tam, Mednarodni položaj Jugoslavije v zadnjem letu druge svetovne vojne, v: Osvoboditev Slovenije 1945, Ljubljana 1976, strani 237 do 257. Referat Jugoslovanski partizani in Britanci 1944. leta na mednarodnem znanstvenem posvetovanju v Imperial War Museumu v Londonu British political and military strategy in Central, Eastern and Southeastern Europe in 1944 je objavljen v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja XXV–1985, strani 77 do 93. Zbornik referatov pripravlja za objavo založba Macmillan v Londonu. Referat s tretje okrogle mize britanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev Zavezniške misije v Slovenskem primorju je objavljen v reviji Borec, št. 8/9, 1983, strani 501 do 511 in v italijanščini Le missioni alleate nel Litorale Sloveno (1943–1945) v Problemi di storia della Resistenza in Friuli, Atti del Convegno, Udine 1983, Del Bianco Editore, strani 303 do 319.

² Delo, 25. maja 1974, intervju z Bogdanom Pogačnikom.

³ Tito–Churchill, strogo tajno. Zbral in uredil dr. Dušan Biber, Zagreb 1981, strani 258 do 298.

⁴ Prav tam, stran 291 in stran 292.

⁵ Prav tam, stran 285.

⁶ Edvard Kardelj: Svjedočenja, Sarajevo 1984, stran 66. Prim. Tito–Churchill, o pogovoru maršala Tita z generalom Gammellom o tej temi.

⁷ Edvard Kardelj: Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957, Ljubljana 1980, stran 32.

⁸ Dušan Plenča: Medjunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962, stran 273, opomba 52.

⁹ Tito–Churchill, stran 488 in stran 489.

¹⁰ Prav tam, stran 203; ocena Randolpha Churchilla 27. junija 1944.

¹¹ Arhiv CK ZKS, F-II-23.

¹² Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 2, Ljubljana 1964, stran 102 in stran 103.

¹³ Prav tam, 4, Ljubljana 1968, stran 293.

pravo o razmejčitvi italijanske množice v severni Italiji ne prišle pod vpliv angleškega imperializma. Od Trsta sicer ni bilo odstopanja, tudi pred centralnim komitejem Komunistične partije Italije ne, vendar ni bilo mogoče, niti ne bi smeli sprejemati dokončnih sklepov o Trstu; lahko bi se namreč pokazala potreba, da bi prostovoljno privolili v to, da Trst ne pripada Jugoslaviji.¹⁴

V pismu Titu, z dne 30. septembra 1944, Kardelj sporoča, da so Angleži v Sloveniji vedno bolj aktivni v zvezi z vprašanjem Italije in Avstrije.

»V Trstu imamo močne pozicije, saj sta za Jugoslavijo velika buržoazija in proletariat, za Italijo pa komunistična partija in intelektualci. Z italijanskimi komunisti so naši odnosi slabi. [...] Če bi zasedli vso Koroško, tako slovensko kot avstrijsko, in Štajersko do Wienerneustadta, bi pravzaprav dobili skoraj vso avstrijsko industrijo z velikim številom delavcev, in na tem bi lahko gradili naš politični vpliv na vso Avstrijo. Morda ne bi bilo slabo, če bi v imenu Jugoslavije pred zaveznike postavil našo zahtevo po vojaški okupaciji dela Avstrije in dela Italije,« je menil Kardelj. Sporočil je tudi, da se je s sekretarjem Komunistične partije Avstrije Honerjem dogovoril o najtesnejšem sodelovanju med Jugoslavijo in bodočo Avstrijo, ki bi bilo v obliki nekakšne konfederacije.¹⁵

Podobne so bile Kardeljeve direktive, poslane 1. oktobra 1944 iz Barija, centralnemu komiteju Komunistične partije Slovenije: »Problem teh mej torej vse bolj postaja splošneevropsko politično vprašanje in ga bo treba reševati tako, da ne bo mnogo večje diskusije okrog tega vprašanja. Skratka, treba je Italijane postaviti pred gotovo dejstvo. [...] Mi smo danes dovolj močni, da morajo računati z našimi zahtevami in predvsem, da računajo z nami kot z zavezniško vojsko. Po dosedanji praksi lahko rečemo, da bo ostalo naše, kar bo v rokah naše vojske. [...] Kolikor bo situacija ugodna, stremite tudi za tem, da začasno okupirate čim večji del Furlanije. Ta okupacija nam bo deloma ekonomsko koristila, deloma pa bo služila kot politični pritisk na italijansko reakcijo in njene zaveznike. [...] Zdi se mi, da na Koroškem ni storjeno vse, kar je potrebno, da bi tudi na Koroškem postavili nasprotnike pred gotovo dejstvo. Dogovorite se z Avstrijci, kolikor je največ mogoče, toda preveč stvari tam ne zaostrujete.«¹⁶

Zanimivo pa je, da je na seji centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, z dne 29. marca 1945 – udeležili so se je Boris Kidrič, Franc Leskošek, Ivan Maček in Lidija Šentjurs – prevladalo realistično mnenje, da bodo Angleži v vsakem primeru zasedli Trst; vprašanje je bilo le, ali bodo tja prvi prišli Angleži sami ali pa enote Jugoslovanske armade, ki jim bodo mesto kasneje odstopile. Menili so, naj bi slovenska vlada brž po zasedbi Trsta šla v to mesto. Boris Kidrič je sicer poudarjal, da je Sovjetska zveza edini zaščitnik in prijatelj, zaveznik pa se je za pravilno politiko do zaveznikov. Svaril je, da se bodo zavezniki vsepovsod skušali vmešavati.¹⁷

Dober teden dni prej je na seji politbiroja centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, 21. marca 1945, o položaju v Sloveniji poročal Aleš Bebler. Menil je, da je velika večina Italijanov v Trstu navdušena za Jugoslavijo in za priključitev, da pa temu najbolj nasprotuje katoliška cerkev v Trstu. Politbiro je odobril Beblerjevo poročilo. Edvard Kardelj in Aleksander Ranković sta bila pooblaščenca, da se še bolj natančno pogovorita z Beblerjem in mu dasta navodila za nadaljnje delo.¹⁸ Več o tem ni napisano.

Zgodovinarjem niso na razpolago nobeni sovjetski ali jugoslovanski primarni viri o pogovorih med Titom in Stalinom v začetku aprila 1945 v Moskvi. Tito je v intervjuju za časnik *Krasnaja zvezda* 15. aprila 1945 jasno izrazil prepričanje, da bosta Istra in Trst postala del Jugoslavije. To je zbudilo Ednovo pozornost. Churchill je užaljeno predlagal ustavitev vseh pošilk pomoči Titu, skupno akcijo z ZDA in je predvideval razcepitev Komunistične partije Italije na podlagi Titovih zahtev.¹⁹ Frank Roberts je menil, da bi bilo presenetljivo, če si Tito za takšno javno in tako prepričljivo dano zahtevo ne bi prej zagotovil sovjetske podpore.²⁰

V skromnih zapiskih seje politbiroja centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, z dne 23. aprila 1945 (zapiski so šele po smrti predsednika Tita prišli iz njegovega osebnega arhiva v arhiv predsedstva centralnega komiteja), najdemo zgolj naslednje Titove besede o obisku v Sovjetski zvezi: »Imenitno so nas sprejeli. ZSSR nas bo podprla v vsakem pogledu. Pogodba je v ZSSR imela velikanski odmev. Ljudstvo ZSSR ljubi Jugoslavijo.« Lahko torej

domnevamo, da si je Tito res zagotovil Stalinovo podporo tudi glede Trsta.²¹

Mitja Ribičič je v svojih spominih na predsednika Tita omenil tudi Titov pogovor z oficirji Jugoslovanske armade, ki so spomnili 1945 bili na »nekem tečaju« v Moskvi. Prisotni so bili tudi najvišji sovjetski voditelji, ne pa tudi Stalin, čeprav so ga pričakovali.

»Izjemno je bilo tudi tisto, kar nam je Tito tedaj razložil – kako bodo potekale operacije naše armade v smeri proti Trstu. Natančneje povedano, zelo nazorno nam je opisal, kakšen bo sklepi del bojev za osvoboditev naše domovine. Glejte, rekel je, da bo naša armada sama osvobodila vse naše kraje, da bomo nato imeli tudi težave z zavezniki itd.«²²

Podrobnejših opisov predvidenih težav žal ni najti v tem spominskem zapisu. Na že omenjeni seji politbiroja, z dne 23. aprila 1945, je Tito, ko je govoril o zunanji politiki, med drugim tudi dejal:

»Izpolnjujemo vse pogoje za sodelovanje na vseh mednarodnih konferencah, toda Angleži in Američani bi nas radi izenačili z državami, ki niso sodelovale pri svojem osvobajanju. Vidijo, da smo dosegli v zunanji politiki velikanski uspeh. Naše enote bodo zasedle del Avstrije [. . .]. Treba je predvideti kadre za Istro, Trst, Koroško in dele Avstrije, ko bodo zasedli te kraje. Komandanti mest – vojaške oblasti v zaledju.«²³

Radijske depeše političnega značaja, izmenjane med Edvardom Kardeljem in centralnim komitejem Komunistične partije Slovenije, kot tudi navodila in od tam spre-

jeta poročila, poslana na Primorsko, plastično odsevajo tedanjo atmosfero, upe in dileme. Tako je 29. aprila 1945 Edvard Kardelj sporočal, da so italijanski partizani osvobodili Treviso; vstajo je bilo treba prenesti tudi v Gorico in Trst. »Deveti korpus se sploh ne čuti v smeri Trsta. Sami vidite, da je velika nevarnost, da ne pridemo prvi v Trst. [. . .] Če v treh dneh ne pridemo pred Trst, bodo zavezniki prej tam kakor mi. Trst je vaša glavna partijska naloga danes,« je Kardelj naročal Borisu Kidriču.²⁴ Kardelj je dal navodilo, naj v Trstu razorožijo vse, ki niso bili v sestavi Jugoslovanske armade, in začasno zadržijo vojaško upravo. »Zavzemite najbolj prijateljski kurz do proletariata in srednjih slojev. Skušajte pridobiti tudi neke kapitalistične kroge. Ostro postopajte proti vsem, ki izzivajo šovinizem in nacionalno mržnjo. Pazite na pravilno nacionalno politiko, a vse drugo v formi čiščenja fašizma. Kontaktov z Italijo ne dovolite.«²⁵

Boris Kraigher je 29. aprila 1945 sporočal: »Deveti korpus številčno slab. Trenutno bo težko izvršil nalogo za Trst.«²⁶ Še druga njegova depeša istega dne: »Za Trst nujna največja brzina četrte armije.«²⁷ Centralni komite Komunistične partije Slovenije je Kardeljeva navodila takoj prenesel vodilnim kadrom na Primorskem. »Četrta armada dela z največjo možno brzino. Nepravilno je zahtevati pomoč od četrte armade. Vi jo morate dati četrti armadi. Za zasedbo Trsta je časa samo še dva dni. Če ne, ga bodo imeli drugi. Začnite že z vstajo. Povežite se kakorkoli z Italijani. Korpus mora takoj začeti izvajati Titovo povelje [. . .]. Glejte, da v teku vstaje obdržite vodstvo.«²⁸

¹⁴ Kot opomba 11.

¹⁵ Arhiv predsedstva CK ZKJ (dalje – A CK SKJ), CK KPJ 1944/576.

¹⁶ A CK SKJ, CK KPJ 1944/326. Kardelj je 3. oktobra 1944 dal direktivo, naj partizanske čete takoj po prihodu v osvobojene kraje v Slovenskem primorju in na Koroškem vse tovarne in podjetja rekvirirajo za potrebe vojske, ker bodo drugače to storili Angleži in Amerikanci (prav tam CK KPJ 1944/343). Prim. Tito–Churchill, stran 551, o umiku jugoslovanskih enot iz Furlanije sredi maja 1945.

¹⁷ Kot opomba 11. Franc Leskošek-Luka je na primer 7. marca 1945 predvideval izkrcanje Angležev v Trstu in zavezniško vojaško upravo, medtem ko bi partizani obdržali v svojih rokah civilno oblast in policijo (prav tam).

¹⁸ Fotokopije zapisnikov sej CK ZKJ v arhivu CK ZKS.

¹⁹ Tito–Churchill, stran 506.

²⁰ Prav tam, stran 506.

²¹ Kot opomba 18.

²² Delo, 25. maja 1983, stran 5.

²³ Kot opomba 18.

²⁴ A CK ZKS, 76/54-148 B, 15382, depeši št. 52 in 53, 29. aprila 1945.

²⁵ Prav tam, depeša št. 56, 30. aprila 1945.

²⁶ Prav tam, 15533, depeša št. 140, 29. aprila 1945.

²⁷ Prav tam, 15534, depeša št. 128, 29. aprila 1945.

Dne 30. aprila 1945 je centralni komite Komunistične partije Slovenije sporočil Vidi Tomšič, da so po dobljenih podatkih (ti niso bili točni), Angleži že prišli do predmestij Trsta. »Storite vse za takojšnjo vzpostavitev in dobro poslovanje vojaške in civilne oblasti.«²⁹ Dejansko je tako sporočilo posredovala britanska vojaška misija in prosila glavni štab Slovenije, naj ukrene vse potrebno, da jugoslovanske čete na območju Trsta ne bi pomotoma streljale na britanske vojaške, namenjene proti Avstriji.³⁰ Tako opozorilo je bilo potem 1. maja poslano 9. korpusu.³¹ Boris Kidrič je zato 1. maja prosil Edvarda Kardelja za obvestilo, kaj je znano o vsem tem. Če bi Angleži nameravali prodirati proti Avstriji prek Ljubljane, bi morala 7. in 9. korpus pohiteti in prej kot Angleži prodreti v mesto. Sporočilo britanske vojaške misije je Kidrič ocenil kot »provokacijo posebne vrste«.³²

Toda 2. maja je Lidija Šentjure že sporočila centralnemu komiteju Komunistične partije Slovenije: »Angleži [so] prišli v osvobojen Tržič, v osvobojeno Gorico in prodirajo proti Trstu. Uredili [smo] da [je] general Arso [Jovanović] javil Titu. Tito [je] že odgovoril, da [je] naše operativno področje do Soče, da bo on uredil z Alexandrom.«³³ V njeni naslednji depesi istega dne beremo: »V Trstu še odpor Nemcev v treh ognjiščih v mestu, na Opčinah in držijo še del obale na sektorju Miramarja in glavne luke. Razpoloženje prebivalstva povsod odlično, ogromne manifestacije za našo vojsko, Jugoslavijo in Tita.«³⁴ Kmalu nato spet novo sporočilo: »Nujno javite Kristofu [Edvardu Kardelju] tudi vi o prihodu Angležev v osvobojena mesta. Nismo sigurni, da je Arso sporočil Titu. Mi bomo predlagali štabu armije, da pošlje pismen protest štabu edinice, ki je prekoračila Sočo brez Titovega odobrenja. Odgovor, o katerem [sem] prej javila, ni bil na današnje sporočilo o dejanskem prekoračenju, ampak že prej.«³⁵ In slednjič spet: »Zadnje vesti, da so se Švabi, ki so držali obalo, predali. Ostala ognjišča se še držijo. Borbe strahovite. Samo na koti na Opčinah padlo 800 naših.«³⁶

Kot vemo, se je maršal Tito z vprašanjem o prehodu zaveznikov prek Soče obrnil na feldmaršala Alexandra. Titov telegram je prišel v AFHQ [Allied Forces Headquarters – glavni štab zavezniških sil] 3. maja zvečer ob 19.02. Nekje na zvezah je očitno nastal zastoj.³⁷ Edvard Kardelj je, potem ko

so sestavili prvo slovensko narodno vlado, 5. maja iz Ajdovščine brzojavil maršalu Titu:

»Angleži pošiljajo v Trst svoje enote in postavljajo zahteve, ki pomenijo likvidacijo naše kontrole Trsta. Arso [Jovanović] in drugi doslej sploh niso izpolnili tvoje zahteve, da zaprejo prehod čez Sočo. Tam sploh ni naše vojske. Vse sile so vezali na nemško formacijo iz Reke, ki beži v Ljubljano. Prosim te, da izdaš ukaz, da naj s tanki zasedejo ta prehod in tudi Trst. [. . .] Vse Primorje so osvobodile izključno samo naše enote. Angleži imajo vsega 60 ujetnikov, ki so jih dobesedno s prevaro ukradli našim v Trstu. Potem so streljali na prazno hišo in to posneli na film. Očitno hočejo s tem dokazati, da so se borili za Trst. Torej po mednarodnem pravu očitno nimajo kaj iskati v Primorju. Vkorakali so na silo. [. . .]

Možnost je, da v tednu dni politično povsem obvladamo položaj. Zdaj je samo pomembno zmanjšati število Angležev, če se že odgnati ne dajo. Delajo postopno. Zdaj še tolerirajo naše vojaške oblasti, toda obenem že poskušajo pridobiti pozicije. Vsak dan jih je vse bolj čutiti. Arsi [Jovanoviću] sem svetoval, naj Trst in Gorico čim bolj napolni z vojsko in na most na Soči postavi tanke ter nikogar ne pusti mimo brez dovoljenja. Treba je skleniti pogodbo o uporabi pristanišča in komunikacij, povezanih z njim, nikakor pa jim ne dovoliti, da bi ravnali kot zasedbena sila, ker to smo zgolj mi. Prosim te, izdaj povelje, naj čim več vojske pošljejo v Trst in Gorico in da zasedejo Sočo. Pokazalo se je, da Angleži popuščajo pred odločnostjo, naši pa na Soči nič nimajo. [. . .] Bolje počasi napredovati v Sloveniji kot zapustiti Trst. Zdi se mi, da se naši vojaki tega niso povsem zavedali, saj so skoraj vso vojsko umaknili iz Trsta. Zdaj jo po tvojem ukazu deloma vračajo.«³⁸

Vprašanje ali bi bilo mogoče ustaviti zveznike na Soči, je vznemirjalo Edvarda Kardelja še po vojni. V neavtoriziranem zapisniku pogovora iz leta 1951 beremo, da takrat ni bil povsem prepričan, da bi Trst izgubili, če bi namesto 9. korpusa 4. armada prišla na Sočo. Menil je, da je Churchill tedaj računal, da bo z britanskimi silami prodrl do Ljubljane in Zagreba, medtem ko bi bili Rusi v Beogradu.³⁹ Tik pred smrtjo je Edvard Kardelj v svojih spominih zapisal: »Pri nas smo takrat premišljali, ali bi bilo morda pametno porušiti mostove na Soči in

se čvrsto utrditi na njenih bregovih.« Potem ko je poudaril, da ni bilo pri tem mogoče računati na sovjetsko podporo, je dodal: »V takem položaju nismo smeli izključiti možnosti, da Churchill lahko izzove spopad na Soči in da ga lahko razširi na ves problem odpiranja ljubljanskih vrat, kar bi za nas, posebej še za Slovenijo, lahko bilo katastrofalno. Nasprotno, takšna možnost se nam je zdela zelo verjetna.«⁴⁰

Edvard Kardelj je po vrnitvi v Beograd, 8. maja brzojavil Borisu Kidriču, da je vprašanje Trsta zelo zaostreno. Ni kazalo, da bi se lahko izognili kompromisu, ki bo dal Angležem pomembne položaje. Treba je bilo skrbno paziti in se izogibati provokacijam. Priseljencev v Trst iz Italije za časa fašističnega režima naj ne bi izseljevali.⁴¹ Naročilo naslednjega dne je bilo, naj se paroli o svobodnem Trstu da največja možna publiciteta in se poskuša vplivati na Angleže.⁴² »Ni treba jemati Italijanov v vlado. Situacija še ni zrela. S Trstom se vse bolj komplicira. Pogajanja danes tukaj brez rezultata prekinjena. Daljnji razgovori bodo šli po diplomatski poti, vendar izredno močan odpor in kampanja proti nam. Glavno je, da delate politično med Italijani,« je 10. maja Kardelj sporočal Kidriču. Zavzemal se je za boj proti šovinizmu in avtonomijo Trsta. Na vsak

način je bilo treba izogibati se provokacijam.⁴³

Tik pred zadnjimi vojaškimi operacijami na tleh Jugoslavije je Kardelj 14. maja opozarjal: »Italijansko časopisje vodi kampanjo o strašnih grozodejstvih v Trstu. Čemu ne objavite imen tržaškega odbora? Čemu ne pošiljate Tanjugu nobenih poročil o položaju Italijanov v Trstu? Borite se proti klevetam in preganjanju Italijanov.«⁴⁴

Naslednjega dne spet novo in odločno svarilo: »Ne razumem, kako morete ostati gluhi na kampanjo v zvezi s Trstom. Ne pošiljate nobenega materiala Tanjugu, nobenih dopisov iz Trsta, nobenih demantijev o dejstvih v Trstu, nič o tem, kaj mislijo in delajo tržaški Italijani, nobenih materialov, ki bi nam lahko koristili. Dopusčate, da to svetovno mnenje vse bolj obrača proti nam. Radio Trst in Ljubljana se tudi ne slišita. Pošljite preko naše zveze, če nimate druge. Vaša politika v Trstu pravilna. Stopite v stik s tržaškimi podjetniki za eventualna naročila s strani Jugoslavije. Držite se linije moje izjave o Trstu, to je ne naglašati priključitve, a pravico do okupacije. Med Italijani sami aktivno delajte za priključitev. Kočevskega odloka o priključitvi ne omenjajte in ravnajte se, kot da ne velja. Ta odlok nam je mnogo škodoval. Končna reši-

²⁸ Prav tam, 15956, depeša št. 96, 29. aprila 1945.

²⁹ Prav tam, 15957, depeša št. 100, 30. aprila 1945.

³⁰ Prav tam, 15989, depeša št. 52, 1. maja 1945. Feldmaršal Alexander je 30. aprila 1945 sporočil maršalu Titu, da se njegove čete približujejo Julijski krajini. Glej tudi Tito-Churchill, stran 518.

³¹ Prav tam, 15441, depeša št. 88, 1. maja 1945.

³² Prav tam, 15990, depeša št. 53, 1. maja 1945.

³³ Prav tam, 15585, depeša št. 13, 2. maja 1945.

³⁴ Prav tam, depeša št. 14, 2. maja 1945.

³⁵ Prav tam, depeša št. 16, 2. maja 1945. Načelnik štaba 4. armade generalmajor Pavle Jakšić je pri britanskem zveznem oficirju uradno 3. maja protestiral zaradi prihoda enot zavezniške 8. armade v Gorico in Tržič. Intervencija generala Drapšina je preprečila spopad. (PRO, WO 204/1357, GO-157). Naslednjega dne je posredoval Titov protest: »Obvestite v mojem imenu zavezniške čete na sektorju Trst, Tržič in Gorica, da najbolj odločno protestiram in zahtevam, naj se umaknejo na določeno črto, to je na Sočo.« (prav tam, GO-160).

³⁶ Prav tam, depeša št. 17, 2. maja 1945.

³⁷ Tito-Churchill, stran 524. Uroš Kostić: Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945, Beograd 1978, stran 405, opomba 1040 navaja, da je Titova depeša Alexandru v knjigi depeš generalštaba Jugoslovanske armade navedena kot depeša št. 8 z datumom 2. maj 1945; ni navedeno, kdaj in po kakšnih zvezah je bila poslana.

³⁸ Kot opomba 24, 15990, depeši št. 55 in 56, 5. maja 1945.

³⁹ Kot opomba 6, stran 67.

⁴⁰ Kot opomba 7, stran 54.

⁴¹ Kot opomba 24, 15584, depeša št. 60, 8. maja 1945. Zavezniški so računali z možnostjo množičnega izseljevanja iz Trsta in so načrtovali sprejemališče v Cervignanu za tak primer (PRO, FO 371/48817, R8816/6/92).

⁴² Prav tam, depeša št. 61, 9. maja 1945.

⁴³ Prav tam, 15385, depeša št. 65, 10. maja 1945.

⁴⁴ Prav tam, depeša št. 68, 14. maja 1945.

tev na mirovni konferenci. Zakonodavec naj bo Pokrajinski N[arodno] O[svobodilni] O[dbor].⁴⁵

Dne 16. maja je Kardelj v direktivah naročil, naj se mobilizacija ne izvaja, lahko pa bi sprejemali prostovoljce v jugoslovansko vojsko. »Postopajte z največjo pazljivostjo. Še enkrat vas opozarjam, da pošljete čim več konkretnega materiala iz Trsta, pa tudi iz ostale Slovenije, ker je svet popolnoma neinformiran in zato krožijo fantastične vesti ne samo o položaju Trsta, ampak tudi o ostali Sloveniji.«⁴⁶

Tik pred umikom jugoslovanskih čet s Koroške, 18. maja, je Kardelj sporočil Kidriču: »Situacija je taka, da se morajo umakniti vse naše trupe iz Koroške. Jutri bodo dobile take naredbe trupe IV. cone. Na Trstu vztrajamo z vso odločnostjo.« Znano Alexandrovo povelje zavezniškim četam je Kardelj ocenil kot neposredno vojno grožnjo Jugoslaviji in zahteval, da umaknejo s sektorja Trst–Gorica–Tolmin čim več materiala, saj ni več verjetno, da bi ta sektor lahko zadržali.⁴⁷

»Pred pretnjo vojnega napada smo danes pristali, da prevzame zavezniška vrhovna komanda oblast na sektorju zapadno od črte približno Milje–Sežana–Štanjel vzhodno od Gorice in vzhodno od ceste Gorica–Tolmin–Kobarid, tako da Tolmin in Kobarid prideta v angleško cono. Ostalo pod našo okupacijo. V zavezniški zoni naša civilna oblast ali pod vrhovno oblastjo vojaške uprave, kjer bodo tudi naši vojaški predstavniki. Naša vojska ostane na terenu ali pod komando Alexandra. Sedaj se prično konkretna pogajanja. Ukrenite, kar [je] potrebno za okrepitev oblasti, dajte v ta rajon najboljše kadre,« je 21. maja naročal Edvard Kardelj.⁴⁸ Naslednjega dne je še dodal: »V novem kompromisnem predlogu glede Trsta nas Rusi aktivno podpirajo. Skušali bomo doseči čim večjo vlogo naše vojske v

okvirih skupne vojne administracije in čim večjo samostojnost civilnih oblasti.«⁴⁹

Toda vse bolj se je bližal čas, ko se je Jugoslovanska armada morala umakniti iz Trsta. Kardeljeva navodila z dne 5. junija so bila jasna: »Glede na sedanjo situacijo v Trstu [je] potrebno na vsak način pritegniti v najkrajšem času v tržaške odbore predstavnike italij[anskih] demokratičnih strank, četudi ne pristanejo na pripadanje Jugoslaviji. Glavno je demokracija in oblast v rokah konzulte, razširjene s temi novimi elementi. Ako bi Angleži uspeli, da te demokrate frontalno organizirajo proti konzultu, potem bodo oblast konzulti vzeli in bomo bitko v Trstu izgubili. Bodite tu najširši. Glavno je demokracija, in to v angl[eskem] smislu, ki naj zaščiti konzulto pred razpustom. Časa imamo nekaj dni. Dosežite, da bodo branili konzulto nasproti Angležom. Ako bodo italij[anski] komunisti zahtevali organizacijsko ločitev KPI in KPS, se nika- kor ne protivite, ker bo sicer njihov, pa tudi naš položaj nasproti drugim italij[anskim] partijam težak, zadržite pa faktično tesno povezano in faktično enotno vodstvo. Eventualno prediskutirajte z njimi, da se napravi začasno enotno partijsko rukovodstvo tržaškega Primorja. Ne dražite Italijanov s stalnim naglašanjem Slovenskega Primorja.«⁵⁰

Boris Kraigher je 7. junija 1945 brzojavil Borisu Kidriču: »Smatram, da smemo evakuirati samo tisto, kar je v najstrožjem smislu vojni plen. Treba je razumeti, da zapuščamo svojo zemljo vsaj formalno zaveznikom, ne pa da se umikamo pred sovražnikom ali pa da plenimo sovražno okupirano deželo, od koder se umikamo.«⁵¹

V zbirki izmenjanih radijskih depeš ni nobenih sporočil o zavezniškem ultimatu. Ohranjena so poročila o položaju po umiku jugoslovanskih čet iz Trsta, kar presega okvir tega referata.

⁴⁵ Prav tam, 15386, depeši št. 76 in 77, 15. maja 1945.

⁴⁶ Prav tam, 15387, depeša št. 80, 16. maja 1945.

⁴⁷ Prav tam, depeši št. 81, 18. maja 1945 in št. 82, 19. maja 1945.

⁴⁸ Prav tam, 15388, depeša št. 102, 21. maja 1945. Besedilo jugoslovanske note glej v Foreign Relations of the United States (dalje FRUS), 1945, IV, stran 1170 in stran 1171.

⁴⁹ Prav tam, 15389, depeša št. 96, 24. maja 1945. Prim. Stalinovo poslanico Trumanu, FRUS, 1945, IV, 1172–3, poslano 23. maja 1945.

⁵⁰ Prav tam, 15402, depeši št. 68 in 69, 5. junija 1945.

⁵¹ Prav tam, 15545, depeša št. 1, 7. junija 1945. Naslednjega dne 8. junija, tik pred podpisom sporazuma o umiku jugoslovanskih čet iz Trsta, pa se je v depeši št. 5 Boris Kraigher pritoževal centralnemu komiteju in Borisu Kidriču: »OZNA je največji plačkaš in se nihče ne upa upreti.«

DR. JOŽE PIRJEVEC

Od prijateljev do sovražnikov

*Odnos britanskega tiska
do Jugoslavije leta 1945*

Delovni naslov, ki sem ga izbral za svoj referat, je, kot ugotavljam zdaj, ko vežem niti svoje raziskave, le delno točen. Nedvomno se je odnos Britancev do Jugoslavije v usodnem letu 1945 spremenil na slabše, vendar je ta sprememba bolj očitna v dokumentih Foreign Officea [zunanjega ministrstva Velike Britanije] kot na straneh tistih dveh časopisov, ki sem ju izbral za svojo raziskavo: *Times* in *Economist*. Zakaj torej nisem spremenil prvotnega naslova? Zato, ker želim že na začetku svojega referata dati priznanje britanskemu tisku, ki je ohranil do Jugoslavije vse burno leto 1945 uravnotežen odnos: na začetku leta, ko Hitlerjeva Nemčija še ni bila premagana, tej balkanski deželi ni posvečal veliko prostora, kot tudi na koncu leta 1945, ko so se že začeli nakazovati obrisi hladne vojne, ni zavzel do nje posebno sovražnega stališča. Tudi v trenutkih največje napetosti, med majsko krizo zaradi Trsta, ni odstopil od svoje osnovne tendence, da hladnokrvno poroča o dogodkih in ne dopusti, da bi se razvnele strasti, čeprav človek slovenskega rodu pogreša na straneh obeh listov občutek za junaštvo in žrtve, ki so jih morali naši ljudje dati med narodnoosvobodilnim bojem. Rebecca West je v svoji čudoviti knjigi *Black Lamb and Grey Falcon* zapisala, da ni bilo boja v našem času, ki bi bil imel takšno romantično lastnost, kakor so jo imele balkanske vojne, ki so izbruhnile leta 1912.¹ Komaj šest let po izidu njenega potopisa ni bilo v Veliki Britaniji nikogar, ki bi se bil navduševal nad epopejo narodnoosvobodilnega boja ali jo vsaj omenjal. *Times*, recimo, je v prvih mesecih leta 1945 omenil edino tiste boje, v katere so bili zapleteni zavezniški padalci v napadih na Brod, Doboj in Maribor.² Vsa pozornost, toda ne v tem dnevniku, marveč v tedniku *Economist*, je bila posvečena političnim vprašanjem Jugoslavije in njeni razpetosti med kraljem Petrom in maršalom Titom. Prvi nikakor ni žel simpatij tega časopisa, ki se je obregnil ob njegovo nasprotovanje sporazumu Šubašić-Tito, a tudi slednji ni bil prikazan v povsem simpatični luči, saj so njegove metode vladanja bile ožigosane kot totalitarne in nestrpne. O dejstvu, da Jugoslavija drsi iz predvojnega desnega ekstremizma v levi, si *Economist* ni delal utvar. Vendar je upal, da bo vključitev nekaterih umirjenih politikov v beograjsko vlado imela pomirjujoč vpliv, zato je tako rešitev odkrito podpiral.³

REFERAT

Še več, ko je *Economist* v začetku februarja lahko sporočil, da je konflikt mimo, je celo zabeležil misel, da bo mogoče upati na pomiritev, če bo Tito pripravljen uničiti enopartijski sistem, ki ga je bil oblikoval med vojno. »Gospodarska in politična stiska Jugoslavije je tako huda, da bi morale sedaj vse strani čutiti dolžnost, da postavijo na prvo mesto tisto, kar je najpomembnejše, in da osredotočijo svoja prizadevanja na velikansko nalogo obnove.«⁴

Seveda je bilo uredništvu *Economista* dovolj jasno, da so razmere na Balkanu v precejšnji meri odvisne od medsebojnega odnosa velikih sil. V članku, objavljenem marca pod naslovom Balkanske zmešnjave, je to zelo zgovorno nakazano, obenem pa je izražena tudi skrb, da bi lokalni voditelji ne izrabili morebitnih nasprotij med velikimi, v lasten prid. Dejstvo, da je na Balkanu nastal položaj, ko je levica skoraj avtomatično gledala proti Rusiji in desnica proti zahodnim silam, se je zdelo skrb zbujajoče, čeprav seveda časopis ni poskušal zanikati, da so velike sile včasih same dale povod za tako interpretacijo. Članek vendarle poudarja, da bo mogoče v povojnem svetu ohraniti sožitje protihitlerjevske koalicije in v balkanskem prostoru uravnovesiti razmerje sil tako, da ne bo prevladala nobena stran.⁵

Očitno je, da je britanski tisk še gojil iluzije, ki so jih v vladnih krogih že davno pokopali, in je torej razlagal dogodke v nekoliko netočni ali popačeni luči. To je bilo najbolj jasno v zvezi s tržaškim vprašanjem, ki je od srede aprila skoraj monopoliziralo pozornost britanskih časopisov, kar zadeva njihovo obveščanje o Jugoslaviji. Na jugoslovanske zahteve po Trstu sta *Times* in *Economist* gledala le z narodnostnega zornega kota, medtem ko je njihova ideološka dimenzija, namreč vprašanje, do kam se bodo v Evropi razširile čete z rdečo zvezdo na kapi, bilo povsem zanemarjeno.

Od 1. maja, ko se čete maršala Tita zasedle Trst, je bilo vprašanje tega jadranskega pristanišča in pripadnosti njegovega teritorija v središču pozornosti obeh časopisov. Strinjala sta se v prepričanju, da je bila rapalska meja za Jugoslavijo krivična in da jo je treba v trenutku, ko so se odnosi sil med Beogradom in Rimom spremenili, prilagoditi etničnemu stanju. Oba pa sta tudi izražala mnenje, da jugoslovanske zahteve, naj bodo veljavne ali ne, ni mogoče uresni-

čiti na »primitiven način« (da rečemo s *Timesom*), namreč z vojaško zasedbo in z ustvarjanjem »izvršenega dejstva«.⁶

Človek, ki bi poznal tržaški spor samo iz pisanja omenjenih časopisov, bi o njem vendarle imel pristransko podobo, kot da bi šlo za nekakšno zdrabo med maršalom Titom in feldmaršalom Alexandrom in ne za enega najbolj dramatičnih dogodkov, kar jih je bilo v prvih tednih po vojni.

Medtem ko je Churchill, kot grmeči Jupiter, za kulisami rohnel proti Titu in zagotavljal Trumanu, da ga je treba tudi s silo izgnati iz Trsta in tako dokazati, da zahodnjaki ne bodo prepustili komunistom niti pedi zemlje, ki jim pritiče, sta *Times* in *Economist* pisala v jeziku, ki je bil rahlo očitajoč, rahlo užaljen, nikdar pa napadalen ali žaljiv do Jugoslovancev. Svoje bralce sta prepričevala, da sta Alexander in Tito v Beogradu sklenila, da zasedejo Trst Angloameričani, ker tako zahtevajo njihove strateške potrebe zaradi povezav z Avstrijo, v isti sapi pa sta zagotavljala, da taka zasedba ne prejudicira jugoslovanskih zahtev, o katerih naj odločijo trije veliki ali pa mirovna konferenca. Pridevnik, ki posebno v *Timesu* najbolj zbode v oči, je »prijateljski« – češ, maršal Alexander je prijateljsko sklenil pogodbo s Titom, čustva maršala Alexandra do Jugoslavije so prijateljska itd. Dejstvo, da je maršal Alexander v tistem času primerjal Tita s Hitlerjem in Mussolinijem, je *Times* preprosto prezrl, medtem ko ga je *Economist* bežno omenil in označil za prenagljeno sodbo, ki lahko samo škodi pri odpravljanju spora. Oba časopisa sta bila prepričana, da je Tito zasedel Trst zato, ker je imel za sabo Sovjete: izhajajoč iz tega »zmotnega prepričanja, je *Times* tudi svetoval Rusom, naj zaradi majhnih lokalnih trenj ne postavljajo na kocko možnosti mednarodne ureditve.

Od 5. maja naprej je imel *Times* v Trstu svojega posebnega dopisnika, ki je pošiljal zanimiva in pogosta poročila, v katerih so bile prikazane razmere v mestu na dokaj umirjen način: jugoslovanske in anglo-ameriške vojaške sile sodelujejo v skupni volji, da usposobijo pristanišče za prevoz blaga v Avstrijo, jugoslovanske oblasti skušajo narediti vse, da oskrbijo prebivalce s hrano; iz okolice prihajajo številni slovenski kmetje za petami partizanske vojske, da jo politično podpro; Italijani opazujejo vse to potrto, a brez odpora, čeprav so se nekateri

člani CLN [Comitato di Liberazione Nazionale – (italijanski) Narodnoosvobodilni odbor] poskrili, drugi pa zbežali v Italijo. Ponoči je slišati počasne enakomerne korake jugoslovanskih patrolj in včasih počasnejše, manj enakomerne, omahujoče korake. Tedaj veš, da v patrolji niso samo jugoslovanski vojaki, marveč da ti vodijo s seboj može in žene...⁷

Ostrejše tone o jugoslovanski upravi v Trstu je mogoče najti v *Economistu*. V njem je bilo 26. maja objavljeno zelo sovražno poročilo »italijanskega dopisnika, ki je bil pred kratkim v Trstu«. Omenjena oseba je govorila o plenjenju, ubojih in aretacijah, pa tudi o izmišljenih incidentih, do katerih v resnici ni nikoli prišlo. Pripovedovala je, na primer, o množični manifestaciji Italijanov (okrog 50.000). Partizani naj bi bili streljali v množico in ubili ter ranili 40 ljudi, med njimi tudi novozelandskega vojaka. Ali še huje, trdila je, da je Trst osvobodilo 50.000 italijanskih domoljubov, ki so izročili partizanom orožje samo zato, ker se niso hoteli zaplesti v spopad z zavezniško silo.⁸

Eden najbolj značilnih in zgovornih znakov širokega zanimanja za tržaško krizo so bila pisma bralcev, ki jih *Times* po tradiciji objavlja na peti strani. Že 6. maja je časopis objavil dolgo pismo A. L. Moodieja z londonske univerze, predavatelja zemljepisa na kolidžu v Bedfordu, ki je z navajanjem etničnih, geografskih in ekonomskih razlogov podpiral jugoslovansko zahtevo po Julijski krajini, vendar s poudarkom, da je mogoče upravičiti vključitev Trsta in Reke v Jugoslavijo glede na njuno evropsko funkcijo le, če bo zagotovljen svoboden pristop do pristanišča Avstriji, Madžarski, Češki in Italiji.⁹ Čez dober teden je bilo objavljeno pismo G. M. Trevelyana, ki je sva-

ril pred prehitrimi odločitvami o bodoči suverenosti in statusu Trsta, češ da »italijanska večina in italijanska kulturna tradicija v mestu nista dejstvi, ki ju je z lahkoto mogoče spregledati«.¹⁰ Kot tretji se jima je 22. maja pridružil Z. Grabowski, ki je poudaril, da potrebuje Trst za svoj razcvet široko gospodarsko zaledje, in ugotavljal, da bi njegovega pristanišča ne znali pravilno ovrednotiti ne Italija ne Jugoslavija.¹¹

Dan pozneje, 23. maja, je »britanski vojak, ki je bil pred kratkim v Jugoslaviji«, izrabil v svojem pismu tržaško vprašanje kot izhodiščno točko za ostro obtožbo Titove politike. Obtožil je partizane, da v Julijski krajini »na vse kriplje streljajo in deportirajo ljudi, ki so zakonito pod našo zaščito«, in poudaril, da ima novi režim vse značilnosti nacizma – tajno politično policijo, brezobziren propagandistični aparat, juridične umore političnih oporečnikov, utesnjevanje otrok v fanatične skupine, ki časte svojega heroja...¹²

Temu hudemu napadu je naslednji dan z odločnostjo odgovoril »ameriški vojni dopisnik, ki je bil pred kratkim v Jugoslaviji«. Zavrnil je vsa podtikanja, češ da je bil stalno v osebnem stiku s častniki britanske vojaške misije in da od njih ni nikoli slišal takih obtožb.¹³ Njegovemu pričevanju se je že čez dva dneva pridružil »drugi britanski častnik, ki je bil pred kratkim v Jugoslaviji« in je skušal prepričati svojega kolego, da je nasedel »brezobzirni propagandi nekaterih krogov«.¹⁴ Seveda se je prvi »britanski vojak, ki je bil pred kratkim v Jugoslaviji«, čutil dolžnega, da se brani in 5. junija je odgovoril z dolgim pismom, v katerem je navedel nekaj primerov o vladi maršala Tita. Poudaril je, da ožigosajo vsakogar, ki se upira komunističnemu diktatu, za »izdajalca»,

¹ Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon*, London 1984, stran 576.

² *The Times*, 20. januarja, 14. februarja 1945.

³ *The Economist*, 20. januarja 1945, stran 73; 27. januarja 1945, stran 576.

⁴ Prav tam, 2. februarja 1945, stran 144.

⁵ Prav tam, 10. marca 1945, strani 304 do 306.

⁶ *The Times*, 11. junija 1945.

⁷ Prav tam, 14. junija 1945.

⁸ *The Economist*, 26. maja 1945, strani 701 do 703.

⁹ *The Times*, 6. maja 1945.

¹⁰ Prav tam, 11. maja 1945.

¹¹ Prav tam, 22. maja 1945.

¹² Prav tam, 23. maja 1945.

¹³ Prav tam, 24. maja 1945.

¹⁴ Prav tam, 26. maja 1945.

»fašista« in »vojnega zločinca«, in se ustavil predvsem pri preganjanju cerkve in ideološki indoktrinaciji otrok. »Vse cerkvene šole so zaprli: v državnih šolah so prepovedali običajne molitve in s sten sneli križe in religiozne podobe, ki so jih nadomestili s stenčasi, v katerih otroci slavijo Rusijo in maršala. Celó abecedni red so spremenili, tako da so sedaj črke T, I in O na prvem mestu.«¹⁵

Britansko javno mnenje je bilo zelo zaskrbljeno za usodo cerkve v novi Jugoslaviji in časopisi so temu vprašanju namenili dosti prostora. Tako je *Times* zabeležil Titov govor katoliškim duhovnikom v Zagrebu, v katerem je zahteval bolj nacionalno in v družbo vraščeno cerkev; a zabeležil je tudi papeževo poslanico kardinalskemu zboru, v kateri je Pij XII. obsodil nacizem in boljše vizem in s posebnim poudarkom omenil preganjanje cerkve v Sloveniji in na Hrvaškem.¹⁶

V pisanju obeh časopisov je mogoče opaziti negotovost pri presojanju razvoja razmer v Jugoslaviji. Upanje, da se bo dežela lahko izognila totalitarni diktaturi, se je prepletalo z beleženjem dogodkov in novic, ki niso obetali nič dobrega. Marsičesa – da povemo po pravici – časopisa nista omenjala. Tako, na primer, nista govorila o vrnitvi hrvaških in slovenskih kolaboracionistov v Jugoslavijo, čeprav je najti dosti poročil o položaju na Koroškem. Omenjala sta sicer, da režim v Srbiji in na Hrvaškem ni zelo priljubljen, molčala pa sta o bojih, ki so se bili med partizanskimi enotami in njihovimi nasprotniki.

Čeprav so, po prepričanju partizanov, Britanci še poleti 1945 pošiljali s svojimi letali pomoč Mihailoviću, v časopisih ni bilo zaslediti njegovega imena.¹⁷ Pogosto pa je mogoče najti poročila o obračunavanju in sojenju političnih nasprotnikov in o izginotju tistih Italijanov, ki so jih partizani med svojim enomesečnim bivanjem v Trstu odgnali ali vrgli v jame v okolici mesta. Britanska diplomacija je tej epizodi posvetila veliko pozornost in na željo Churchilla in Edna začela raziskavo o usodi teh ljudi. Cilj je bil dokaz jasen: spravit jugoslovansko vlado v zadrego in jo očrniti pred svetovno javnostjo.¹⁸ Vendar britanski tisk pri tem ni sodeloval z velikim zagonom. *Times* je sicer zabeležil, da so konec julija v Bazovici britanske vojaške oblasti začele raziskovati eno od fojb, v kateri naj bi bilo veliko števi-

lo trupel, toda vprašanja ni napihoval, marveč celo pomanjševal.¹⁹ Kakor je rekel britanski diplomat v zvezi z vprašanjem izginulih Italijanov, britanski časnikarji so v Jugoslovanih še videli zaveznike in so v skladu s tem tudi ravnali.²⁰

Veliko pozornost sta na primer posvetila poročanju o hudih razmerah v deželi in si zelo prizadevala, da bi ji UNRRA [United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Uprava Združenih narodov za pomoč in obnovo] poslala čim večjo pomoč. *Times* je 18. julija poročal v tem smislu in njegov »razsvetljeni« članek so v pismu nekaj dni pozneje še podkrepili predstavniki komiteja za pomoč Jugoslaviji R. W. Seton-Watson, Wickham Steed in Henry Bunsbury.²¹ Omenjeni članek je spodbudil k pisanju gibraltarskega škofa Harolda, ki se je na eni strani spraševal, ali »so ti hrabri Slovenci, patriotični Hrvati in junaški Srbi« dobili svoj delež UNRRE, obenem pa je tudi hotel vedeti, ali britanska vlada dovolj obvešča svojo javnost o tem, kar se v Jugoslaviji dogaja, predvsem na cerkvenem področju.²² Na to pismo je reagiral Stephen Clissold, ki je bil takrat tiskovni ataše na britanskem poslanstvu v Beogradu. Zanikal je vsako »zaporo novic iz Jugoslavije«.²³

Vprašanje pomoči UNRRE s tem ni bilo končano. Posebej je treba spomniti na članek, ki je izšel v *Economistu* 8. septembra pod naslovom Pomoč Jugoslaviji. Članek je bil zelo natančen, a tudi kritičen do UNRRE, ki po mnenju dopisnika ni bila storila vsega, kar je bilo v njeni moči, da bi pomagala lačnim ljudem. »Dejstva kažejo, da delijo pomoč Združenih narodov v jugovzhodni Evropi na krivičen način. Do sedaj je UNRRA dala Grčiji približno 1,350.000 ton pomoči, Jugoslaviji pa samo okrog 350.000 ... Kakršnikoli že so izgovori, ki jih je mogoče navesti, se je težko izogniti sklepu, da je Jugoslavija prikrajšana kot »ruska cona«, v katero zavezniki nočejo vlagati.«²⁴

Seveda je na te besede ostro reagiral Leonard Marsh, podpredsednik UNRRE, ki je odločno zanikal vsakršno politično diskriminacijo do Jugoslavije in poudaril vlogo, ki jo je imela Sovjetska zveza pri upravljanju te agencije.²⁵

Junija in septembra je postalo tržaško vprašanje spet predmet pozornosti. Sporazum, ki ga je Tito moral skleniti z Alexandrom o umiku svojih čet iz Trsta, je povzro-

čil vrsto komentarjev. Razdelitev spornega ozemlja na dve zasedbeni coni sta *Times* in *Economist* pozdravila kot uspeh britanske in ameriške vlade. *Economist* je v odličnem članku, objavljenem 16. junija, poskušal tudi prikazati nekaj vzrokov te »salomonske odločitve«. Poudaril je, »da ni nič čudežnega v nenadni rešitvi spora«. Razložiti jo je mogoče preprosto s tem, da se mora Tito v mednarodnih vprašanjih ozirati na rusko pomoč in da so dolgoletni odnosi med Rusijo in italijanskimi protifašisti dobri.²⁶

Ko je septembra v Londonu prišlo do mirovne konference in je bilo na dnevnem redu vprašanje Julijske krajine, so se o njem časopisi spet razpisali. Navajali so jugoslovanske zahteve, ne da bi zanje pokazali posebno razumevanje. V zvezi s tem je zanimivo pismo, ki ga je 11. septembra poslal *Timesu* Wickham Steed. V njem je navedel nekaj zanimivih podatkov o problemu meje med Jugoslavijo in Italijo na pariški mirovni konferenci, zato da bi poudaril nujno pravične in za obe strani sprejemljive ureditve. »Malo ozemeljskih delitev v Evropi je večjega pomena.«²⁷

Britansko časopisje v tistem času seveda ni zanemarjalo napetosti, ki je nastala med Grčijo in Jugoslavijo poleti 1945. Zanimivo pri tem je, da atenska desničarska vlada ni uživala nikakršnega spoštovanja; medtem ko so pričakovali, da bo jugoslovanska vlada, če zaradi drugega ne, pa zaradi svojega koalicijskega značaja, popeljala deželo v demokracijo. Kako se bodo stvari razvijale v tem prostoru, je po mnenju *Timesa* v veliki meri bilo odvisno od zmožnosti Washingtona, Londona in Moskve, da prepričajo nasprotna tabore, »da so se velike sile medsebojno sporazumele in želijo,

da tudi oni sodelujejo«. »Odvisno je od tega, ali bo mogoče zatreti prepričanje, ki ga še imajo nekatere balkanske skupine, da bodo njihove intrige in manevri lahko povzročili spopad med velikimi silami, iz katerega bi same lahko kovale svoje malenkostne dobičke. To je mogoče doseči samo, če bodo velike sile konkretno pokazale svojo voljo do sodelovanja.«²⁸

V prepričanju, da v alternativni medavtoritativno in nacionalistično desnico in levico, katere osište so komunisti, slednja daje več upanja balkanskim narodom, so britanski časopisi zavzeli odločno stališče do manevrov kralja Petra, ko je avgusta nastopil proti Titovemu režimu in ga primerjal z gestapom. *Times* ga je v uvodnem članku zavrnil, češ da kralj nima moralne pravice do očitkov, saj so on in njegovi svetovalci sami brodolomci nesvobodnega predvojnega režima. V deželi, kot je Jugoslavija, brez demokratične tradicije, bi bilo iluzorično misliti, da bi parlamentarni sistem zahodnjaške svobode in prožnosti lahko vzklik iz takšnih tal povsem oblikovan, ali pa, da bi tak sistem lahko deloval v viharjih razmerah narodnega preroda. Pač pa je mogoče računati na bolj liberalen ustroj, ki naj bi se postopno oblikoval, tako hitro, kot bodo razmere dopuščale.²⁹

Čeprav je proti takim pobožnim željam prav kmalu protestiral Juraj Krnjević, generalni tajnik Hrvaške kmečke stranke,³⁰ je *Times* ostal pri svojem in z zanimanjem in naklonjenostjo spremljal priprave na volitve v ustavodajno skupščino. Dejstvo, da je volilno telo obsegalo skoraj polovico jugoslovanskega prebivalstva in da je bilo daleč najboljše od vseh, kar jih je kdaj volilo, da so ženske lahko prvič izrazile svo-

¹⁴ Prav tam, 26. maja 1945.

¹⁵ Prav tam, 5. junija 1945.

¹⁶ Prav tam, 4. junija 1945.

¹⁷ Public Record Office, Foreign Office (v nadaljevanju: PRO, FO), 371/67363/R 16152.

¹⁸ PRO, FO 371/48953/R 18022.

¹⁹ The Times, 31. junija 1945.

²⁰ PRO, FO 371/67412/R 7497.

²¹ The Times, 24. julija 1945.

²² Prav tam, 3. avgusta 1945.

²³ Prav tam, 7. avgusta 1945.

²⁴ The Economist, 8. septembra 1945, stran 336 in stran 337.

²⁵ Prav tam, 22. septembra 1945, stran 412.

²⁶ Prav tam, 16. septembra 1945, stran 807.

²⁷ The Times, 13. septembra 1945.

²⁸ Prav tam, 1. avgusta 1945.

²⁹ Prav tam, 10. avgusta 1945.

³⁰ Prav tam, 22. avgusta 1945.

je mnenje, je bilo ugodno ocenjeno. Od začetka je bilo jasno, da bo zmagala ljudska fronta in da opozicija nima možnosti, da politično preživi. A to v bistvu ni motilo nikogar, v upanju – tako je pisal *Times* – da bo mogoče znotraj ljudske fronte razviti dialektično diskusijo, ki bi pripeljala Jugoslavijo do večje demokracije.³¹ V svoji analizi jugoslovanskih razmer je bil *Economist* bolj previden. Pozdravil je padec Karadjordjevićeve dinastije s posrečenim motom: »Leta 1903 me je Rusija naredila, leta 1945 me je Rusija razbila.« Vsekakor ni na spremembo režima v Jugoslaviji gledal kot na resnično dramatičen preobrat, saj je po njegovem dežela bila v rokah revolucionarjev brez pravega revolucionarnega posla pri roki. Za razliko od drugih vzhodnoevropskih dežel v Jugoslaviji namreč ni bila potrebna drastična agrarna reforma, kajti gospodarstvo dežele je že povsem temeljilo na majhnih kmečkih posestih. »Industrijsko bogastvo Jugoslavije, tudi če ga podržavijo, in to se bo gotovo zgodilo, bi bilo preozek temelj za kakršenkoli socialističen ali komunističen režim v evropskem smislu. Poljedelstvo bo prevladovalo na ekonomskem področju, kmetje pa na socialnem, prav kot doslej. Če revolucijo očistimo propagandi-

stičnih parol, bomo ugotovili, da ni nič manj in nič več kot prenovitev vladajoče skupine birokracije.«

List je sicer izrazil prepričanje, da bo republikanska uprava imela več znanja in širše obzorje, a manj administrativnih izkušenj in rutine od kraljevske uprave, čeprav je na drugi strani videl tudi nevarnosti sprememb. »Treba je videti, v kolikšni meri in kako hitro bodo privilegiji nebrzdane oblasti sredi uboštva začeli rojevati korupcijo med republikansko administracijo, kakor se je to zgodilo v vrstah prejšnje vladajoče skupine.«³²

O tej možnosti se *Economist* seveda ni motil, motil pa se je, ker je bil prepričan, da jugoslovanski revolucionarji ne bodo znali najti področja, na katerem bodo izvojevali svojo revolucijo po sovjetskem vzorcu. To je postalo jasno že na začetku leta 1946 in britanski tisk je spremembo v Beogradu takoj zabeležil. Konec januarja so v *Daily Telegraphu*, kot je znano, izšli trije dolgi članki Randolpha Churchilla, ki so z odločno kritiko »policijskih razmer« v Jugoslaviji odjeknili kot strel iz topa. Medeni tedni med britanskim tiskom – vsaj tistim, ki je izražal mnenje establishmenta – in jugoslovanskim režimom so minili.³³

³¹ Prav tam, 12., 13., 14. in 22. novembra ter 8. decembra 1945.

³² The Economist, 8. decembra 1945, stran 822 in stran 823.

³³ Daily Telegraph, 21., 23. in 25. januarja 1946.

sir David Hunt:

Zelo sem počaščen, da lahko govorim o tej temi. O njej sem že govoril na prejšnjem simpoziju. Moram pa povedati, da nisem odkril veliko novih dokumentov, s katerimi bi vas razveselil. Zato lahko domnevate, da sem svoje pripombe začinil z nekaj filozofskimi razmišljanji. Sicer pa v svojo obrambo povem, da so ta razmišljanja omejena na prvi in zadnji odstavek mojega referata. Lahko jih brez pomislekov prezrete, iztrgate in zavržete, če se vam zdi potrebno.

Ta dva odstavka bom torej izpustil in nadaljeval z razlago in razširitvijo svojega referata. Začel bom s tem, tako je po mojem tudi primerno, da se bom spovedal greha, na katerega so me opozorili komaj pred desetimi minutami. Na začetku svojega referata sem rekel, da so bile meje med okupacijskimi conami v Nemčiji in Avstriji točno dogovorjene, čeprav nekoliko pozno za Avstrijo. Povedali so mi, da bi moral zapisati, da je bila razdelitev con v Avstriji načelno dogovorjena. To pa ni bilo zabeleženo v protokolu. Ta je bil podpisan šele konec junija ali v začetku julija 1945. Zaradi te napake se vam oprostam. Napako zlahka popravite tako, da zbrisete besede »in Avstrija« ali dodate v oklepaju »načelno«. Vendar to ne vpliva na moj pglavitni argument v tem odstavku, da demarkacijska črta med južnoavstrijsko mejo in Jadranskim morjem ni bila načrtana in tudi pozneje ni bila določena, vse do okoliščin, ki jih opisujem v referatu.

Omenjam ponudbo, če jo lahko tako imenujem, britanskih diplomatov jugoslovanski vladi spomladi 1941. Gre za predlog ali obljubo: Če jugoslovanska vlada ne pristopi k trojnemu paktu, bo britanska vlada z naklonjenostjo obravnavala vprašanje revizije italijansko-jugoslovanske meje. Izraz »obravnavati z naklonjenostjo« je eden najstarejših klišejev v diplomatski knjigi in se res ne more tolmačiti kot obljuba. To sem dodal bolj zaradi pikantnosti kot zaradi kakih drugih nagibov. Ta izraz sodi v diplomacijo stare šole.

Spominja me, gotovo pa tudi vse moje jugoslovanske poslušalce, na pogajanja pred londonskim sporazumom leta 1915. Vrhunec tega, če se morda še spominjate, je bil, ko je italijanski veleposlanik v Londonu markiz Imperiali prišel na pogovor k takratnemu stalnemu podsekretarju v Foreign

Officeu [zunanjem ministrstvu Velike Britanije] siru Eyreu Croweu. Zunanjemu ministru Grayu se je vsa zadeva tako priskutila, da ni hotel imeti z njo nobenega opravka. Prepustil jo je svojemu stalnemu podsekretarju. Ta prav tako ni bil ravno očaran nad zaupano mu nalogo. To je tudi jasno dal vedeti. Imperiali je zardel prav do belih las okrog plešaste krone in rekel: »Govorite, kot da kupujete našo pomoč!«

»Saj tudi jo,« je odgovoril Eyre Crowe.

Mislim, da državo, ki je vpletena v obupno vojno, ni mogoče strogo kritizirati zaradi kupovanja pomoči, kadar to lahko dela. Zato se ne opravičujem za to vabo, ponudeno Jugoslaviji spomladi 1941. Sicer pa smo se vojskovali proti Italiji, ne po naši izbiri. Ne vidim, zakaj bi morali imeti pridržke do ponudb na njeno škodo. Prav nič ni narobe, če dodam, da je bilo takrat v Londonu splošno mišljenje, tako kot je mislil Eyre Crowe leta 1915, da so namreč imeli Slovenci tehtne argumente in da je bilo na etični podlagi mogoče povedati veliko v njihovo podporo.

Res smo bili leta 1919 zelo razočarani, ko je predsednik Wilson, potem ko so bila objavljena tista čudovita načela, po katerih naj narode in ozemlja ne bi premeščali kot šahovske figure izpod ene oblasti pod drugo, s tako lahkoto privolili v prav vse italijanske zahteve po mejah, z mejo na Brennerju vred. Tako britanska podpora jugoslovanskim zahtevam v Istri in Julijski krajini na splošno ni bila mišljena samo, da bi dobili nekaj za povračilo. To je bila precej dobro upravičena podpora. Seveda je o tej tematiki krožilo veliko zgodb. V referatu dr. Bibra* o britanski in ameriški politiki jih je zbranih kar precej. Te zgodbe niso bile pomembne zaradi morebitne resničnosti. Pomembno je bilo dejstvo, da so krožile in so lahko vplivale na javno mnenje.

Če dovolite, bom nadaljeval o konferenci v Caserti in srečanju Tita in Alexandra pri jezeru Bolsena. Zdi se mi, da je v zvezi s tem pomembno povedati, ne glede na to, kaj bomo rekli pozneje, da so bile misli Alexandra in Churchilla osredotočene na napredovanje na Madžarsko in v Avstrijo v čisto vojaškem smislu. Misli sta, da bi pro-

dor v tej smeri najbolj pripomogel k napredovanju zavezniških armad. Spomnili se boste, da so bile operacije proti Istri obravnavane v Teheranu in da jih je Stalin podprl. Prosim vas, osredotočite pozornost na čisto vojaške zamisli, to je namreč moja teza. Alexander ni bil politični general. Bil je sentimentalen na več načinov, toda s politiko ni hotel imeti opravka.

Italijanski polotok je obkrožen z gorami. Splošno znano je, da je edini možni izhod oziroma najlažji v smeri sever-vzhod. Skozi ta prehod so vdiral vsi osvajalci Italije, od Gotov do Avarov. Vsi so na tej poti obšli Julijske Alpe.

Alexander je hotel svoje čete uporabiti za nekaj bistvenega. Svoj prvotni cilj naj bi uresničil do 6. junija; namen bitke v Italiji je bil, da zavezniki vkleščijo v Italijo v prid Overlordu [invazija v Normandiji] kar se da veliko nemških divizij. To so bili ukazi, po katerih se je Alexander ravnal. Namen je bil dosežen. Seveda je hotel še naprej vzdrževati pritisk, ni pa verjel, da bi se Nemci pustili zadržati v Italiji. Ne pozabite, da govorim o dogodkih v avgustu 1944, ko je bila prebita zahodna fronta. Nemške armade na zahodu so bile skoraj uničene. Sleherni vojaški poveljnik si je gotovo mislil: »Nemci v Italiji se morajo umakniti vsaj do Alp.«

Torej, kaj storiti? V takih okoliščinah nima smisla pošiljati čet iz Italije na zahodno fronto. Moramo jih uporabljati na tem bojišču, storiti nekaj pomembnega! Zamisel je bila, kot je dobro znano, napredovati, če je le mogoče, na Madžarsko in potem v Avstrijo.

Kmalu ta zamisel ni bila več izvedljiva, saj so bile čete umaknjene iz Italije, da bi se izkrcale v južni Franciji. To je bila huda manevrska napaka. Zaradi nje so Nemci okrepili svojo obrambo na Renu, potem ko so nemške čete na jugu Francije dobile znak, naj se umaknejo. Posledica umika dela naših čet iz Italije je bila, da je Alexander lahko sledil nemškemu umiku samo začasno. Koncentracijo nemških čet bi lahko razbili le s koncentracijo naših čet in s kratkim, ostrim udarcem. Alexander ni imel sredstev za daljše vojskovanje. O tem je Alexander razmišljal in o tem v zelo zanimivem referatu govori Dušan Biber, ko v zvezi s Trstom citira Edvarda Kardelja.

Alexander je vztrajal, da bi Britanci, če zavzamejo Trst, morali napredovati v Jugoslavijo. Kardelj pa je zavzel tako stališče:

* Dušan Biber, Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni, Zgodovinski časopis, 34, 1980, 4, strani 431 do 441. (Opomba urednika.)

»Ne bomo dovolili, da bo njihova vojska sploh prišla v Jugoslavijo.« Toda Alexander je vztrajal pri tem. Prepričan sem, da je res vztrajal, toda zgolj zato, ker je menil, da je to edina vojaško smiselna usmeritev.

Videli boste, da je tudi po umiku britanskih, ameriških in francoskih čet iz Italije na zahodno fronto še vedno obstajala možnost za operacije armad na ozemlju Italije in Jugoslavije. Razlog za te operacije sem tu navedel: Nemci so se umaknili na drugo fronto, da bi nas zadržali v Italiji, namesto da bi jih mi. Zato bi morali mi poskusiti odpreti novo fronto.

Vse to je podprto z dokazi, ki so bili nedolgo tega objavljeni ali pa bodo vsak čas. Bral sem ropkopis novega zvezka uradne zgodovine vojne v Italiji. Napisal jo je sir William Jackson. Lahko vas opozorim na to publikacijo, čeprav ne vem, kdaj jo bo Založba Njegovega veličanstva natisnila. Takoj sem si ogledal to delo. Z zadovoljstvom ugotavljam, da v bistvu ne spodbija trditev v mojem referatu. Torej je šlo za popolnoma vojaško operacijo. Seveda so bili tudi politični zapleti. V Alexandrovi armadi so bili Britanci in Američani. Slednji so bili odločno proti vsaki operaciji na Balkanu.

Navzočim gospodom je še posebno težko razumeti, s kakšnim občutkom groze so Američani gledali na Balkan leta 1944. Trst in tudi Slovenija sta zelo daleč od balkanskih gora; zame so to Rodopi v severni Trakiji. Skratka, razširili so meje do Julijskih Alp. Bili so prepričani, da je Balkan kraj mračnjastva in spletk, da zanj ne bi smeli tvegati življenj nedolžnih in preprostih ameriških vojakov.

V tistem času so Američani mislili, da so Britanci hudičevo prebrisani. Če so spletkarsko načrtovali operacije v Jugoslaviji, potem mora biti za vsem tem nekaj zelo zlovesčega. Zelo so bili v zadregi zaradi Jugoslavije, medtem ko so Grčijo razumeli. Tam so bile ladijske zveze, Ciper, Sueški prekop. Razumeli so, zakaj naj bi se ubadali z Grčijo, niso pa si mogli misliti, kaj za vraga smo nameravali v Jugoslaviji. To je bil velik problem, vendar se ni pokazal pred majem naslednjega leta. Nemci se niso umaknili in nam zato ni bilo treba razširiti fronte.

Oproščam se, ker nisem navedel junaških dejanj jugoslovanske četrte armade. Prizadeval sem si to storiti na kratko. Bil sem nestrpen. Mislim, da je pomembno

omeniti, da so bile bitke, da so Jugoslovani in Britanci hkrati prišli v Trst, res prave bitke. Nemci so se zagrizeno borili, saj so imeli v Italiji svoje najboljše divizije, kar jih je preostalo v celotni nemški armadi. Bili so dovolj močni. Nemške divizije v Italiji so takrat šteje povprečno po 14.500 do 15.000 mož. To je bilo nekaj enkratnega. Česa takega ni bilo na nobeni drugi fronti.

To so torej bile prave bitke. Ko smo prišli v Trst, je bilo težko verjeti, da sta se obe bitki končali hkrati. Omenil sem, kar se včasih prezre. Ena od glavnih britanskih vnaprejšnjih težav, ena izmed naših velikih skrbi niso bili spopadi med Britanci in Jugoslovani, ampak spopadi med Italijani in Jugoslovani, v katerih bi bili Britanci ujeti na sredi. To je nedvomno bila posledica tistega, kar se je zgodilo v Grčiji. Tam smo se znašli v prav takem položaju, sredi grške državljanske vojne. Toda to je bila resna nevarnost. Ne pozabimo, da je divizija Garibaldi-Natisone, ki so jo na severovzhodu vodili komunisti, dobila ukaz, naj se podredi poveljstvu slovenskega devetega korpusa in naj nasprotuje zavezniškemu nadzorništvu. Divizija Osoppo pa je nasprotovala Jugoslovanom. Tega smo se dobro zavedali. Kot veste, garibaldinci niso upoštevali tega povelja, tako da ni prišlo do spopadov med divizijo Osoppo in garibaldinci. Vendar tega mi takrat nismo vedeli.

Združene države Amerike so zahtevale, naj Alexander vzpostavi vojaško upravo v vsej Julijski krajini z Reko in otoki v Kvarnerskem zalivu vred. Imele so le nekaj sreče in zdrave pameti, da niso vključili še Zadra. To ameriško povelje sem navedel v celoti, da bi pokazal, da združeni načelniki štabov, ki so skrbeli tudi za druge stvari, niso dobro razumeli razmer.

Obravnavam tudi vprašanje bojne morale vojakov. Alexander v telegramu Churchillu pravi, da je zelo zaskrbljen, da bi mu iz Londona ne ukazali, naj se z orožjem zoperstavi jugoslovanskim enotam. Ni bil prepričan, da bi ga britanske čete ubogale.

Naj sedaj navedem nekaj zgodovinskih podatkov. Churchill je prišel v Alexandrov štab pri jezeru Bolsena avgusta 1944. Obvestili so ga o dogajanjih in mu pokazali zemljevide. Razlagal sem mu razpored sovražnika. Churchill je tarnal na način, ki ga ni bilo jemati preveč resno. Gledal je na zemljevid severno od Alp in rekel: »Naredili

smo največjo napako, ko smo v Versaillesu uničili habsburško cesarstvo.»

Sledila je dolga tišina. Mislim, da tega ni mislil resno. Z Alexandrovim dovoljenjem sem odvrnil, da je to po mojem mnenju nepotreben očitak, saj je bilo habsburško cesarstvo tedaj le še peščica uradnikov. Ti so oktobra 1918 sedeli v zgornji sobi Hofburga, preden je en sam samcat zavezniški pooblaščenec sploh prišel v Versailles. Samo s silo bi lahko spet vzpostavili to cesarstvo. Rekel sem mu, da bi bilo to težko.

Churchill je bil leta 1918 minister. Težko si je zamisliti argumente, s katerimi bi lahko ukazal britanskim četam, naj se nehajo bojevati proti svojim starim sovražnikom in naj pri priči napadejo svojega zvestega zaveznika, hrabro malo Srbijo in njene jugoslovanske družabnike. To je bilo potem pozabljeno. Mislim pa, da je to prav gotovo ostalo v Alexandrovem spominu, najbrž bi mu bilo težko ukazati četam, naj store kaj podobnega.

Churchill se je pozneje vrnil k tej zadevi in tudi nekaterim drugim, in to v telegramih Alexandru, ki pa jih v svojem referatu ne obravnavam, ker jih takrat še nisem imel. V njih se je pritoževal, da je Alexander vtepel Američanom v glavo zamisel o politični rešitvi. Alexander res ni imel nobenih političnih ambicij, imel pa je veliko smisla za politiko. Njegovo osebno mnenje je bilo, in to je jasno videti iz vseh njegovih dokumentov, da je jugoslovanska zahteva po Julijski krajini popolnoma upravičena. Res je pričakoval, da bo Trst, ko ga ne bo več potreboval kot bazo za svoje komunikacije z Avstrijo, izročil jugoslovanskemu generalu. Razlogi, da se to ni zgodilo, niso samo vojaški, zato jih tudi nisem obravnaval. Prepričan sem, da imate vi o tem veliko boljše predstavo.

dr. Dušan Biber:

Referat o tržaški krizi so dobili vsi udeleženci v izvirniku in v prevodu. Zato le nekaj uvodnih pripomb in opozoril. Uporabljal sem radijske depeše, izmenjane med centralnim komitejem Komunistične partije Slovenije na eni ter Nacionalnim komitejem osvoboditve Jugoslavije in delom vodstva centralnega komiteja Komunistične

partije Slovenije na Primorskem na drugi strani, nekatera znanosti še neznana Kardeljova pisma in bežne zapisnike sej politbiroja centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, ki so bili doslej v Titovem arhivu.

Tito je že pred več kot desetimi leti povedal, da mu je Churchill v Caserti jasno dal vedeti: Istro boste dobili, Trsta pa ne. Omenil sem še današnjo politizacijo takratnih Titovih pogovorov v Italiji. Poudarja se zgolj vprašanje, ali je Tito imel namen po vojni vsiliti komunizem ali ne. World Service ali po naše svetovna služba londonskega radia BBC je nedavno objavila intervju (tudi v angleščini), s Kosto Čavoškim, v katerem je bila ta Titova izjava iztrgana iz konteksta in interpretirana ahistorično. Toliko v pojasnilo na protest kolega Petranoviča, ki verjetno ni poslušal tega intervjuja. O Nori Beloff v zvezi s tem res ne bi govoril.

Drugo bistveno vprašanje je, zakaj je že leta 1942, na primer, v Kardeljevih pismih bila jasno izražena bojazen, da bi zavezniki prek Trsta utegnili politično intervenirati v Jugoslaviji. Pomembno se mi zdi Kardeljovo mnenje iz avgusta 1944, da partizani ne smejo in ne bodo pod nobenim pogojem izročili orožja, da pa je dobro, da bi zavezniki čim hitreje napredovali v Italiji. Opozarjam na Kardeljova stališča, da je treba Italijanom dati vse narodnostne pravice, vendar paziti, da bi italijanske množice ne prišle pod vpliv angleškega imperializma.

Nov, zanimiv in pomemben, čeprav v praksi nerealiziran, se mi zdi dogovor med Kardeljem in Honerjem o tesnem sodelovanju Jugoslavije in Avstrije po vojni, celo v formi nekakšne konfederacije. In to prav v času, ko je že bila storjena vrsta praktičnih korakov v smeri južnoslovanske federacije, o čemer poročata kolega Avramovski in Popovski. Ideja o jugoslovanski zasedbi Furlanije je bila delno uresničena, vendar so se enote devetega korpusa od tam umaknile še pred umikom jugoslovanskih enot s Koroške.

Sam sem bil zelo impresioniran, ko sem prebral skrajno realistično mnenje članov centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, Borisa Kidriča, Franca Leskoška, Ivana Mačka in Lidije Šentjurg, na seji centralnega komiteja, z dne 29. marca 1945, da bodo Angleži vsekakor zasedli in upravljali Trst. Vprašanje je bilo zgolj, kdo bo prvi prišel v Trst. Ni virov prve roke, zapisni-

kov o Titovih pogovorih s Stalinom v Moskvi 1945. Sovjetski kolegi sicer zatrjujejo, da so ohranjeni celo tonski posnetki, vendar doslej sami niso uporabili ne teh ne drugih zapisnikov.

Zanimivo bi bilo tudi ugotoviti, ali so Rusi morda obvestili Tita o operaciji Sončni vzhod (Operation Sunrise), o pogajanjih v Švici o kapitulaciji nemških sil v Italiji. Tako Kardelj kot Freyberg sta skoraj hkrati dala navodila za pohod in tekmo za Trst. Tako imenovana reško-tržaška operacija jugoslovanske četrte armade je v retrospektivi še toliko bolj pomembna, če upoštevamo, da zavezniki sil devetega korpusa in še manj garibaldinske partizane očitno niso šteli za enote redne jugoslovanske armade. Če ne bi bilo četrte armade v Julijski krajini, bi po Alexandrovem povelju zavezniške sile zasedle vso Julijsko krajino, tja do stare jugoslovanske-italijanske meje.

Nimamo na razpolago britanskih virov; verjetno so zavezniki in slovenski kvizlingi vzdrževali stike po strogo tajnih obveščevalnih kanalih. Značilno se mi zdi, da je Boris Kidrič o tako imenovanem enodnevem parlamentu na Taboru v Ljubljani, bil je 3. maja 1945, menil, da gre verjetno za spletko Zahoda. Morebitno miniranje in porušenje mostov na Soči zaveznikov prav gotovo ne bi zadržalo tako dolgo, da bi bil ves Trst medtem trdno v rokah jugoslovanske armade. Obveščevalni oficir novozelandske divizije Cox poroča, da je most na Soči bil miniran. Res škoda, da ni med nami načelnika Vojaškega zgodovinskega inštituta v Beogradu polkovnika dr. Uroša Kostića, ki je svojo udeležbo na posvetovanju zaradi drugih obveznosti v zadnjem hipu odpovedal. Razložil bi nam svoja nova dognanja o vojaških aspektih tržaške operacije na pomlad leta 1945 glede na odnose z zavezniki. Morda so le kje kakšni novi jugoslovanski viri o trenjih med Jugoslovansko armado in zavezniškimi enotami v Julijski krajini. Pregled vojaških dnevnikov zavezniških sil bi prav gotovo navrgel celo vrsto pomembnih podrobnosti. Toda kakšni so bili jugoslovanski vojaški načrti in kakšni bi bili ukrepi ob morebitnem spopadu z zavezniki? Ali so bile o tem med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo kakšne konsultacije na politični in vojaški ravni? Mar niso hitri in ostri ukrepi kaznovanja kvizlingov prav posledica te vojne psihoze konec maja in v začetku junija leta 1945?

Iz Kardeljevih depeš Titu, poslanih s Primorske, lahko sklepamo, da zveze takrat niso delovale tako kot danes ali tako kot pri zaveznikih. Seveda je to spričo hitrih premikov in s tedanjo tehniko bilo neizvedljivo. Spominjam pa se – takrat sem kot »najstnik« delal kot reporter v Ljudski pravici – da tudi v uredništvu nismo imeli pojma o tem, kaj vse je takrat o Trstu pisal italijanski ali svetovni tisk. Torej ni čudno, da takrat v Ljubljani ne tisk ne radio nista reagirala na to.

sir Peter Wilkinson:

Dovolite, da komentiram polemiko o zahtevi, da bi morala Julijsko krajino upravljati zavezniška vojaška vlada. Američani ali Britanci so devet ali deset mesecev prej šolali skupino oficirjev o umetnosti zavezniške vojaške uprave. To so bili, ne bi hotel biti nevljuden, oficirji, ki bi jih na takratni stopnji vojne težko mogli zaposliti drugje. Ni bilo druge izbire, ali jih ustrelimo ali pa zaposlimo v Julijski krajini. Tako se je ta polemika nadaljevala iz svojega lastnega zagona. To vam ponujam samo kot eno možnih razlag.

Nevarnost, ki jo je omenil sir David [Hunt], to je prelivanje krvi med italijanskimi odporniškimi organizacijami in Jugoslovansko armado, so Britanci vzeli zares. Takrat sem bil oficir v organizaciji, ki se je ukvarjala s podporo odporniškemu gibanju. Poslali so me torej, da svetujem ali vsaj poskusim identificirati sprte strani, če bi prišlo do takega spopada. S tako nalogo sem potoval z generalom Hardingom iz Benetk v Tržič (Monfalcone).

Generala Hardinga sem najprej vprašal, kakšna so njegova navodila. Odgovoril mi je, da pravzaprav ni dobil nobenih podrobnih navodil. Imel je zelo splošno direktivo, ni pa imel nobenih navodil. Mislim, da je po tako dolgem času zelo lahko pozabiti, kako hitro se je razvijala bitka in da zato ni bilo časa za izdajanje takih navodil.

Bil sem navzoč v Tržiču, ko je general Harding poročal generalu Freybergu. Lahko rečem le to, da so bili tudi ti napotki dani v zelo splošnih okvirih. Freyberg je bil po temperamentu človek, ki ni prekoračil svo-

jih pooblastil. Zdelo pa se mu je vojaško preudarno, toda le, če to ne bi pripeljalo do oborožene konfrontacije, da druga novoze-landska divizija zasede čim večji del Trsta, zlasti pristaniško območje, ne da bi s tem iz-ovala aktivni odpor naših jugoslovanskih prijateljev. Tako je tudi ukrepal.

Še eno, tretjo pripombo imam k temu, kar je povsem pravilno omenil sir David [Hunt]. Kar je povedal, je povsem v skladu z mojimi izkušnjami ob sicer precej redkej-ših priložnostih, ko sem se o teh stvareh lah-ko pogovarjal s feldmaršalom Alexandrom. Medtem ko je bil on na splošno naklonjen zahtevam Jugoslavije, nisem prepričan, da je bil istega mnenja štab osme armade, nje-gova podrejena enota. O tem govorim z ve-liko mero skromnosti, saj je sir David [Hunt] izvedenec za te stvari. Takšen je bil takrat moj vtis. Z zelo velikim zanimanjem sem poslušal dr. Pirjevca. Povedal je, da je bila tudi rimokatoliška mašinerija do neke meje vpletena v to, čeprav je sir David [Hunt] imel do tega pomisleke. Jaz pa sem imel vtis, da je to morebiti tudi nekoliko vplivalo na štab osme armade.

sir David Hunt:

V celoti se strinjam s tem, kar je rekel sir Peter [Wilkinson] o naklonjenosti obvešče-valnega oddelka štaba osme armade. Že dolgo sem poznal vse višje obveščevalne oficirje generalštaba in vsi so imeli levičar-ske politične nazore. Popolnoma lahko po-trdim tudi to, da so ti oficirji vodili italijan-ske partizanske skupine vse do zime 1943/1944: tolpa Maiella v južnih Apeninih je bila ena izmed teh čudnih formacij. V končni bitki so vodili, in na to so bili zelo ponosni, precej več mož. Dejansko so po-magali ustanoviti garibaldinsko brigado pod poveljstvom osme armade za operacije na vzhodnem krilu prek Valli di Comac-cchio. Garibaldinske brigade so bile komunis-tične, za razliko od drugih skupin, ki so pri-padale Giustizia e Libertà (gielisti). Verja-mem, da ima sir Peter [Wilkinson] prav, ko misli, to mi prej ni prišlo na misel, čeprav sem se takrat zavedal stališča osme armade, da je bila le-ta zelo naklonjena Italijanom.

Moja druga opazka je samo opomba k referatu dr. Pirjevca. Omenja pismo, objav-

ljeno 23. maja v *Timesu*, ki ga je napisal bri-tanski vojak, ki je nedavno prišel iz Jugos-lavije. Pozneje je bilo objavljeno še eno pis-mo z istim podpisom. Avtor obeh pisem, te-ga nekateri naši jugoslovanski prijatelji morda ne vedo, je bil dobro znani romanopisec Evelyn Waugh. Kot ste rekli, gospod, je drugo pismo veliko bolj nasilno. Pri tem so pisca gotovo navdihovali njegovi rimo-katoliški občutki.

Elisabeth Barker:

Govorila bi rada o nekaterih vprašanjih, omenjenih danes popoldne. Sid David [Hunt] v svojem zelo zanimivem referatu omenja vprašanje operacije skozi ljublj-an-ska vrata. O njej so govorili na teheranski konferenci novembra 1943. Sir David [Hunt] je rekel, da bi Stalin to operacijo podprl. Mogoče se motim, toda zdi se mi, da je Stalin operaciji na jugu Francije dal zelo veliko prednost pred operacijo v Istri. Roo-sevelt se je pozneje skliceval na Stalina, da bi naslednje poletje operacijo v Istri spravil z dnevnega reda.

Huntov referat namiguje, da ni bil samo feldmaršal Alexander osebno naklonjen te-mu, da bi vso Julijsko krajino izročili Jugos-laviji, marveč tudi Eden. Mogoče sem ga napak razumela. Čeprav je Foreign Office od tistega slavnega predloga iz leta 1941 bil naklonjen vrnitvi velikega dela tega pod-ročja Jugoslaviji, imam vendar vtis, da je pri tem dokončno izključil mesti Trst in Go-rico ter zahodno obalo Istre. To je razvidno iz zemljevida, ki je priložen vladnemu do-kumentu iz marca 1941.

Referat dr. Pirjevca me je zelo zanimal. Ne vem, zakaj ni omenil knjižice A. J. P. Taylorja o Jugoslaviji, v kateri avtor močno podpira Jugoslavijo. A. J. P. Taylor pravi, da ga je navdihnil general Velebit med svo-jim prvim obiskom v Londonu. Z njim se je sestal v Oxfordu. Vsaj tako pripoveduje A. J. P. Taylor. Mislim, da je knjižica še kar do-bro znana in da je imela določen vpliv.

Dr. Pirjevec je govoril tudi o britanskem časopisju, o tem, kako so v njem odsevala stališča britanske državne uprave. Dvo-mim, da to velja za *Times* v tistem času, saj je imel v njem močan vpliv D. H. Carr,

ugledni zgodovinar, strokovnjak za Sovjetsko zvezo. On je bil Sovjetski zvezi še preveč naklonjen, kar ni bilo po volji Foreign Officeu. Menim torej, da *Times* takrat ni predstavljal stališč državne uprave.

Še nekoliko neresna opazka k pripombi sira Petra [Wilkinsona]. Omenil je, kako so se šolali časniki za zavezniško vojaško upravo v Julijski krajini. Rekel je, da bi bili ustreljeni, če jih ne bi uporabili tam. Spominim se, da smo bili zelo zaposleni s šolanjem oficirjev za zavezniško državno upravo za Madžarsko in Bolgarijo. Posebna šola za te namene je bila blizu Kaira. Končno ni bilo mogoče poslati teh ljudi na Madžarsko in v Bolgarijo. Seveda jih niso ustrelili. Nadaljevali so šolanje z namenom strateške prevare. Če bi šolo ukinili, bi bil to za Nemce znak, da nam ni več mogoče priti v nobeno izmed teh držav.

Fabijan Trgo:

V zvezi s tematiko v današnji dopoldanski razpravi sem želel povedati nekaj besed o medsebojni odvisnosti vojne in politične strategije. Menim, da nismo dovolj premišljevali o tem vprašanju, zlasti kar zadeva vojni dejavnik in njegov vpliv na politične procese v Jugoslaviji ter vpliv teh na razmerje z zavezniškimi silami. Rad bi poudaril nekaj vprašanj, ki so odločilno vplivala prav na tak razplet v sklepni etapi vojne, kakršen je bil v Jugoslaviji.

Pri obravnavi teh vprašanj moramo začeti s temle dejstvom: narodnoosvobodilno gibanje je spravilo Jugoslavijo v tak položaj, da je bila edina članica protihitlerjevske koalicije med zasadenimi evropskimi državami, ki se ji je posrečilo ustvariti osvobodilno vojsko – z divizijami, korpusi in armadami – in ta je delovala kot samostojen dejavnik v okviru koalicije in držala svoj del fronte, s katero je bila obkrožena Hitlerjeva Nemčija. Vrh tega je poleg sil na frontnem območju – štirih armad – globoko v sovražnikovem zaledju delovalo šest korpusov in operativna cona. To je bila spoštovanja vredna sila pri reševanju vojnega položaja v Jugoslaviji in na Balkanu. Pri oceni njene vloge moramo vedno upoštevati Titovo strateško zamisel o razpletu druge svetovne

vojne v njeni zadnji etapi. Ker je Tito spoznal, kako pomembne so operacije tako na vzhodu kot na zahodu ter približevanje zavezniških armad balkanskemu ozemlju, je namenil glavne sile Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije – Jugoslovanske armade za osvoboditev Jugoslavije. Te uspešno opravljene sklepne operacije so bile odločilne tudi za razplet mednarodnih vprašanj nove Jugoslavije in so spodbile pritisk zahodnih zaveznikov, ki je računal na to, da bi se vrnila monarhija in bi obnovili buržoazni sistem.

V zvezi s tem bi tudi rad poudaril, kako je Tito sprejel možnost za uresničitev sporazuma fifty-fifty, ki se je konkretno zrcalil na dalmatinski obali in ozemlju Dalmacije v celoti. V razpravi je že bila omenjena knjiga tovariša Bibra z dokumenti in korespondenco med Titom in Churchillom – zelo so jo pohvalili, in tej pohvali se pridružujem – v njej pa je objavljena Churchillova beležka iz novembra 1944, v kateri se sklicuje na svoj dogovor s Stalinom in ki govori o možnosti, da bi se zavezniška vojska izkrcala na dalmatinski obali. Tito seveda ni vedel za to beležko, vendar ni izključeval možnosti, da bi se zavezniki lahko poskusili izkrcati na naši obali.

Tito je ukrepal takole: osmemu korpusu je ukazal, naj trdno zasede dalmatinsko obalo in se z orožjem odločno upre vsakomur, ki bi se poskusil približati naši obali. Nobenih dvomov ni bilo o nalogah narodnoosvobodilne vojske ob morebitnem izkrcanju zavezniških enot na ta del obale – te naloge so bile jasne in natančne.

Zavezniški poveljniki so zelo upoštevali in cenili vojni potencial narodnoosvobodilne vojske. Omenil bi samo izjave feldmaršala Alexandra in tudi drugih poveljnikov, ki so zelo cenili prispevek Jugoslovanske armade. Upoštevali so, da nemških sil, prikovanih na jugoslovansko bojišče, ne bo ne na fronti v Italiji ne na fronti na Madžarskem. To pa je bilo spomladi 1945 zelo pomembno.

Prav ta vojni dejavnik, o katerem govorim, je bistveno vplival tudi na vprašanje Julijske krajine, o čemer zdaj razpravljamo.

Tukaj smo se zbrali, da bi kar najbolj objektivno pojasnili, kaj se je takrat dogajalo. Poglavitna značilnost tega je bila dirka proti Trstu. Zavezniki in mi smo si kajpak prizadevali, da bi dosegli vsak svoje strateške cilje. Nesporno je, da sta bila Velika Brita-

nija in njena poosebitev, ustvarjalec in uresničevalec, predsednik vlade Churchill naklonjena italijanski strani. Temu ustrezno si je Churchill prizadeval, da bi njegova vojska prišla v Trst, četrti armadi pa je hotel to onemogočiti. Prav od trenutka, ko je četrta armada prišla na jugoslovansko-italijansko mejo, je bila Jugoslovanska armada prikrajšana za zavezniško pomoč: 25. aprila je general Ismay dobil povelje v zvezi s tem, hkrati so nehali podpirati tudi mornarico itn. Strateški cilj Jugoslovanske armade, o katerem je maršal Tito tudi pisal Alexandru, je zagotovo bil osvoboditi te kraje tako zaradi vojnih kakor političnih razlogov oziroma zaradi našega etničnega življa, ki so ga po prvi svetovni vojni odtrgali od njegove matice.

Četrta armada, ki je dosegla stopnjo sodobnih armad v drugi svetovni vojni, je na pohodu lomila nemške korpuse. Nemške divizije so zginjale s seznama OKW [Oberkommando der Wehrmacht – Vrhovno poveljstvo nemških oboroženih sil] tako kot na velikih frontah. To se je zgodilo že med kninsko in mostarsko operacijo. Nemški petnajsti planinski korpus je bil razbit v Liki, na vrsti je bila etapa za prebitje fronte na jugoslovansko-italijanski meji, nemški sedemindevetdeseti korpus se je moral vdati na območju Ilirske Bistrice.

Nekega vprašanja pa zgodovinopisje še vedno ni dovolj pojasnilo: kaj je spodbujalo nemško vojsko k tako vztrajni obrambi na jugoslovansko-italijanski meji v času, ko je nemška vojska v Italiji kapitulirala, to je bilo 29. aprila, ko je že padel Berlin, to je bilo 2. maja, in je bil Hitler mrtev, nemške enote pa so se še naprej nadvse vztrajno bojevale proti Jugoslovanski armadi. Na to vprašanje moramo odgovoriti.

Zlomila se je fronta na Reki, že pred tem pa je četrta armada s svojo dvajseto divizijo in divizijo devetega korpusa osvobodila Trst. Šele potem je prišla v Trst novozelemska divizija. Kako so naprej potekali dogodki, vemo. Ob tej priložnosti bi rad spomnil, da v publicistikah, zlasti britanski, v zvezi s temi dogodki srečujemo tudi očitke predsedniku Titu, češ da ni spoštoval dogovora z Alexandrom v Beogradu. Gre za dogovor iz februarja 1945, da zavezniški vojski odstopimo tržaško pristanišče in dovolimo zavarovanje železniške proge proti Avstriji. Treba je upoštevati, da je bilo v položaju, kakršen je bil februarja 1945, logično po-

misлити, da bo mogoče potrebno delovanje zavezniških enot proti Avstriji. Toda do maja 1945 se je položaj bistveno spremenil: veliki operativni posegi proti Avstriji niso bili več potrebni (Dunaj je že osvobodila Rdeča armada). Navzočnost zavezniških enot v Trstu in Slovenskem Primorju je torej imela političen pomen, predvsem pa so s tem hoteli onemogočiti jugoslovansko željo po združitvi krajev, ki so bili po prvi svetovni vojni odtrgani od matične dežele.

Pri obravnavanju in oceni vseh teh dogodkov moramo upoštevati velik pomen vojaškega dejavnika – da je četrta armada osvobodila Istro, Trst in Slovensko Primorje – ki je vplival na ves jugoslovanski kompleks v tem obdobju in tudi pozneje.

dr. Tone Ferenc:

Sir David Hunt je podal lep pregled o dogajanjih okrog Trsta, in to z vojaškega stališča. Kolega Biber nam je natresel celo prgišče tudi zgodovinarjem doslej neznanih ali celo nedostopnih telegramov ob tržaški krizi med vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja za Jugoslavijo in vodstvom za Slovenijo.

Hotel bi povedati nekaj pripomb. Mislim, da se včasih dela neustrezno velika razlika med tako imenovano jugoslovansko regularno vojsko (četrto armado) in drugimi enotami jugoslovanske narodnoosvobodilne vojske oziroma četrte armade in devetim korpusom. Naše vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je to razločevanje občutilo že jeseni 1944. Takrat sicer še ni bilo četrte armade, v Slovenskem Primorju smo imeli samo deveti korpus – toda že je bilo čutili razliko med brigadami in divizijami tega korpusa ter med odredi. Ker je naše vodstvo – glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, čutilo to razliko, je septembra 1944 ukinilo vse odrede in jih vključilo v diviziji zaradi morebitnega zavezniškega izkrcanja, ki se je takrat pričakovalo (tukaj ne moremo govoriti o vseh pripravah – bili so sestanki v Črnomlju in drugod, ki jih je imel Edvard Kardelj, ki je zaradi morebitnega zavezniškega izkrcanja prišel iz vrhovnega štaba, s posameznimi organi narodnoosvobodilnega gi-

banja). Če bi prišlo do izkrcanja zavezniške vojske v Istri in potem do njenega prodiranja na sever in vzhod proti Ljubljani, bi bila ta vojska upoštevana kot regularna jugoslovanska vojska. Zanimivo je tudi, da je takrat tudi nemški okupator pričakoval zavezniško izkrcanje v Istri. Do tega pa seveda ni prišlo.

Pozneje, kot vidimo, se je delala razlika med četrto armado in devetim korpusom. Nekateri štejejo četrto armado za regularno jugoslovansko vojsko, enot devetega korpusa pa ne. Mislim, da s tako delitvijo ne moremo soglašati. Za nas je vse, kar je takrat nosilo rdečo zvezdo in bilo vključeno v narodnoosvobodilno vojsko, bila naša regularna vojska.

Iz britanskega gradiva, ki sem ga imel priložnost zbrati in ga deloma preučiti, je razvidno, da so bile štiri variante za zavezniško vojaško upravo v Julijski krajini. V svojem referatu je gospod Hunt lahko samo povzel vse, kar se je med različnimi britanskimi vojaškimi in političnimi uradi dopisovalo, razpravljalo itd. o zavezniški vojaški upravi v Julijski krajini.

Ena varianta je bila popolna angloameriška vojaška uprava v vsej Julijski krajini do rapalske meje. To se pravi, da bi se enote devetega korpusa morale umakniti za rapalsko mejo. Druga varianta je bila angloameriška vojaška uprava s sodelovanjem Jugoslovanske armade. To je bilo zavrnjeno. Tretja varianta je bila delitev Julijske krajine v dve upravni coni (zahodno cono A pod zavezniško vojaško upravo in vzhodno cono B pod jugoslovansko vojaško upravo). Po pogajanjih še dodatno, da imamo mi pravico imeti svoj odred v coni A Julijske krajine. Četrta varianta ni tako pomembna. Mislim, da je bila od vseh štirih variant vendarle sprejeta za nas najugodnejša varianta, in to predvsem zato, ker smo mi že bili tam z našo močno vojsko in formirano ljudsko oblastjo.

Dandanes nihče ne bi mogel trditi, da nismo imeli formirane ljudske oblasti, in to ne samo v obliki odborov Osvobodilne fronte, ki so bili temeljni organi ljudske oblasti, temveč celo v večini predelov, tudi v Beneški Sloveniji in Reziji, z izvoljenimi narodnoosvobodilnimi odbori kot posebnimi organi ljudske oblasti.

Soglašam s tem, kar je povedal sir Peter Wilkinson. V britanskih arhivskih fondih sem videl ta navodila petnajste skupine ar-

mad in drugih enot za vodenje britanske vojske – to se pravi trinajstega britanskega korpusa in podrejenih divizij, zlasti druge novozelandske; navodila so bila le splošna.

Kolega dr. Biber je omenil Kardeljeva razmišljanja o poružitvi mostov na Soči, za varovanja levega brega Soče, da bi onemogočili prodiranje zavezniške vojske na njen vzhodni breg Soče. Dedijer je to objavil. To so bila Kardeljeva razmišljanja iz leta 1951 za uredništvo *Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov*. Tam je omenjeno tudi ime komandanta korpusa Jožeta Borštnarja (on je tu navzoč in bi nam o tem lahko kaj več povedal), ki se mu je celo zamerilo, da tega ni storil. Kardelj je spodbujal – to je razvidno tudi iz telegramov, ki jih je sedaj objavil kolega dr. Biber – Tita, da da ukaz četrtri armadi in devetemu korpusu, da zapreta breg Soče in onemogočita zavezniški vojski prestopiti na vzhodni breg.

V svojem referatu, ki bo predstavljen pojutrišnjem, pravim, da bi bilo to zelo škodljivo in da bi bil to eklatanten primer nasprotovanja med dvema zaveznikoma. Kolega dr. Biber je sicer navedel te brzojavke, izpustil pa je Titovo brzojavko z dne 10. maja 1945, ki je bila poslana glavnemu štabu jugoslovanske armade za Slovenijo. Je zelo zanimiva in kaže zlasti v svojem osrednjem delu tisto dramatičnost, ki je vladala v pogajanjih z generalom Williamom Morgonom 8. in 9. maja v Beogradu.

Takole pravi: »O spornem vprašanju o Trstu, Gorici in Monfalconu smo se včeraj in danes pogovarjali z zavezniki v Beogradu. Alexandra zastopajo šef njegovega štaba in nekaj drugih oficirjev. Zavezniki so zahtevali zasedbo ozemlja na črti Trst–Gorica–Trbiž, mi pa bi s tega teritorija morali umakniti svoje enote. To zahtevajo rekoč, da imajo popoln nadzor nad luko in komunikacijami v smeri proti Avstriji.«

V drugem delu telegrama Tito zahteva, da se evakuira vojni plen iz Trsta, in našteva, kaj vse je vojni plen.

V tretjem delu pa pravi: »Način, kako smo te kraje osvobodili, saj etnično pripadajo naši državi. Zavezniki morajo dobiti na razpolago pristanišče Trst z vsemi potrebnimi sredstvi, delavnicami itd. Nato komunikacije od Trsta v smeri proti Avstriji prek Gorice. Vse to nadzorujejo. V Trstu in vseh drugih mestih bo naša vojska in civilna oblast ali pa bo oblikovana tako imenovana

skupna dvojna koalicijska komisija, ki bo reševala vsa sporna vprašanja. To je poglavitno, in da bi ne prišlo do zaostrovanja odnosov z zavezniki, odločno zahtevam, da zaveznikom takoj izročite v uporabo pristanišče v Trstu, da jim izročite skladišča za izkrcavanje materiala, potrebno delovno silo in omogočite uporabo železniških linij in drugih komunikacij prek Gorice proti Avstriji. Se naprej vzdržujte prijateljske odnose z zavezniki in se strogo varujte pred vsakršnimi provokacijami. V Trstu in drugih mestih ohranite močne, varne enote, ki bodo znale in mogle vzdrževati odnose z zavezniki. Upoštevajte vsa moja navodila, drugače boste vse naše dosedanje uspehe na tem sektorju postavili pod vprašaj. Tito, 10. 5.»

Komandant glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije oziroma jugoslovanske armade za Slovenijo, tak štab je takrat še obstajal, general Dušan Kveder je o tem tudi poslal brzojavko generalštabu, in to 15. maja 1945. V njej poroča, kako je v Trstu, da se je že začela evakuacija orožja in streliva. Pri evakuaciji hrane je prišlo do zapletov. »Če bomo odpeljali zaloge hrane, grozi mestu lakota, če bomo evakuirali industrijsko opremo, bo začelo protestirati delavstvo, če bomo iz mest odpeljali prevozna sredstva, bomo ohromili proizvodnjo in preskrbo s hrano – prosimo za podrobnejša navodila, ali naj dosledno izvedemo evakuacijo vsega ali naj se držimo smeri za obnovo gospodarstva in preskrbe.«

To sem povedal, da bi opozoril, da je bil problem z evakuacijo materiala iz Trsta navzoč že dosti prej (11. maja), kakor pa je to razvidno iz brzojavke, ki jo je navedel kolega dr. Dušan Biber, to je Kraigherjeve, z dne 9. junija, ko smo že vedeli, da bomo morali iti iz Trsta. V svojem referatu navaja dr. Biber sejo politbiroja z dne 23. aprila 1945. Pravi, da je zapisnik skop in da je Tito tam povedal: »Naše enote bodo okupirale del Avstrije« (kdo bi lahko mislil, da gre za slovensko Koroško), »treba je predvideti kader za Istro, Trst, Koroško in Avstrijo«.

To se pravi, da je bilo že 23. aprila 1945 predvideno, da bo Jugoslovanska armada v svojih sklepnih operacijah zasedla del Avstrije – verjetno Zgornjo Štajersko.

Ne bi pa mogel soglašati s podatkom v referatu sira Davida Hunta (na strani 9), da so 30. aprila 1945 partizani pod poveljstvom ali po navodilih CLN [Comitato di Libera-

zione Nazionale – (italijanski) Narodnoosvobodilni odbor] (mi vemo, kaj to je) začeli napadati nemške posadke v mestu, in da so jim pri tem pomagale enote jugoslovanskega devetega partizanskega korpusa. Mislim, da naša vstaja v Trstu ne samo da ni bila pod vodstvom CLN za Julijsko krajino ali za Trst, marveč je bila brez njega in celo proti njegovim pripravam, da tudi začne s svojo vstajo, in to celo s pomočjo kolaboracionistične Guardie Civice, ki jo je pod nemškim pokroviteljstvom osnoval tržaški župan Pagnini.

Velik, zlasti političen pomen tržaške operacije za britansko vojsko, zlasti za osmo armado, se kaže tudi v tem, da je izredno hitela, da bi prišla v Trst. Ko pa je šla iz Furlanije v Avstrijo, se je kar za cel teden (od 1. do 8. maja) ustavila pri Huminu (Gemoni) in v Bovcu. V Avstrijo je šla pravzaprav osmega maja, ko je že bilo podpisano premirje z nacistično Nemčijo (7. maja).

sir William Deakin:

V zvezi s pripombo generala Trga bi rad pozneje povedal, zakaj so se Nemci na koncu tako srdito bojevali.

Drugo, o čemer bi rad govoril, je mišljeno samo v najbolj preprostem in neposrednem smislu. Poslušal sem njegov prispevek v razpravi in referate drugih, z obeh strani, britanske in jugoslovanske – sicer pa v resnici nismo ločeni strani. Predstavljamo referate, govorimo in razpravljamo, ne upoštevamo pa zmede tistih dni v maju 1945. Ne mislim, da bi se hoteli izogniti argumentom v razpravah o tem času. Toda človek je pač nagnjen k temu, da pozablja. Včasih mogoče postane preveč logičen, ko poskuša razvozlati in razumeti, kaj se je v resnici dogajalo.

Imam še tretjo pripombo, in to k primeiru, ki sta ga omenila sir David [Hunt] in dr. Biber; gre za srečanje med predsednikom Titom in feldmaršalom Alexandrom pri jezeru Bolsena. Z velikim zanimanjem sem poslušal, kaj je gospod Kardelj povedal o tem, kako je kasneje predsednik Tito komentiral to srečanje. To navajam kot primer, kako se stvari lahko zamotajo.

Potrudil sem se, da bi našel vire o tem v britanskih arhivih, pa mi ni uspelo najti nobenega zapisa o tem pogovoru. Navezal sem tudi stike z Alexandrovim pribočnikom. Ta je bil pri pogovoru navzoč in mi je povedal, da je srečanje bilo v Alexandrovem štabu. Oba moža sta čisto sama sedela v kotu sobe. Nihče ni pisal zapisnika. Pogovarjala sta se v ruščini. Hočem reči, da tako pride do zmede. Prepričan sem, da je vse tisto, kar je zapisal Edvard Kardelj po svojem pogovoru s predsednikom Titom, lahko povsem točen vtis predsednika Tita o tem, kaj se je takrat dogajalo.

dr. Jože Pirjevec:

Imam dve vprašanji, eno naslavljam na sira Davida [Hunta], drugo pa na dr. Bibra. Ko človek študira diplomatske dokumente, ima včasih vtis, da je bil med vojaškimi in političnimi oblastmi določen nespornost, da so politične oblasti gledale na probleme Trsta predvsem skozi ideološka očala (zaustavi naj se prodiranje komunističnih sil proti srednji in zahodni Evropi). Vojaške oblasti pa te nuje niso videle v vsej jasnosti in so sodobne probleme razčlenjevale predvsem s strateškega vidika.

Ko bereš knjigo dokumentov o Titu in Churchill, ki jo je uredil dr. Biber, in predvsem dokumente o srečanjih in pogovorih med Alexandrom in Titom v Beogradu, imaš včasih vtis, da je vprašanje ozemeljske razmejitve ostalo nedorečeno, kakor da bi obe strani ne hoteli stopiti na dan z jasno besedo o tej problematiki. Če pa bereš britanske liste iz maja 1945, opaziš, da je v časopisju znova in znova poudarjeno, da sta Alexander in Tito natančno začrtala mejo, do katere naj bi na eni strani prišle partizanske čete, na drugi pa zavezniške. Mislim pa, da do takega dogovora v resnici nikoli ni prišlo. Sprašujem se, ali imam prav ali ne.

dr. Vladimir Velebit:

Rad bi nekaj povedal, in to ne kot zgodovinar na podlagi dokumentov, ampak

kot priča, očitavec, ki je po čudnem naključju preživel toliko let in ga še vidite živega pred seboj.

Bil sem pri pogovorih med Churchillom in Titom v Neaplju. Po spletu okoliščin sem bil februarja 1945 prevajalec na pogajanjih med Titom in feldmaršalom Alexandrom. Bil sem član naše vojaške delegacije, ki se je v devinskem gradu pogajala z britansko vojsko o demarkacijski črti in razmejitvi med conama A in B. Po vsem, kar sem doživel, lahko rečem, da mi je nekaj ostalo v spominu, čeprav ne morem zagotoviti, da je vse stoodstotno pravilno, saj je zelo verjetno, da sem kaj pozabil.

Predvsem se mi zdi, da se je stališče britanske vlade v času od pogovorov v Neaplju avgusta 1944 do konca aprila oziroma maja 1945 precej spremenilo. Glejte, po čem sklepam, da je prišlo v njihovem stališču do velikih sprememb: med pogovori v Neaplju je Churchill prvi načel vprašanje izkrčanja zavezniške vojske na vzhodni obali Jadranskega morja. To je bila njegova najljubša tema, tako bi lahko britanske čete čim hitreje prodrle skozi ljubljanska vrata proti severu. Prva možnost je bil prodor v Panonsko nižino, torej proti Budimpešti, druga pa prodor proti Dunaju v Avstrijo. Kot vemo, je bil namen tega Churchillovega predloga in njegove želje pravzaprav ta, da bi britanske čete nekako presekale pot Rdeči armadi. Tako bi prišle pred njo v Panonsko nižino, če že ne v Avstrijo; s svojo prisotnostjo v Budimpešti ali Avstriji pa bi Rdeči armadi sporočile, da je njeno nadaljnje prodiranje proti zahodu nepotrebno in nezaželeno.

Ko je tedaj Churchill poskušal izzvati reakcijo maršala Tita na predlog o izkrčanju v Istri, je Tito njegovo zamisel sprejel. Rekel je, da je narodnoosvobodilna vojska pripravljena pomagati pri tem izkrčanju in v nadaljnjih operacijah proti nemškim enotam na tem področju. Tito je kot eno najvažnejših vprašanj poudaril, da na območju Istre in Slovenskega Primorja ostanejo narodnoosvobodilni odbori kot nova oblika uprave, nova oblika civilne oblasti. To območje smo bili že v precejšnji meri osvobodili ali pa smo ga vsaj posredno nadzorovali. Pri tem je Tito vztrajal in nikakor ni hotel popustiti.

Torej so že takrat prvič omenili zavezniško željo, da se na tem ozemlju uvede AMG [Allied Military Government –

(zavezniška) vojaška uprava]. Titovo stališče je bilo, da je to območje naseljeno s prebivalci jugoslovanske narodnostne sestave, ki nočejo biti več pod upravo, administracijo, ki je temeljila na fašističnih zakonih in pravilih, da je bilo to ljudstvo organizirano v boju in je na (demokratskih) volitvah izvolilo svojo novo oblast, ki zelo dobro deluje in ki lahko zadosti vsem potrebam zavezniške vojske, če bi že prišla na to ozemlje.

Tito je rekel: Dobro, naj pride vaša vojska, priskrbeli vam bomo komunikacije, ki jih rabite. Te komunikacije bomo zavarovali. Privolimo celo, da vse naše varnostne ukrepe kontrolirate. Toda oblast v vaseh, ki smo jih osvobodili mi, mora ostati v rokah narodnoosvobodilnih odborov. O tem vprašanju takrat niso več razpravljali, ostalo je pri povedanem.

Kot je rekel tovariš dr. Ferenc, je ostalo precej nejasnosti in nedorečenosti. Morda se oba sogovornika nista želela dokončno dogovoriti o stvareh, saj jima je to omogočalo, da sta jih razlagala vsak po svoje in imela svoje mnenje za pravilno.

Na drugem sestanku, ko sem bil prevajalec pri pogovorih med Alexandrom in Titom v Beogradu, se je spet govorilo o zavezniški vojaški upravi. Alexander je spet poudaril, da potrebujejo Trst kot bazo za preskrbo in komunikacije proti severu. Želel je (če se prav spomnim) samo komunikacije skozi Trst in Trbiž. Tito mu je odvrnil, da je pripravljen dati na razpolago preskrbo in komunikacije skozi Ljubljano in Maribor, s tem bi bila preskrba zavezniških oziroma britanskih čet, ki bi zavzele Avstrijo, popolnejša. Nato je spet nekdo omenil nekakšno vojaško upravo, Tito pa je še naprej vztrajal, da ne moremo odstopiti od načel, naj torej ostanejo na oblasti narodnoosvobodilni odbori, in to takšni, kakršne so izvolili v naših krajih, zagotovo bodo solidno izpolnjevali vse želje zavezniške vojske.

Ob nobeni priložnosti torej niso govorili o tem, da bi zavezniki potrebovali Trst iz političnih razlogov. Prvič in drugič so celo poudarili, da rabijo Trst za središče preskrbe in komunikacij.

Torej se lahko vprašamo, odkod taka naglica britanske vlade? Odkod naglica feldmaršala Alexandra? Odkod njegovo povelje novozelandskemu korpusu, naj s pospešenim maršem krene proti Trstu? Saj so vendar britanski vojski že pri pogajanjih v Beogradu zagotovili, da lahko uporablja tr-

žaško пристanišče in vse komunikacije, in tega nismo nameravali preklicati.

Mislim, da je o tem govoril tovariš Pirjevec. Z njim se popolnoma strinjam, saj se vse ujema z mojimi spomini.

Glede na to, da so Britanci hoteli po kapitulaciji nemške vojske na območju italijanskega bojišča tako hitro priti v Trst, sklepam, da je prišlo do zelo velike spremembe pri britanskih pogledih na Trst, Primorsko in Istro. Vidi se, da so hoteli z vojaško silo okupirati Trst in ga upravljati kot okupacijska sila. Trst ni bil več samo baza za preskrbo njihovih čet, ki naj bi bile pozneje stacionirane v Avstriji.

Fabijan Trgo:

V Churchillovi depeši feldmaršalu Alexandru z dne 1. maja je izrecno rečeno: »Vi delujete znotraj predvojne Italije, ki je vaše bojišče, in menim, da bi bilo treba partizane, ki so vstopili v to mesto, postaviti pod vaše poveljstvo. Mislim, da je pomembno, da z Američani dobimo nadzorstvo nad Reko, Puljem in Istrskim polotokom (...). Nagibam se k temu, da tu podpremo Italijane, ker bo to pripeljalo do razkola med njihovimi komunističnimi silami, bo pa tudi v skladu z zelo prijateljskim interesom, ki ga imajo Američani za Italijo, in jaz bi ga rad delil z njimi. Sodim, da je Italijanom do Trsta in Istre več kot do odkritega komunizma, zato bi bilo dobro ustanoviti v Italiji vlado, ki bi se pridružila zahodnim demokracijam. Močno dvomim, da bi Tito, če pride tja, privolil, da ga preženete.«

Mislim, da to pojasnjuje ravnanje britanske vojske in feldmaršala Alexandra v tistem trenutku. To je bila jasno določena politika predsednika Churchilla.

dr. Dušan Biber:

Na kratko nekaj pripomb in odgovorov. Mislim, da je v referatu sira Davida Hunta

v dosedANJI historiografiji prvič navedeno, da je bilo v strateških načrtih zaveznikov predvideno izkrcanje kar cele osme armade v Jugoslaviji že za oktober 1943. Pojasnjeno je tudi, zakaj in kako je bila februarja 1945 dokončno črtana operacija izkrcanja v Istri in morda tudi Dalmaciji pod šifro Gelignite; to je plastični eksploziv, ki so ga tudi partizani dobro poznali in uporabljali proti sovražnim komunikacijam in utrdbam.

Pripomnil bi še, da so za to operacijo izdelali že celo vrsto logističnih načrtov o usposabljanju pristanišč v Splitu, Šibeniku in Zadru ter komunikacij v notranjosti dežele, da bi z enim krakom prodirali iz Dalmacije proti Reki, z drugim pa proti Zagrebu in morda kasneje tudi proti Madžarski in Avstriji. Zavezniške enote, uporabljene za čiščenje jadranskih pristanišč, bi dejansko imele tudi izvidniške naloge. Pred začetkom operacij so nameravali kljub pomislekom nekaterih poveljstev prositi za soglasje maršala Tita. Sporazum med Rdečo armado in Nacionalnim komitejem osvoboditve Jugoslavije o prihodu enot Rdeče armade v Jugoslavijo je bil vsekakor pomemben precedens. To je bilo že poudarjeno v drugih referatih.

Jugoslovansko zgodovinopisje še ni dovolj raziskalo vprašanja, kaj so načrtovali razni dejavniki v Jugoslaviji ob morebitnem zavezniškem izkrcanju. Tu je seveda bila stalno prisotna bojazen, da se takšno izkrcanje ne bi omejilo zgolj na vojaške operacije, da bi – podobno kot po oktobrski revoluciji v Rusiji – to dejansko bila intervencija.

Prijatelju Ferencu sem hvaležen za opozorilo in navedbe Titovih ocen v telegramu. Zdi pa se mi, da je prezrl, da smo prav v referatu polkovnika dr. Uroša Kostića pričakovali nove vire in ocene o trenjih z zavezniški med tržaško operacijo in krizo v medsebojnih odnosih maja 1945. Sam sem se izrecno omejil na doslej neznane vire iz arhiva centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije. Nismo pa mogli prositi prof. Ferencu, naj nam kot najboljši poznavalec vi-

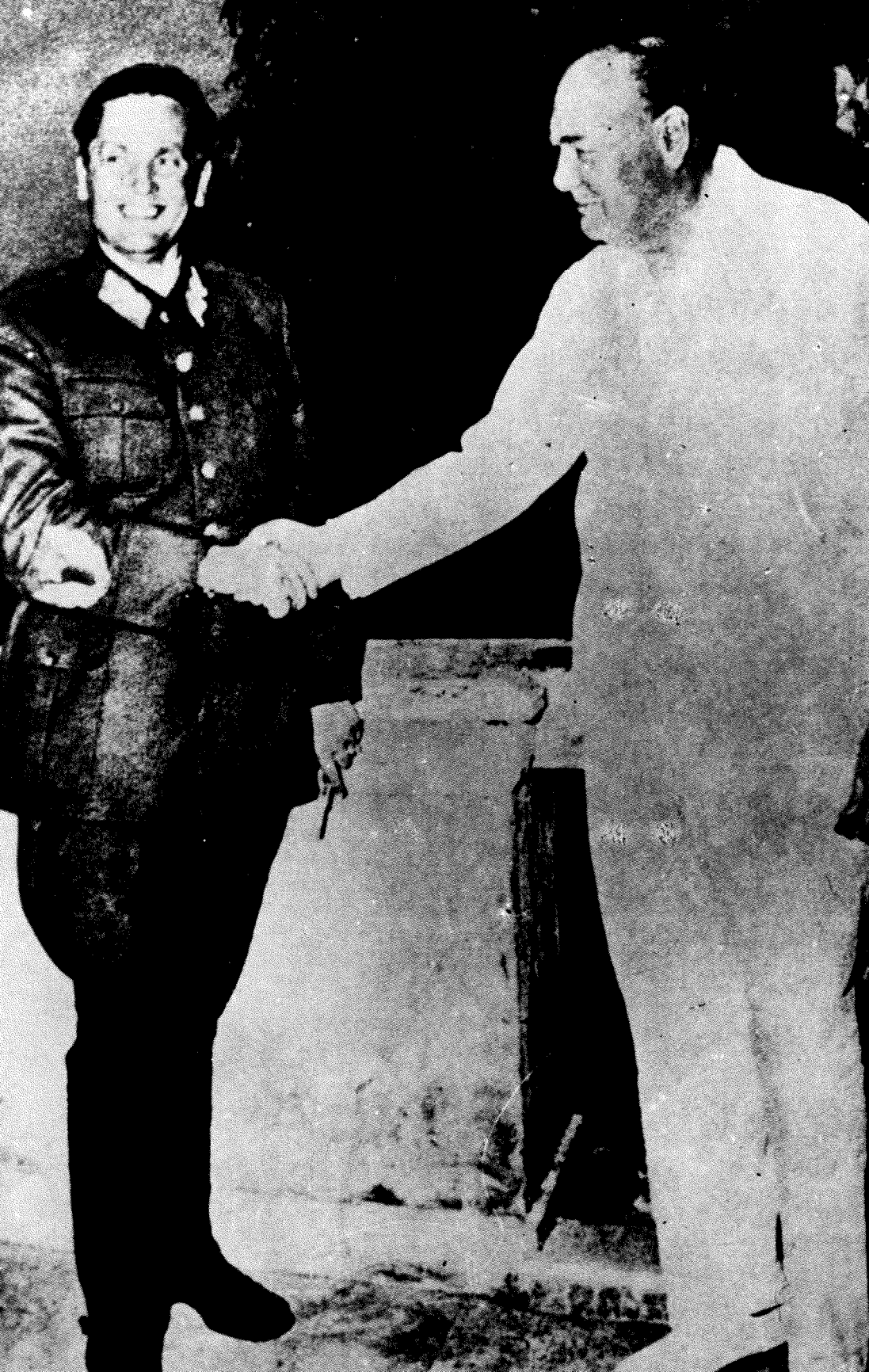
rov o koncu vojne v Sloveniji kar čez noč napiše še en referat.

Posebej bi želel opozoriti na politični pomen in odmevnost poročil, ki jih je o Sloveniji napisal sir Peter Wilkinson, partizanom znan kot polkovnik Peter, ki je danes med nami. V reviji Borec sem oktobra 1984 objavil spomenico zavezniških misij o mejnih vprašanjih. Bistvo ocene sira Petra Wilkinsona je, da imajo, kot vse kaže, Slovenci pravico zahtevati razmejitvev z Italijo na nekdanji avstrijsko-italijanski meji iz leta 1914, teže pa je upravičiti slovenske zahteve po Trstu, Gorici in obalnem pasu. Kot politični svetovalec poveljnika novozelandske divizije generala Freyberga je zelo realno presodil možnosti za sporazum med generalom Morganom in maršalom Titom. Storil je vse, da bi se preprečili morebitni spopadi in se zoperstavil prihodu oddelkov Osoppo v Trst. Ob rob poročilu sira Petra Wilkinsona je nekdo zapisal: »Kaže, da je Peter za Slovence.« Seveda ga zato niso obtožili »komunistične zarote«!

Ob vprašanju prof. Pirjevca le nekaj misli. Iz referatov sira Davida Hunta, gospodične Elisabeth Barker in iz dosedanje razprave je jasno, da – pogojno rečeno – ni bilo dogovora o razmejitvi interesnih sfer na področju Julijske krajine. Maršal Tito in feldmaršal Alexander sta se le načelno sporazumela, tako avgusta 1944 ob jezeru Boljena kot februarja 1945 v Beogradu, da bodo zavezniki nadzorovali pristanišče v Trstu, vzpostavili zavezniško vojaško upravo in nadzorovali komunikacije proti Avstriji. Tito pa je vztrajal, da narodnoosvobodilni odbori ohranijo oblast, čeprav v sodelovanju z zavezniško vojaško upravo. Menil je, da ni treba zasesti Istrskega polotoka. V neposrednih pogovorih ni bila predlagana nobena jasno določena razmejitvena črta. So pa za takšno razmejitev obstajali razni načrti in predlogi v dokumentih britanske in ameriške vlade. Američani so ves čas vztrajali pri zasedbi celotne Julijske krajine, vse do konca maja 1945. Britanci so bili bolj realistični. Vsekakor bi to vprašanje zaslužilo obdelavo v posebnem referatu.

TITO IN WINSTON CHURCHILL V NEAPLJU 13. AVGUSTA 1945.

Muzej ljudske revolucije Slovenije,
Ljubljana

V PRVI VRSTI SEDE OD LEVE PROTI DESNI: DR. IVAN ŠUBAŠIĆ,
PREDSEDNIK KRALJEVSKE BEGUNSKE VLADE, WINSTON
CHURCHILL, BRITANSKI MINISTRSKI PREDSEDNIK IN MARŠAL
JUGOSLAVIJE JOSIP BROZ TITO. STOJIJO OD LEVE PROTI
DESNI: BRIGADIR FITZROY MACLEAN, ŠEF BRITANSKE
VOJAŠKE MISIJE, MAJOR STEPHEN CLISSOLD, PREVAJALEC,
DR. VLADIMIR VELEBIT, ŠEF PARTIZANSKE VOJAŠKE MISIJE V
LONDONU OLGA NINČIĆ-HUMO, TAJNICA IN PREVAJALKA,
DRAGOVAN ŠEPIĆ, TAJNIK DR. ŠUBAŠIĆA, MINISTER DR. SAVA
KOSANOVIĆ IN BRITANSKI AMBASADOR PRI KRALJEVSKI
BEGUNSKI VLADI RALPH SKRINE STEVENSON.

MARŠAL TITO IN FELDMARŠAL HAROLD ALEXANDER V
BEOGRADU KONEC FEBRUARJA 1945.

REŠENI ZAVEZNIŠKI LETALCI Z BORCI
NARODNOOSVOBODILNE VOJSKE V SUHI KRAJINI LETA 1944.

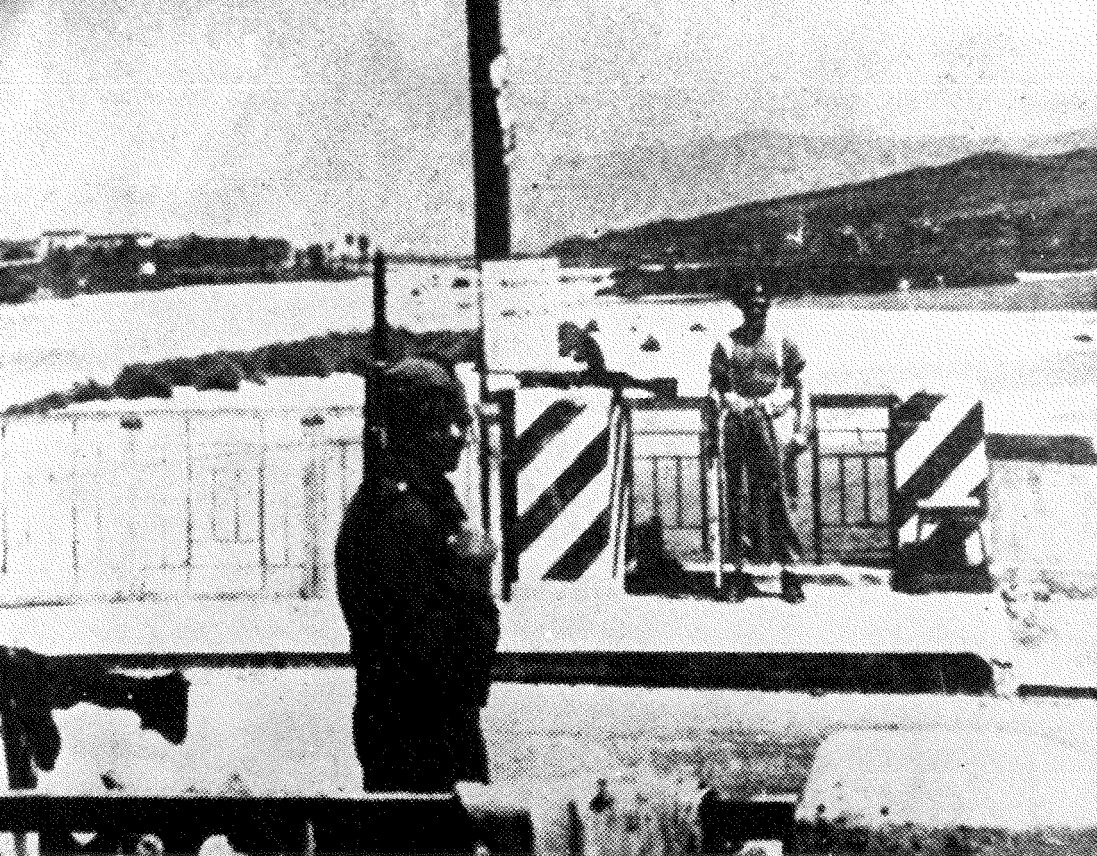

VKRCEVANJE RANJENCEV IN MATER Z OTROKI V ZAVEZNIŠKO
LETALO NA ZASILNEM LETALIŠČU OTOK PRI METLIKI
APRILA 1945.

PARTIZAN IN BRITANSKI VOJAK STRAŽITA MOST ČEZ SOČO.

BOJI V OKOLICI TRSTA.

JUGOSLOVANSKI TANKI NAD TRSTOM IN V TRSTU.

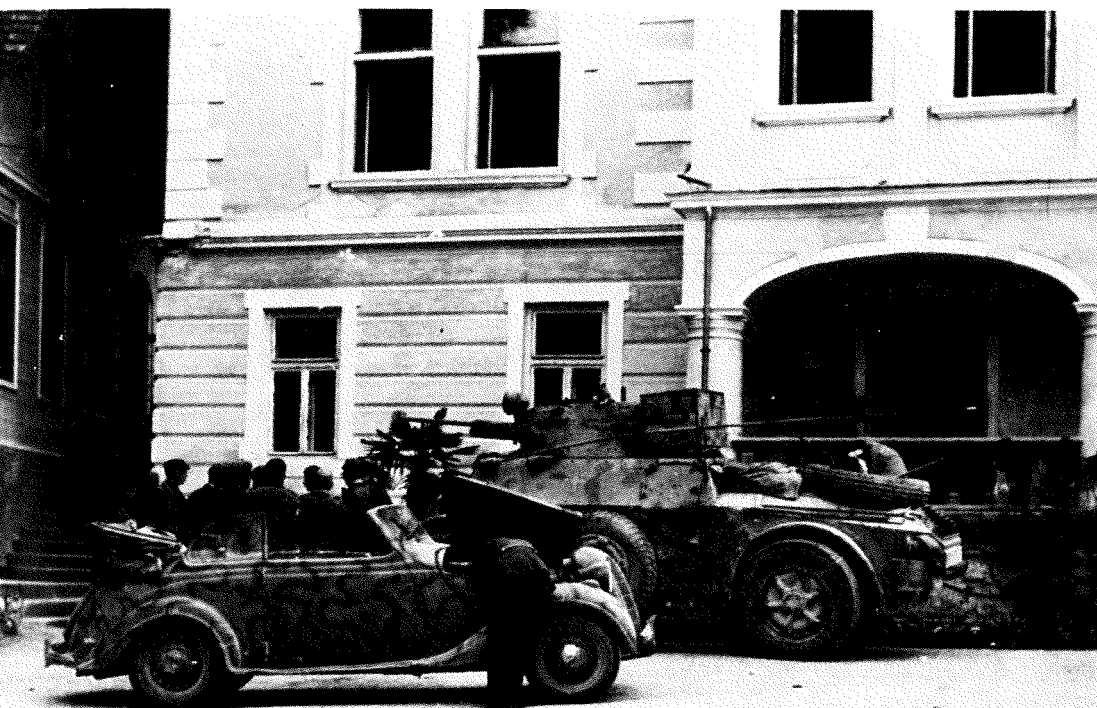

MAJOR PETAR S. BRAJOVIĆ, NAČELNIK ŠTABA ČETRTE
OPERATIVNE CONE (S PAPIRJEM V ROKI) IN JANEZ
PEROVŠEK-PELKO (NA DESNI) 9. MAJA 1945 V TOPOLŠICI
PRED HIŠO, V KATERI JE GENERALPOLKOVNIK
ALEXANDER LÖHR PODPISAL ZAPISNIK O VDAJI.

GENERALPOLKOVNIK ALEXANDER LÖHR.

ZAPLENJENA LÖHROVA VOZILA V TOPOLŠICI 10. MAJA 1945.

MAJOR PETAR S. BRAJOVIĆ,
NAČELNIK ŠTABA ČETRTE OPERATIVNE CONE (DEŠNO)
MED POGOVOROM Z ODPOSLANECOM ŠTABA NEMŠKE
DIVIZIJE, KI SE JE ZARANA 9. MAJA 1945 VDALA V METLEČAH
PRI ŠOSTANJU. V OSPREDJU (NA LEVI) JE AMERIŠKI NAREĐNIK
PRI ZAVEZNIŠKI VOJAŠKI MISIJI V ŠTABU
ČETRTE OPERATIVNE CONE.

UMIK NEMŠKEGA OKUPATORJA, SLOVENSKIH
DOMOBRANCEV IN BEGUNCEV SKOZI TRŽIČ PROTI LJUBELJU
MAJA 1945.

UMIK SOVRAŽNIKA PRI DRAVOGRADU 13. MAJA 1945.

SOVRAŽNA VOJSKA PRI POLJANI NA SLOVENSKEM
KOROŠKEM PO VDAJI 15. MAJA 1945.

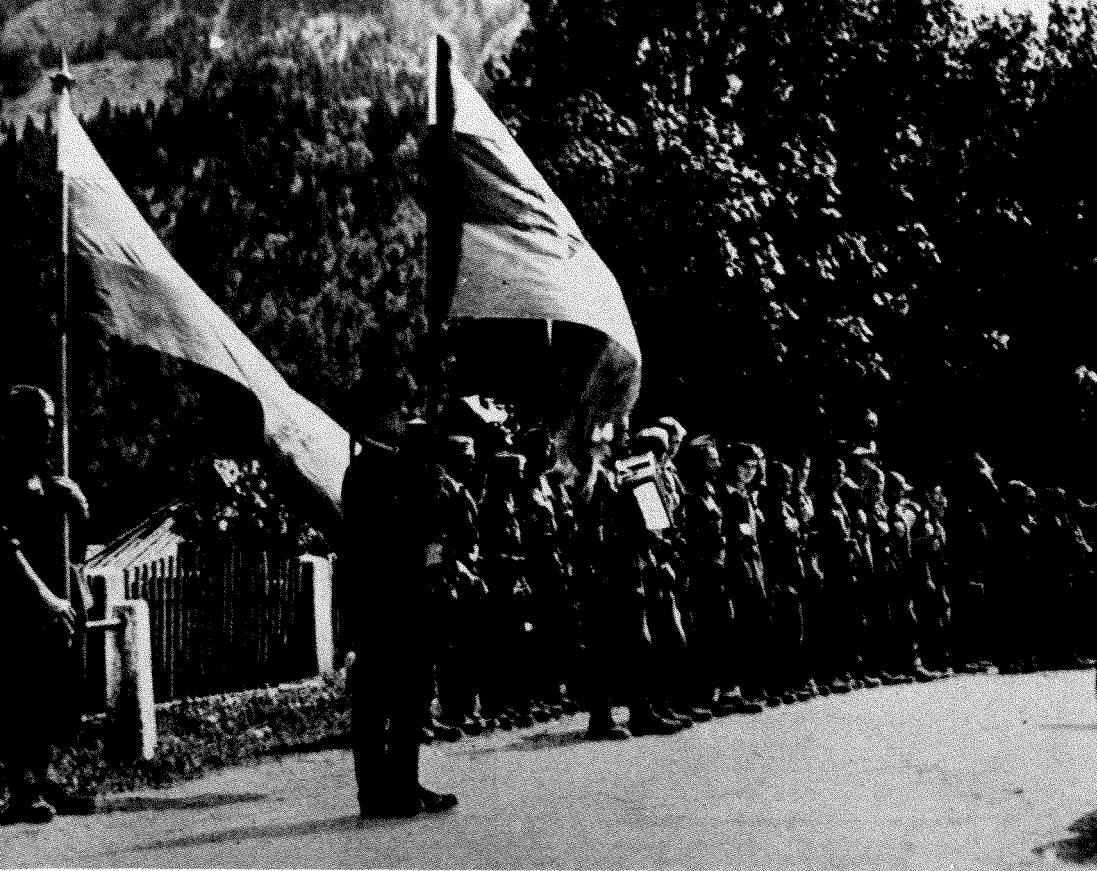

ZAPLENJENA NEMŠKA VOZILA V BOROVLJAH 10. MAJA 1945.

OSVOBODILNI POHOD SLOVENSКИH PARTIZANOV NA
KOROŠKEM OB KONCU DRUGE SVETOVNE VOJNE.

OSVOBODILNI POHOD SLOVENSКИH PARTIZANOV NA
KOROŠKEM OB KONCU DRUGE SVETOVNE VOJNE.

SLOVENSKA PARTIZANSKA STRAŽA PRED VOJVODSKIM
STOLOM PRI GOSPE SVETI NA KOROŠKEM.

